

E-ISSN 2786-622X

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

КОНСЕНСУС CONSENSUS

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4

2025

К О Н С Е Н С У С

ЕЛЕКТРОННИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Головний редактор:

ВЛАДИЛЕНА СОКИРСЬКА

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Редакторська колегія:

МІЛЕНА АНГЕЛОВА

Новий Болгарський університет

ЕЛЛА БИСТРИЦЬКА

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОЛЬГА ГАЙДАЙ

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВІКТОР ГУДЗЬ

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ВІКТОРИЯ ДОБРОВОЛЬСЬКА

Херсонська державна морська академія

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

Горлівський інститут іноземних мов державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»

АНДРІЙ ЖИВ'ЮК

Приватний вищий навчальний заклад «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука»

МАЛГОЖАТА КАРКОЧА

Лодзинський університет

ТЕТЯНА КУЗНЕЦЬ

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОЛЕНА КРУПЕНЯ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЕМЗАР МАКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

ДМИТРО НЕФЬОДОВ

Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського

В'ЯЧЕСЛАВ ОЛПЬКІЙ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ЮЛЯ ПОДРІЗ

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ТАМАЗ ПУТКАРАДЗЕ

Батумський державний університет

АНЖЕЙ СТРОЙНОВСЬКИЙ

Гуманістично-природничий університет імені Яна Длугоша в Ченстохові

ІРИНА ТИХОНЕНКО

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ВЯЧЕСЛАВ ЦВАТИЙ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОЛЕКСАНДР ЧУЧАЛІН

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОНУ №185 від 20.02.2023).

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

- Музеї Чернігівщини у системі краєзнавчого туризму: потенціал, виклики, перспективи
ОЛЕКСАНДР ЛОЗИЦЬКИЙ 7

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Античність як «своя» доба. Цивілізаційна самотність крізь призму «теорії епох» В. Петрова 19
ВІТАЛІЙ АНДРЕЄВ, АЛІСА ЛУКАШЕНКО

- Становлення та діяльність організації державного відродження України
Юлія ХИТРОВСЬКА 30

- На ілюзорній волі: материнство Надії Світличної від звільнення до еміграції в газеті «Свобода» 40
АНТОНІНА КІЗЛОВА

- Стратегії виживання та функціонування Української Греко-Католицької Церкви у підпіллі періоду радянського конформізму (середина 1960-х – початок 1980-х років) 57
В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЩЬКИЙ, АНАСТАСІЯ ОСАДЧА

- Українсько-російські відносини (1991-2024 рр.) у дефініціях історико-політологічного дискурсу 67
ТЕТЯНА ШТАГЕР

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Вплив полісної ідеології на моральний стан полісного суспільства в період Пелопоннеської війни 76
СЕРГІЙ ГОЛОВАНОВ

- Проблематика релігійних трансформацій ранньомодерної доби 89
АНДРІЙ ОМЕЛЬЧЕНКО

- Підготовка резерву російської армії наприкінці 18 – на початку 19 ст. 103
КОСТЯНТИН ЯЧМЕНІХІН

- Серія «The Foreign Relations of the United States» як джерело для вивчення релігійної політики СРСР у часи Другої світової війни
ОЛЕКСАНДР ЖУКОВ 112
- Міжмор'є і Тримор'є: концептуальна еволюція та її вплив на українсько-польську стратегічну взаємодію (1918–2025)
ІРИНА МІРОНОВА 122
- Американські індіанці: архіви проти расизму
ЛАРИСА ЛЕВЧЕНКО 136

HISTORICAL LOCAL RESEARCH

- Museums of the Chernihiv Region in the System of Local History Tourism:
Potential, Challenges, and Prospects 7
OLEKSANDR LOZYTYSKYI

UKRAINIAN HISTORY

- Antiquity As 'Our Own' Epoch: Civilizational Originalit Through the
Framework of V. Petrov's 'Theory of Epochs' 19
VITALIY ANDRYEYEV, ALISA LUKASHENKO

- The Formation and Activities of the Organisation of the State Renaissance of
Ukraine 30
YULIIA KHYTROVSKA

- At Illusory Liberty: Maternity of Nadiia Svitlychna From Release to Emigration
in «Svoboda» Newspaper 40
ANTONINA KIZLOVA

- Strategies of Survival and Functioning of the Ukrainian Greek Catholic
Church in the Basement of the Period of Soviet Conformism (mid-1960s –
early 1980s) 57
VIACHESLAV OLITSKYI, ANASTASIA OSADCHA

- Ukrainian-Russian Relations (1991–2024) in the Definitions of Historical and
Political Science Discourse 67
TETIANA SHTAHER

WORLD'S HISTORY

- The Influence of Polis Ideology on the Moral State of Polis Society During the
Peloponnesian War 76
SERGIY GOLOVANOV

- The Problematic of Religious Transformations in the Early Modern Period 89
ANDRII OMELCHENKO

- Preparation of the Russian Army Reserve in the Late 18th to early 19th Century 103
KOSTIANTYN YACHMENIKHIN

The “Foreign Relations of the United States” Series As a Source For Studying the Religious Policy of the USSR During World War II OLEKSANDR ZHUKOV	112
Intermarium and the Three Seas Initiative: Conceptual Evolution and Its Impact on Ukrainian-Polish Strategic Cooperation (1918-2025) IRYNA MIRONOVA	122
American Indians: Archives Against Racism LARYSA LEVCHENKO	136

Історичне краєзнавство

DOI: DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/007-018>
УДК (UDC) 338.48

MUSEUMS OF THE CHERNIHIV REGION IN THE SYSTEM OF LOCAL HISTORY TOURISM: POTENTIAL, CHALLENGES, AND PROSPECTS

Oleksandr Lozytskyi*

Abstract

The purpose of the article is to examine the museum network of the Chernihiv region as a system-forming factor of local history tourism. The study reveals the historical stages of the development of regional museum institutions, from the first initiatives of the late nineteenth century to the contemporary period marked by digitalization and the challenges of wartime. It is determined that from the moment of their establishment, museums of the Chernihiv region have performed not only a preservation function but also an educational and outreach role, thereby forming the foundation for the development of cultural and educational tourism. The role of museum institutions as infrastructural hubs of the tourism network is scientifically substantiated, as they ensure the preservation, interpretation, and promotion of the historical and cultural heritage of the region.

The methodological basis of the research consists of the principles of historicism, systematicity, and integrity, implemented through the application of historical-genetic, comparative-analytical, and culturological methods. The source base includes scholarly publications, official statistical data, and electronic resources of museums. Particular attention is paid to leading institutions, including the V.V. Tarnovskyi Chernihiv Regional Historical Museum and the national reserves 'Ancient Chernihiv', 'Hetman Capital', 'Kachanivka', and 'The Tale of Ihor's Campaign', whose activities form the core of the museum and tourism infrastructure of the region. The functioning of peripheral museums in Nizhyn, Pryluky, Sosnytsia, Ichnia, Korop, and other settlements is also analyzed.

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive consideration of the museum system of the Chernihiv region as a unified communication space that integrates research, heritage

* postgraduate student (third, educational and scientific level of higher education), T.G. Shevchenko National University 'Chernihiv Collegium', O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, Chernihiv, Ukraine. E-mail: alex.l@cheitgroup.com.
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9511-7990>

protection, cultural and educational, and tourism activities. For the first time, regional museums are defined as infrastructural hubs of local history tourism, acting not only as repositories of cultural values but also as active factors in shaping the tourism offer. Contemporary trends in the development of the museum sector are highlighted in the context of decentralization, international partnership, and post-war restoration of cultural infrastructure.

Conclusions. The museum network of the Chernihiv region emerges as an integral institutional system that plays a leading role in shaping the tourist image of the region. Through the combination of collection management, exhibition, research, and communication activities, museums ensure the integration of historical and cultural heritage into the tourism sphere and contribute to establishing the Chernihiv region as an important center of cultural and educational tourism in Northern Ukraine.

Keywords: museums, Chernihiv region, local history tourism, cultural heritage, museum network, tourism infrastructure

МУЗЕЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ У СИСТЕМІ КРАЄЗНАВЧОГО ТУРИЗМУ: ПОТЕНЦІАЛ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр Лозицький*

Анотація

Мета статті полягає у дослідженні музейної мережі Чернігівської області як системоутворювального чинника краєзнавчого туризму. У роботі розкрито історичні етапи становлення регіонального музейництва від перших ініціатив кінця 19 ст. до сучасного періоду, позначеного цифровізацією та викликами воєнного часу. Визначено, що музеї Чернігівщини з моменту виникнення виконували не лише зберігальну, а й освітньо-просвітницьку функцію, формуючи основу для розвитку культурно-пізнавального туризму. Науково обґрунтовано роль музейних інституцій як інфраструктурних вузлів туристичної мережі, які забезпечують збереження, інтерпретацію та популяризацію історико-культурної спадщини регіону.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, системності та цілісності, реалізовані через застосування історико-генетичного, порівняльно-аналітичного та культурологічного методів. **Джерельну базу** склали публікації науковців, офіційні статистичні дані та електронні ресурси музеїв. Особливу увагу приділено провідним інституціям, зокрема Чернігівському обласному історичному музею імені В.В. Тарновського, національним заповідникам «Чернігів стародавній», «Гетьманська столиця», «Качанівка» та «Слово о полку Ігоревім», діяльність яких є основою музейно-туристичної інфраструктури області. Проаналізовано функціонування периферійних музеїв у Ніжині, Прилуках, Сосниці, Ічні, Коропі та інших населених пунктах.

Наукова новизна полягає у комплексному розгляді музейної системи Чернігівщини як єдиного комунікаційного простору, що поєднує науково-дослідну, пам'яткоохоронну,

* аспірант (здобувач третього, освітньо-наукового рівня вищої освіти), Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М.Лазаревського, Чернігів, Україна.
E-mail: alex.l@cheitgroup.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9511-7990>

культурно-освітню та туристичну діяльність. Уперше запропоновано визначення регіональних музеїв як інфраструктурних вузлів краєзнавчого туризму, які виступають не лише сховищами культурних цінностей, а й активними чинниками формування туристичної пропозиції. Висвітлено сучасні тенденції розвитку музейної галузі у контексті децентралізації, міжнародного партнерства та післявоєнного відновлення культурної інфраструктури.

Висновки. Музейна мережа Чернігівщини постає як цілісна інституційна система, що виконує провідну роль у формуванні туристичного іміджу регіону. Завдяки поєднанню фондової, експозиційної, науково-дослідної та комунікаційної діяльності музеї забезпечують інтеграцію історико-культурної спадщини у туристичний обіг і сприяють утвердженню Чернігівщини як важливого центру культурно-пізнавального туризму Північної України.

Ключові слова: музеї, Чернігівщина, краєзнавчий туризм, культурна спадщина, музейна мережа, туристична інфраструктура

Цитування: Лозицький, О. (2025). Музеї Чернігівщини у системі краєзнавчого туризму: потенціал, виклики, перспективи. Консенсус, 4, 7-18. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/007-018>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/196>

Постановка проблеми. Музеї посідають центральне місце у системі краєзнавчого туризму, виступаючи осередками наукової, культурно-освітньої та комунікаційної діяльності. У них не лише зберігаються та вивчаються пам'ятки природи, матеріальної та духовної культури; у музеях відбувається процес трансформації різноманітних пам'яток у публічно доступне знання¹. Саме таким чином формується туристична пропозиція регіону. Завдяки поєднанню фондової, експозиційної, реставраційної та просвітницької роботи музеї виконують роль інтерпретаційних центрів, що забезпечують автентичне представлення історико-культурних ресурсів.

Різноманіття музейних колекцій зумовлює міждисциплінарний характер досліджень і робить музейну діяльність важливим науковим підґрунтям для розвитку тематичного та культурно-пізнавального туризму². У цьому контексті регіональні музеї Чернігівщини постають як ключові інфраструктурні вузли краєзнавчого туризму: вони забезпечують збереження та інтерпретацію спадщини, створюють інформаційно-культурне середовище для туристів і сприяють формуванню локальної ідентичності. Саме їхня діяльність визначає рівень залучення історико-культурних ресурсів області до туристичного обігу та інтеграцію Чернігівщини у загальнонаціональний культурний простір.

¹ Антоненко В., Хуткий В. Музеї як туристичний ресурс: культурно-просвітницькі проекти в сучасному культурному просторі туристичної дестинації. *Current Issues of National Cultural Heritage*. 2021. № 4 (2). С. 192-193.

² Дичковський С.І. Глобальні трансформації туристичних практик і технологій в контексті становлення цифрового суспільства (digital society): дис... доктора культурології за спец. 26.00.01 – теорія та історія культури. Київ, 2021. 575 с.

Історіографія проблеми. У науковій літературі проблема музейної справи Чернігівщини висвітлюється переважно в контексті історії становлення окремих установ і формування музейних колекцій наприкінці 19 – у 20 ст., насамперед діяльності Музею українських старожитностей В.В.Тарновського та інших провідних інституцій регіону. Окремі дослідження присвячені фондовій, археологічній та етнографічній складовим музейної діяльності, а також питанням збереження культурної спадщини. У сучасних працях усе частіше розглядається роль музеїв як складників культурно-пізнавального туризму та туристичної інфраструктури, але, незважаючи на це, предметні дослідження музейної мережі Чернігівщини як системи краєзнавчого туризму досі факти не проводяться.

Мета статті полягає у дослідженні музейної мережі Чернігівської області як системоутворювального чинника краєзнавчого туризму.

Викладення основного матеріалу. Музейна мережа Чернігівської області є однією з найрозвиненіших у північному регіоні України та налічує понад тридцять стаціонарних установ різного профілю (від державних історико-культурних заповідників до краєзнавчих, меморіальних і літературних музеїв)³. Найбільша концентрація інституцій спостерігається в обласному центрі, де функціонують провідні музеї, зокрема історичний, художній, архітектурно-історичний та літературно-меморіальні, які формують ядро музейної системи Чернігівщини. Периферійну мережу утворюють музеї у Ніжині, Прилуках, Батурині, Новгороді-Сіверському, Сосниці, Коропі, Ічні, Мені та інших населених пунктах⁴.

Значну частку музейної структури складають краєзнавчі та історико-культурні музеї, які інтегрують локальні природні, археологічні та етнографічні ресурси у єдиний пізнавальний простір. Вагоме місце посідають меморіальні музеї видатних діячів української культури: Михайла Коцюбинського, Олександра Довженка, Пантелеймона Куліша, Леоніда Ревуцького, Миколи Кибальчича тощо. Державні історико-культурні заповідники, зокрема «Чернігів стародавній», «Гетьманська столиця», «Слово о полку Ігоревім», «Качанівка» тощо також є вагомою складовою музейної структури, адже вони поєднують функції наукових центрів, пам'яткоохоронних інституцій і туристичних атракцій, формуючи базові маршрути регіонального туризму⁵.

Музейна галузь Чернігівщини зазнала суттєвих втрат унаслідок повномасштабної збройної агресії. Станом на 2025 рік пошкоджено сім музейних установ, зокрема Чернігівський обласний історичний музей імені В. Тарновського, будівля якого була частково зруйнована 6 березня 2022 р.⁶ Відновлювальні роботи

³ Веб-портал музеїв і заповідників Чернігова та Чернігівської області «Музеї Чернігівщини». URL: <https://museum.cn.ua/>

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Дорохіна Т.Ф., Коваленко О.Б. Усна історія сьогодення: події російсько-української війни на Чернігівщині у 2022-2023 роках // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Суми, 17-18 трав. 2024 р. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 89-92.

здійснюються за змішаною моделлю фінансування: з обласного бюджету спрямовано понад 800 тис. грн, а міжнародна донорська підтримка для закладів обласного підпорядкування перевищила 2,5 млн грн.⁷ Поряд із відбудовою здійснюється документування матеріальних свідчень російсько-української війни. Так, лише у фондах музею ім. Тарновського зафіксовано понад тисячу нових артефактів⁸.

Перші кроки зі створення музейних установ на Чернігівщині були зроблені наприкінці 19 століття, коли зростання інтересу до історії та старожитностей стимулювало систематичне збирання пам'яток місцевими дослідниками. У листопаді 1896 р. в Чернігові відкрився перший публічний музей при Губернській вченій архівній комісії. Його експозиція мала історико-краєзнавчий характер і поєднувала функції архіву, бібліотеки та музею, що відповідало тодішнім тенденціям розвитку регіональної науки. Відкриття у 1902 р. Музею українських старожитностей В.В. Тарновського стало важливою віхою в історії музейної справи Чернігівщини⁹. Це зібрання, присвячене пам'яткам козацької доби та матеріальній культурі Гетьманщини, заклало наукові засади подальшого розвитку музейної мережі та стало її інтелектуальним осередком.

Справжнім поштовхом до розширення музейної інфраструктури став 14 Всеросійський археологічний з'їзд, який відбувся в Чернігові у 1908 р. У процесі підготовки до нього було організовано виставки, на основі яких виникли нові установи, зокрема Церковно-історичний та Міський музеї. Уже на початку 20 ст. в місті діяло чотири музеї, що охоплювали історичну, археологічну й етнографічну тематику. У 1909 р. відбулося перше об'єднання музейних структур у З'єднаний історичний музей Міський і Вченої архівної комісії, присвячений тисячоліттю Чернігова, що, власне, і стало початком процесу систематизації музейної діяльності та заклало основи єдиної регіональної музейної системи¹⁰.

Після встановлення радянської влади музейна справа перейшла під державне управління¹¹. У 1919 р. всі культурні установи Чернігова були націоналізовані та передані у відання губернського управління народної освіти, яке координувало музейну діяльність і сприяло створенню профільних музеїв історико-археологічного, етнографічного, побутового та мистецького спрямування. У 1923 р. відбулося адміністративне об'єднання всіх наявних установ у Чернігівський державний музей, який складався з шести відділів і налічував понад 23 тисячі експонатів¹². Через два роки музей отримав нове приміщення в будівлі колишнього

⁷ Війна проти культурної спадщини: масштаб руйнувань на Чернігівщині та зусилля для збереження.

⁸ Ibidem; Дорохіна Т.Ф., Коваленко О.Б. Усна історія сьогодення... С. 89–92.

⁹ Линюк Л. Об'єднання чернігівських музеїв // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. 2025, 23 вересня. URL: <https://cutt.ly/lctcdJrs>

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Синельник А. З історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. 2013. № 4. С. 164–170.

¹² Линюк Л. Об'єднання чернігівських музеїв...

Селянського банку, що стало організаційною основою для створення сучасного обласного музейного центру¹³. Саме від цього часу бере початок історія Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського, який згодом став провідною установою регіональної музейної системи.

Станом на сьогодні Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського є провідною науково-дослідною, культурно-освітньою та фондovo-зберігальною установою регіону. Заснований у 1896 р. як Музей українських старожитностей, він виник на основі приватної колекції мецената, історика і збирача старожитностей В.В. Тарновського. Після офіційного відкриття у 1902 р. музей отримав ім'я свого засновника, а з 1923 р. був реорганізований у державний історико-краєзнавчий музей. У 1934 р. заклад набув статусу обласного, що визначило його як головний координаційний центр музейної справи на Чернігівщині¹⁴.

Фонди музею налічують понад 210 тисяч одиниць зберігання, які охоплюють матеріали з археології, етнографії, історії, документалістики, мистецтва та народної культури¹⁵. Хронологічний діапазон колекцій існує від палеоліту до сучасного періоду¹⁶. Значну цінність має колекція українських старожитностей доби Гетьманщини, що включає козацькі клейноди, зброю, предмети військового спорядження, гетьманські універсали, печатки, ювелірні вироби та зразки декоративно-ужиткового мистецтва¹⁷. Суттєвий науковий інтерес становлять також археологічні матеріали з Мізинської стоянки – одного із найвідоміших об'єктів пізнього палеоліту в Європі.

В експозиційній структурі музею представлено основні періоди історичного розвитку Чернігово-Сіверського краю: добу Київської Русі, козацько-гетьманський період, часи національного відродження, визвольних змагань і подій 20 ст. Окремі тематичні блоки присвячені історії визвольних рухів, Другій світовій війні, повсякденному життю населення регіону та культурним процесам 20–21 ст. В експозиціях відображено чимало матеріальних і документальних джерел¹⁸.

У структурі закладу функціонують спеціалізовані відділи: археологічний, етнографічний, історичний, військово-історичний та відділ рідкісної книги. Бібліотека музею нараховує понад 20 тисяч видань, серед яких стародруки,

¹³ Мідько А. З історії розвитку музейної справи на Чернігівщині у XIX–XX ст. (на прикладі Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського) // Сіверянський літопис. 2013. № 4–6. С. 121–124.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Черненко О.Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.). Чернігів, 2007. (Скарбниця української культури: Зб. наук. пр.; Вип. 9, спецвип.).

¹⁶ Гринченко Б.Д. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. 2 / сост. Б.Д. Гринченко. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1900. XVI, 371 с. – (Приложение к № 7 «Земского сборника Черниговской губернии» 1900 г.).

¹⁷ Деркач Т.В., Куран С.М. З історії формування і використання фондів Чернігівського обласного художнього музею // Скарбниця української культури. Чернігів: Чернігів. обл. іст. музей ім. В.В. Тарновського, 2017. С. 25–26.

¹⁸ Ibidem.

періодичні видання 18–19 ст., архівні документи та наукові публікації з історії й археології Сіверщини¹⁹. Наукова діяльність установи зосереджується на вивченні історико-культурної спадщини регіону, археологічних пам'яток, музейних фондів і джерельної бази з історії української культури. З 1990-х рр. при музеї регулярно видається збірник наукових праць «Скарбниця української культури», що є однією з провідних фахових платформ для публікації результатів археологічних, етнографічних та історичних досліджень²⁰. До системи музею входять філії меморіального та історико-архітектурного профілю, серед яких комплекс партизанської слави «Лісоград» і «Садиба родини Лизогубів» у Седневі. Їхня діяльність спрямована на збереження локальної історико-культурної спадщини та інтеграцію регіональних об'єктів у єдину туристичну і наукову мережу Чернігівщини.

Під час бойових дій у 2022 р. музей зазнав часткових пошкоджень: було вибито вікна та зруйновано частину виставкового обладнання. Завдяки фінансуванню з обласного бюджету та міжнародним грантам здійснено відновлювальні роботи, зокрема модернізацію технічної інфраструктури та цифрову інвентаризацію фондів²¹. Наразі музей зберігає статус провідного регіонального науково-дослідного центру

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (м. Батурин) є ще одним важливим регіональним музеєм. Його можна назвати спеціалізованою інституцією з дослідження, збереження та публічної інтерпретації матеріальної і духовної спадщини козацької державності Лівобережної України. Колекції заповідника репрезентують артефакти, пов'язані з функціонуванням гетьманського уряду 17–18 ст., формуванням політичної та культурної ідентичності українського суспільства цього періоду, а також із матеріальною культурою Гетьманщини²². Інституція наступні функції: фондово-облікову, науково-дослідну, реставраційну, експозиційно-виставкову та освітню. Головними об'єктами заповідника є відтворена фортеця Батурина як типологічна модель дерев'яної цитаделі 17 ст., палац Кирила Розумовського, збудований за проектом Чарльза Камерона, і «Кам'яниця Кочубея» 17 ст. Експозиційні простори фортеці поєднують результати археологічних досліджень, військові артефакти, етнографічні матеріали та інсталяції, що реконструюють управлінські та побутові практики гетьманської адміністрації²³.

¹⁹ Археологический съезд (14; 1908; Чернигов). Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. 1908–1909: в 1 т. / под ред. гр. П.С. Уваровой; [редкол.: И.Т. Савенков и др.]. Москва: Типография Императорского Московского университета, 1910–1911.

²⁰ Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 17 / Чернігів. іст. музей імені В.В. Тарновського та ін.; редкол.: О.Б. Коваленко (голова) та ін. Чернігів, 2016. 146 с.

²¹ Дорохіна Т.Ф., Коваленко О.Б. Усна історія сьогодення... С. 89–92.

²² Линюк Л. Об'єднання чернігівських музеїв...

²³ Веб-портал музеїв і заповідників Чернігова та Чернігівської області...

Організаційна модель заповідника орієнтована на інтеграцію наукових результатів у публічні формати. З 2021 р. функціонує музей «Козацький двір», який виконує роль етнографічного комплексу реконструктивного типу і забезпечує відтворення побутових практик заможної козацької родини 18 ст. Інституція реалізує програми польових досліджень, реставрації та консервації, готує тематичні екскурсії для диференційованих аудиторій, проводить конференції і здійснює методичний супровід партнерських ініціатив органів місцевого самоврядування та туристичних операторів.

Значну частину музейної системи Чернігівщини становлять краєзнавчі установи, які зберігають і репрезентують артефакти, пов'язані з розвитком поселень, промислів, ремесел, духовного життя та побуту місцевих громад. Найбільш репрезентативними серед них є музеї у Ніжині, Прилуках, Ічні, Мені, Бахмачі, Сосниці та Корюківці. Їхні фонди містять археологічні матеріали, етнографічні зразки, стародруки, документи, предмети козацького побуту та матеріальної культури 18–19 ст., а також об'єкти декоративно-ужиткового мистецтва²⁴. Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського акумулює матеріали, що відображають історію міста як одного з ключових освітніх і торговельних центрів Лівобережної України. У його зібраннях зосереджено пам'ятки, пов'язані з діяльністю Ніжинського лицю князя Безбородька та життям Миколи Гоголя, що формують основу для реконструкції освітнього і культурного середовища 19 ст.²⁵

Подібну роль у південній частині області виконує Прилуцький краєзнавчий музей імені В. Маслова, у фондах якого зберігається понад 30 тисяч експонатів, що висвітлюють археологічну спадщину, народні промисли, ремісничу культуру, історію промислового розвитку та участь жителів регіону у визвольних рухах 20 ст.²⁶ У Сосниці краєзнавчі традиції поєднуються з меморіальними: тут діє музейний комплекс, присвячений життю та творчості кінорежисера Олександра Довженка, який виступає центром дослідження кіномистецтва та водночас важливою туристичною локацією. У музеї збережено інтер'єр родинної садиби, побутові предмети початку 20 ст., документи, рукописи та фотоматеріали тощо²⁷.

У північній частині області функціонує Менський краєзнавчий музей, який виконує функції локального історико-етнографічного центру. Його експозиції, передусім, охоплюють тематику традиційних ремесел, землеробства, народного костюма, фольклорних традицій і нематеріальної спадщини. Ічнянський музей вирізняється природничо-етнографічним профілем, у його колекціях зосереджено археологічні матеріали доби неоліту, етнографічні предмети та зразки флори й

²⁴ Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII – XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. 2012. № 3-4 (105-106). С. 9-20.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Веб-портал музеїв і заповідників Чернігова та Чернігівської області...

фауни Полісся. На відміну від них, Бахмацький музей спеціалізується на документуванні історії промислового та військового розвитку краю, зокрема становлення залізничного вузла та діяльності місцевих підприємств у 20 ст.²⁸

Особливе місце у регіональній музейній системі посідає Корюківський історико-меморіальний музей, який увічне пам'ять жертв нацистського терору 1943 р.²⁹ Його експозиційна діяльність має меморіально-документальний характер і спрямована на дослідження історії масових знищень цивільного населення під час Другої світової війни. Музей є важливим складником національної пам'ятної політики та виконує функцію наукового центру з вивчення воєнних злочинів і політики геноциду.

Загалом, необхідно констатувати, що музейна мережа Чернігівщини сформувалася як цілісна система збереження, дослідження та популяризації історико-культурної спадщини регіону. Її розвиток бере початок наприкінці 19 – на початку 20 ст., коли краєзнавчий рух став основою для становлення музейництва. Саме тоді з'явилися перші інституційні осередки колекціонування пам'яток археології, етнографії, історії та побуту, що заклали підвалини майбутнього туристичного освоєння території. Відкриття Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, Церковно-історичного музею, Міського музею та музею Чернігівської вченої архівної комісії сприяло формуванню сталого культурного середовища, у межах якого відвідування експозицій почало набувати ознак організованого культурно-пізнавального туризму.

У радянський період музейна мережа області отримала системну підтримку з боку держави, що забезпечило її структурне розширення й спеціалізацію. Після створення у 1923 р. Чернігівського державного музею відбулася профілізація музейних відділів і відкриття нових краєзнавчих музеїв у районних центрах. У 1960–1980-х рр. процес музеєфікації охопив історичні пам'ятки та меморіальні садиби, що зумовило підвищення туристичної привабливості регіону³⁰. Визначну роль у формуванні туристичної інфраструктури відіграло створення Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», заповідників «Качанівка» та «Гетьманська столиця». Вони стали ключовими елементами культурних маршрутів, що інтегрували Чернігівщину до загальноукраїнської системи культурно-пізнавального туризму.

На сучасному етапі музеї Чернігівщини виконують функцію інфраструктурних вузлів краєзнавчого туризму, забезпечуючи концентрацію культурного потенціалу територій та наукову інтерпретацію історико-культурних комплексів. До найбільш відвідуваних належать Національний історико-культурний заповідник «Качанівка», Національний архітектурно-історичний

²⁸ Ibidem.

²⁹ Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 17 / Чернігів. іст. музей імені В.В. Тарновського та ін.; редкол.: О.Б. Коваленко (голова) та ін. Чернігів, 2016.

³⁰ Линюк Л. Об'єднання чернігівських музеїв...

заповідник «Чернігів стародавній», Новгород–Сіверський музей–заповідник «Слово о полку Ігоревім» і Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського³¹. Ці установи мають розвинену систему туристичних маршрутів, співпрацюють із закладами освіти, культурними інституціями та туристичними операторами, сприяючи інтеграції історико–культурної спадщини в регіональні та національні туристичні програми. Важливу роль у забезпеченні територіальної рівноваги туристичних потоків відіграють локальні музеї, зокрема краєзнавчі, літературно–меморіальні та тематичні. Менський, Прилуцький, Ічнянський, Сосницький, Коропський музеї активно формують локальні маршрути пізнавального туризму, орієнтовані на ознайомлення з історико–етнографічними, меморіальними та природними об'єктами.

Після проголошення незалежності України музейна справа Чернігівщини розвивається у напрямі децентралізації та інноваційного використання культурної спадщини. Активно впроваджуються регіональні програми розвитку туризму, модернізуються експозиційні простори, адаптовані до потреб освітньої та молодіжної аудиторії. У міжмузейному середовищі зростає рівень комунікації та міжнародного співробітництва, що стимулює обмін виставковими проектами та інтеграцію області у європейський культурний простір. В умовах збройної агресії Російської Федерації проти України музеї Чернігівщини виконують функції не лише об'єктів туристичної інфраструктури, а й центрів збереження культурної пам'яті. Попри пошкодження окремих установ у Чернігові, Батурині, Новгород–Сіверському, музейні працівники забезпечують евакуацію фондів, консервацію експонатів, створення онлайн–експозицій тощо.

Висновки. Отже, регіональні музеї Чернігівщини є важливими інфраструктурними вузлами краєзнавчого туризму, формуючи просторову, наукову й культурну основу для розвитку туристичних маршрутів Сіверського краю. Їхня мережа охоплює понад тридцять стаціонарних установ різного профілю. Провідну роль відіграють обласні інституції Чернігова, зокрема історичний музей імені В. Тарновського, художній музей імені Г. Галагана, а також національний архітектурно–історичний заповідник «Чернігів стародавній». Вони виконують функції науково–методичних центрів, здійснюючи фондову, експозиційну, освітню та просвітницьку роботу, завдяки якій формується пізнавальний контент для туристичних програм і маршрутів регіонального рівня.

Периферійні музеї, розташовані в історичних центрах, зокрема у Ніжині, Прилуках, Батурині, Новгороді–Сіверському, Сосниці, Ічні, Мені та інших громадах, відіграють дуже важливу роль у структурі краєзнавчого туризму. Вони виконують функції регіональних осередків культурної комунікації, поєднуючи локальні спільноти з ширшим культурним і науковим простором області. Зокрема, Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського, Національні заповідники

³¹ Ibidem.

«Гетьманська столиця», «Слово о полку Ігоревім» і «Качанівка», а також меморіальні музеї Михайла Коцюбинського, Олександра Довженка та Пантелеймона Куліша не лише зберігають унікальні пам'ятки, а й активно формують туристичні маршрути, зокрема «Чернігів стародавній», «Гетьманські шляхи», «Шляхами Довженка», «Українські дворянські садиби» тощо.

REFERENCES

- Antonenko, V., & Khutkyi, V. (2021). *Muzei yak turystychnyi resurs: kulturno-prosvitnytski proiekty v suchasnomu kulturnomu prostori turystychnoi destynatsii* [Museums as a tourist resource: Cultural and educational projects in the modern cultural space of a tourist destination]. *Current Issues of National Cultural Heritage*, 4 (2), 189–204. [in English].
- Arkheologicheskii s"ezd (14th, 1908, Chernihiv). (1910–1911). *Trudy chetyrnatstogo Arkheologicheskogo s"ezda v Chernigove. 1908–1909* [Proceedings of the Fourteenth Archaeological Congress in Chernihiv. 1908–1909] (Vol. 1, P.S. Uvarova, Ed.). Moscow: Typografiya Imperatorskogo Moskovskogo Universiteta. [in Ukrainian].
- Chernenko, O.Ye. (2007). *Arkheolohichna kolektsiia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho (1896–1948 rr.)* [Archaeological collection of the V.V. Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum (1896–1948)]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, Issue 9 (special issue). Chernihiv [in Ukrainian].
- Derkach, T.V., & Kuran, S.M. (2017). *Ź istorii formuvannia i vykorystannia fondiv Chernihivskoho oblasnoho khudozhnoho muzeiu* [On the history of formation and use of the collections of the Chernihiv Regional Art Museum]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, Chernihiv: Chernihiv Regional Historical Museum named after V.V. Tarnovskyi, 25–26. [in Ukrainian].
- Dychkovskiy, S.I. (2021). *Hlobalni transformatsii turystychnykh praktyk i tekhnolohii v konteksti stanovlennia tsyfrovoho suspilstva (digital society)* [Global transformations of tourist practices and technologies in the context of the formation of a digital society] (Doctoral dissertation, Kyiv). 575 p. [in Ukrainian].
- Dorokhina, T.F., & Kovalenko, O.B. (2024). *Usna istoriia sohodennia: podii rosiisko-ukrainskoi viiny na Chernihivshchyni u 2022–2023 rokakh* [Oral history of the present: Events of the Russian–Ukrainian war in Chernihiv region in 2022–2023]. In *Historical and Local Studies: Traditions and Innovations: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation* (Sumy, May 17–18, 2024). Sumy: FOP Tsoma S.P., 89–92. [in Ukrainian].
- Hrynchenko, B.D. (1900). *Katalog muzeya ukrainskikh drevnostei V.V. Tarnovskogo* [Catalogue of the Museum of Ukrainian Antiquities of V.V. Tarnovsky] (Vol. 2). Chernihiv: Typografiya Hubernskogo Zemstva. (Appendix to No. 7 of “Zemskii sbornik of Chernihiv province,” 1900) [in Ukrainian].
- Kapustin, K. (2012). *Arkheolohichni pamiatky Dniprovskoho Livoberezhzhia seredyny XIII–XV st. (za materialamy rozvidok 40–70-kh rr. XX st.)* [Archaeological monuments of the Dnipro Left Bank of the 13th–15th centuries (based on surveys of the 1940s–1970s)]. *Siverianskyi litopys*, 3–4 (105–106), 9–20. [in Ukrainian].
- Lyniuk, L. (2025). *Obiednannia Chernihivskykh muzeiv* [Association of Chernihiv museums]. Retrieved from <https://surl.lt/fkzppw> [in Ukrainian].
- Midko, A. (2013). *Ź istorii rozvytku muzeinoi spravy na Chernihivshchyni u XIX–XX st. (na prykladi Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho)* [On the history of museum

- development in Chernihiv region in the 19th–20th centuries (on the example of the V.V. Tarnovskyi Historical Museum)]. *Siverianskyi litopys*, 4-6, 121-124. [in Ukrainian].
- Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats* [Treasure of Ukrainian Culture: Collection of Scientific Works]. (2016). Issue 17. Chernihiv: Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovskyi. 146 p. [in Ukrainian].
- Synelnyk, A. (2013). *Ź istorii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho* [On the history of the V.V. Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum]. *Siverianskyi litopys*, 4, 164-170. [in Ukrainian].
- Veb-portal muzeiv i zapovidnykiv Chernihova ta Chernihivskoi oblasti [Web portal of museums and reserves of Chernihiv and Chernihiv region]. Retrieved from <http://museum.cult.gov.ua/about> [in Ukrainian].
- Viina proty kulturnoi spadshchyny: masshtab ruinuvan na Chernihivshchyni ta zusyllia dlia zberezhenia [War against cultural heritage: The scale of destruction in Chernihiv region and preservation efforts]. Retrieved from <https://sil.media/p/vijna-proty-kul-turnovi-spadshhyny-massh-20420> [in Ukrainian].

Історія України

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/019-029>

УДК (UDC) 94 (477) : 303.442.2

ANTIQUITY AS ‘OUR OWN’ EPOCH: CIVILIZATIONAL ORIGINALITY THROUGH THE FRAMEWORK OF V. PETROV’S ‘THEORY OF EPOCHS’

Vitaliy Andryeyev*

Alisa Lukashenko**

Abstract

The **purpose** of the research is the critical rethinking and interpretation of the phenomenon of Antiquity on the territory of modern Ukraine, proceeding from V. Petrov’s concept of the ‘Theory of Epochs’. The study aims to substantiate the originality of the Ukrainian civilizational process during the antique period and to refute the notion of the monopolistic dominance of Roman influences on the frontier. The article seeks to integrate the Ukrainian historical grand narrative into the European community by establishing its own civilizational links with the Antique era, moving beyond the exclusively Greco-Roman paradigm.

The **methodology** is based on the civilizational approach and conceptual-historical analysis. The principle of complementarity using modern data to reinforce Petrov’s theory, as well as methods of critical source analysis and the comparative-historical method, are employed. The research incorporates V. Petrov’s ideas concerning the structural integrity of the epoch, the ‘categories’, and the ‘break’ of civilizational periods.

The scientific novelty represent argument that the Zarubyntsi and Chernyakhiv cultures represent an original (local) variant of Antique culture that developed in coexistence with the Greco-Roman world, rather than merely as its passive object. It is demonstrated that Hellenistic influences, through changes in the economic and social structure, were determinative for the region, while Roman influences were limited and secondary, especially given the absence of full-fledged provincial Romanization on the territory of Ukraine. This allows for a reassessment of the essence of the Antique era in Ukraine as a period featuring an active civilizational subject.

Conclusions. V. Petrov’s ‘Theory of Epochs’ is a promising basis for studying the independence of the creation of ancient civilization in Ukraine. The territories northeast of the Danube and the Bosphoran Kingdom remained predominantly a Hellenized, not a Romanized world.

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Ukraine History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine. E-mail: v.andrieyev@kubg.edu.ua.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

** Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine. E-mail: al.lukaschenko@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5136-5657>

The limitations of Roman expansion and the doctrine of client states did not create conditions for the introduction of unique Roman economic and social practices, which indicates the formation of a local civilizational type (Chernyakhiv culture) by the peak of Roman interest in the 2nd century AD. Thus, antiquity in Ukraine was an original era that preserved its identity in the conditions of external influences.

Keywords: antiquity, V. Petrov, Romanization, Roman influence, 'Classical Antiquity', the Northern Black Sea region, Roman limes.

АНТИЧНІСТЬ ЯК «СВОЯ» ДОБА.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА САМОБУТНІСТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ «ТЕОРІЇ ЕПОХ» В. ПЕТРОВА

Віталій Андреев*

Аліса Лукашенко**

Анотація

Мета наукової розвідки полягає у критичному переосмисленні та інтерпретації феномену античності на території сучасної України, виходячи з концепції «теорії епох» В. Петрова. Дослідження має на меті обґрунтувати самобутність українського цивілізаційного процесу в античну добу та спростувати уявлення про монопольне домінування римських впливів на прикордонні. Стаття прагне долучити український історичний гранд-наратив до європейської спільноти через встановлення власних цивілізаційних зв'язків з Античною добою, що виходить за межі виключно греко-римської парадигми.

Методологія ґрунтується на цивілізаційному підході та концептуально-історичному аналізі. Використовується принцип доповнювальності, а також методи критичного аналізу джерел та порівняльно-історичний метод. Дослідження залучає ідеї В. Петрова щодо структурної цілісності епохи, «категорій» та «зламу» цивілізаційних періодів.

Наукова новизна полягає в аргументації того, що зарубинецька та черняхівська культури представляють власний (місцевий) варіант античної культури, що розвивався у співіснуванні з греко-римською, а не лише як її пасивний об'єкт. Доведено, що елліністичні впливи через зміну господарсько-суспільної структури були визначальними для регіону, тоді як римські впливи були обмеженими та другорядними, особливо в контексті відсутності повноцінної провінційної романізації на території України. Це дозволяє переоцінити сутність античної доби в Україні як періоду активного цивілізаційного суб'єкта.

Наукова новизна. Зарубинецька та черняхівська культури представляють власний місцевий варіант античної культури, що розвивався у співіснуванні з греко-римською, а не лише як її пасивний об'єкт. Доведено, що елліністичні впливи були визначальними для регіону, тоді як римські впливи були обмеженими та другорядними, особливо в контексті

* доктор історичних наук, професор кафедри історії України, Київського столичного університету імені Б. Грінченка, Київ, Україна. E-mail: v.andriev@kubg.edu.ua.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

** доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету імені Б. Грінченка, Київ, Україна. E-mail: al.lukaschenko@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5136-5657>

відсутності повноцінної провінційної романізації на території України. Це дозволяє переоцінити сутність античної доби в Україні як періоду активного цивілізаційного суб'єкта.

Висновки. «Теорія епох» В. Петрова є перспективною основою для дослідження самостійності творення античної цивілізації в Україні. Території на північний схід від Дунаю та Боспорське царство залишалися переважно еллінізованим, а не романізованим світом. Обмеженість римської експансії та доктрина клієнтських держав не створили умов для впровадження унікальних римських господарських та суспільних практик, що свідчить про сформованість місцевого цивілізаційного типу (черняхівської культури) до піку римського інтересу у 2 ст. н.е. Таким чином, античність в Україні була оригінальною добою, що зберегла свою самобутність в умовах зовнішніх впливів.

Ключові слова: античність, В. Петров, романізація, римський вплив, «антична доба», Північне Причорномор'я, Римський лімес.

Цитування: Андреев, В., & Лукашенко, А. (2025). Античність як «своя» доба. Цивілізаційна самобутність крізь призму «теорії епох» В. Петрова. *Консенсус*, 4, 19–29.

<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/019-029>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/197>

Постановка проблеми. Античність – один з аспектів, що стоїть у витоків цивілізаційної єдності Європи. Сприйняття цього поняття традиційно пов'язують з домінуванням греко-римської цивілізації. Вона сприймається як відмінний та якісно прогресивніший етап становлення людства на відміну від стародавнього періоду. Однак античність у контексті історії Європи не є універсальною. Для України, встановлення зв'язку з античною добою є підтвердженням приналежності до європейської спільності не лише історичним, але й цивілізаційним зв'язком. Адже гранд-нарратив Української історії за концепцією М. Грушевського розпочинається з доби антив. «Теорія епох» В. Петрова, розширює часові рамки витоків українців і до античної доби. Що є одним з перспективних напрямків наукової розвідки.

Історіографія. Ідея наукових концепцій про становлення та розвиток локальних цивілізацій пов'язана з ідеями О. Шпенглера та А. Дж. Тойнбі. Їх ідеї заклали цивілізаційну теорію розвитку людства. Зокрема, теорія локальних цивілізацій мала на меті подати історії людства через призму дискретності і різновекторності історичних процесів, що не відзначалися універсалізмом по відношенню до етапів розвитку – від зародження до завершення. Також згадуємо ідею О. Шпенглера, яка передбачала замкнутість локальних культур. Її формулювання є суперечливим, через порушення взаємопов'язаності цивілізацій на прикладів античної та західноєвропейської культури. Виокремлюючи, що цивілізації існують ізольовано та самодостатньо по відношенню до інших культур. Відповідно до цього не можуть вважатися прямими спадкоємцями тієї чи іншої цивілізації.

Українська наукова думка не стояла осторонь розвитку цього підходу до осмислення історичного процесу. «Теорія епох» В. Петрова передбачала, що

цивілізаційний розвиток України передбачив варіацію формування власної античної культури, що співіснувала поруч з греко-римською. У його концепції антична епоха в Україні була і її прояви слід шукати не лише у еллінських колоніях північного Причорномор'я. Антична доба вирізняється через поєднання зарубинецької та черняхівської культур. У процесі історичного розвитку це мало б створити унікальний варіант власної «варварської» культури, що за своєю сутністю мала би бути схожа на аналогічних представників елліністичних культур, що традиційно пов'язують з античною добою. Обидва ці періоди пов'язані зі впливами інших античних цивілізацій. Зарубинецький період – еллінськими впливами через колонії Північного Причорномор'я, черняхівський – з Римською імперією. Теорія В. Петрова відкидає ідею Шпенглера про замкнутість культур. Водночас вона заперечує вплив з боку Римлян як «монопольний чинник» процесу становлення античної культури в Україні. Становлення античності в Україні відбулося у поєднанні з греко-римською цивілізацією створивши власну оригінальну культуру¹.

Мета наукової розвідки полягає у критичному переосмисленні та інтерпретації феномену античності на території сучасної України, виходячи з концепції «теорії епох» В. Петрова. З огляду на мету дослідження, означаємо **завдання**:

- переосмислити та інтерпретувати феномен Античності на території України, застосовуючи «теорію епох» В. Петрова.
- спростувати уявлення про монопольне та визначальне домінування римських впливів на прикордонні та черняхівській культурі.
- переоцінити сутність античної доби в Україні, представивши її як активний цивілізаційний суб'єкт.

Виклад основного матеріалу. Визначення спільності у античній добі, Петров пов'язував з зі зміною господарської та суспільно-політичної структури. Кочовий, скотарський спосіб життя відходить у минуле поступаючись осілому, землеробському. Перехід до нового на той час способу життя відбувався завдяки процесам еллінізації місцевих народів. Саме ідеї еллінізму варто віддати належне у зміні господарчого устрою. Його впливи тут помітні раніше, ніж римські. Адже у межах своєї експансії на північ та на схід Рим отримав конкурента у формі ідеї еллінізму, що був більш поширений у регіоні Чорного моря, що за грецькою традицією продовжив називатися Понтом Евксинським. Навіть опинившись у орбіті Римського впливу, в 2-3 ст. н.е. Причорномор'я не розпочало, а радше продовжило цивілізаційну традицію, лише з доповненнями елементами мілітарного гноблення та примусової романізації. Тому цей регіон у «теорії епох» досі залишався радше елліністичним, ніж римським².

¹ Петров В. Походження українського народу. Київ, 1992.

² Ibid. С. 75

Фактором, що творить обмеженість впливів романізації або ж латинізації на черняхівську культуру В. Петров визначає обмеженістю римської експансії на північ та схід. Визначаючи крайньою межею проникнення за часів Октавіана Августа до межі Дунаю у 1 ст. н.е. і пізніші кампанії пов'язані з просуванням у придністровський регіон, що більше відомий у історичній науці як римська провінція Дакія³. Відсутність римських провінцій на території України, дало можливість тубільцям уникнути латинізації подібно до тих народів, що все ж опинилися у їх складі.

Концепція романізації сформована на початку 20 ст. пояснювала інтеграційні практики провадженні Римською імперією по відношенню до тубільних племен, як бажання останніх стати частиною цивілізованого римського світу⁴. Це уявлення не витримує критики сучасних дослідників римського прикордоння, пов'язуючи це з виправданням імперського нарративу 19 – поч. 20 ст. у якій роль колонізатора сприймалася однобічною і винятково вірною у ставленні до колонізованих. Тим само обмежуючи сприйняття багато комплексності культурних впливів⁵. Тому не дивно, що представники різних національних наукових шкіл виправдовували цей імперський нарратив⁶. Лише з початком 21 ст. дослідники інакше трактують вплив римської імперії. Політика романізації на прикордонні найяскравіший приклад проявів імперіалізму у античній добі. Досі наявні окремі тенденції відображення імперських нарративів у дослідженнях, тому ставлення до прикордоння продовжує прийматися однобічно⁷.

Тому традиційно період 1–5 ст. для європейської історії трактується безапеляційно, як «доба римських впливів». Одна з найбільших імперій античності зумовила поширення окремих тенденцій цивілізованого способу життя та господарювання на своєму прикордонні. Однак, що стосується території за межами лівого берега Дунаю, то римський вплив слабшав навіть у межах власних провінцій. Тому В. Петровим, критикується таке уявлення. Лісостепові культури на території України, на думку дослідника, не латинізувалися, а змогли зберегти власну мову, культуру та самобутність⁸.

Тому визначення римських впливів лишилося дискусійним питанням у концепції Петрова. Рівень взаємовпливів Римської імперії та Черняхівської

³ Ibid. С. 75.

⁴ Haverfield F. The Romanisation of Roman Britain. 3rd edition. Oxford, 1915. P. 124.

⁵ Hanscam E., Karavas J. The Roman Lower Danube Frontier: Innovations in Theory and Practice. Oxford: Archaeopress Archaeology, 2023. P. 5.

⁶ Mommsen T. Römische Geschichte. Vol. 2. Berlin: Weidmannsche buchhandlung, 1874.

Mommsen T. The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian. Vol. 1. London: Macmillan and Co, 1909.

⁷ Hanscam E. Postnationalism and the past: the politics of theory in Roman Archaeology. *Theoretical Roman Archaeology Journal*. 2019. 2 (1), P. 3; Niculescu G. Archaeology and nationalism in the history of the Romanians. *Dacia N.S.* 2004. XLVIII. P. 99–124.

⁸ Петров В. Походження українського народу... С. 74.

культури є питанням вивченості межі римської експансії. У своєму дослідженні В. Петров, у зв'язку з недостатнім для його часу археологічним матеріалом не зміг детально окреслити фінальні межі Римського просування⁹. Антична доба лише окреслена присутністю римлян вздовж Дунаю до Чорного моря.

Тому слідуючи доповнюваному принципу, підкріплюємо «теорію епох» В. Петрова на основі останніх досягнень історичної науки у спробах визначити межі римської експансії. Концепція схиляє до переоцінки сутності доби античності в Україні. Сприймаючи її не лише у контексті грецьких полісів Північного Причорномор'я, а у цивілізаційному становленні не як об'єкт, а рівноправний суб'єкт історичного процесу.

Пошук межі імперії закладений давніми прикордонними практиками античних держав. Концепція сучасного кордону не була притаманна античним державам. Рим у добу республіки мав поняття кордону. Однак його розділення не відбувалося у поділі на цивілізовані та варварські землі. Радше закріплювали приналежність до різних юрисдикцій відділяючи межу міста від сільської округи Риму. Те що ми означаємо кордонами імперії – концепт сучасного сприйняття межі держави. Тому природні бар'єри як гори та річки – визначальні розвідці межі римської експансії. Через що роль Дунаю у контексті Європи важко переоцінити. У античну добу він визначався не лише через те що став головною демаркаційною лінією кордонів Римської імперії. У історіографії він слугував умовною лінією поділу на цивілізацію і варварство¹⁰. Правий берег був вкритий мережею римських лімесів, що фізично означив римську присутність на кордоні, відмовившись від ідеї міряти межі прикордонних провінцій «мечами і списами»¹¹. Натомість лівий берег Дунаю хоч підпадав під не один десяток римських кампаній, до кінця римським так і не став. Хоч сама річка до кінця не була перетворена на непрохідний бар'єр. Дослідження вказують, що річка не надавала гарантії на непрохідність з боку варварів, а їй дарувала римлянам хибне уявлення про захищеність, кільканадцять разів замерзаючи і створюючи можливості для вторгнення¹².

Активна експансія з боку римської держави навіть в часи кризи республіки вносить загальне сум'яття у встановленні межі просування римлян у окремо взяті періоди. Республіканська доба знала спроби Римлян вийти за межі клієнтської Фракії та Одриського царства, однак всі вони у межах 62-58 рр. до Р. Х. зазнавали невдачі. Спроби розширити свою владу та підкріпити матеріальне становище спонукало намісників до індивідуальних кампаній проти дунайських тубільців.

⁹ Ibid. С. 76.

¹⁰ Mommsen T. The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian... P. 11; Щербей К. Провінційна політика Римської імперії у Середньому та Нижньому Подунав'ї в кінці I ст. до н.е. – III ст. н.е. *Карпатика*. 2007. № 36. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», С. 113.

¹¹ Cicero M.M. Tulli Ciceronis Orationes: Rro Piso. Oxonii, Clarendon Press. 1909. 16.24

¹² Gândilă A. Fighting against nature: Romans and barbarians on the icy Danube. *Journal of Ancient History*. 2022. № 10 (1). P. 142.

Однак опір місцевих виявлявся не під силу локальним римським силам. Тому більш відчутна експансія відбулася у часи становлення імперії в Римі¹³.

Військові кампанії, метою яких був вихід до Дунаю, хоч були успішними, однак не одразу зробили можливим встановлення тут римської влади. До проведення пацифікації цього регіону, римський вплив був обмежений навколо р. Сави і р. Драви. У продовж першої половини 1 ст. н.е. концентрація військових легіонів була пов'язана як з наростаючою загрозою з боку дунайських племен, так і повстаннями у регіоні Панонії 6–9 рр. н.е. Неодноразові практики проникнення варварів зумовлювало зміну пріоритетів з підготовки до наступу до переходу в оборону провінцій.

Забезпечення спокою прикордоння відбувається через розбудову Дунайського лімесу. Головна функція якого не лише у захисті прикордоння у 1–3 ст. Лімес у баченні Бандровського став смугою для здійснення торгівельних контактів між Римом та племінною периферією, що мало б сприяти міжкультурному обміну¹⁴. Розміщення легіонів у регіоні стимулювало інтеграцію виробництва та ринку у загальноімперську систему. Однак впроваджених процесів романізації на прикордонні до кінця не було здійснено. Навпаки, Рим поступово переходив до практики варваризації своєї армії і долученням місцевих еліт до керівництва муніципаліями. Складність інтеграції цього регіону полягав у тому, що народи Дунайського регіону не мали власних держав. Їх інтеграція відбувалася різоче швидше порівняно з інтеграцією держав Еллади чи Азії. Останні проходили етап становлення як держави-клієнта. Зберігаючи самоврядність вони починали інтегруватися до римської держави, або через пацифікацію або через успадкування.

Північне Причорномор'я приклад, що продовжував ще республіканську традицію інтеграції. Хоч межі римського впливу цьому регіоні не був визначений В. Петровим у його концепції античної доби. Дослідник локалізував їх навколо найбільш відомих міських центрів Причорномор'я – Тіри, Ольвії, Херсонесу та Боспорського царства. Їх інтеграція до складу Римської імперії досі під сумнівом. Боспорське царство після завершення Мітридатових воєн зберегло свій суверенітет. Його збереження пов'язано зі встановленням клієнтського зв'язку між Фарнаком I Понтійським та Гнеєм Помпеем у 63 р. до Р. Х. Хоч до кінця впевнитися у наявності такого зв'язку є проблематичним¹⁵. Виступивши проти Мітридата VI Євпатора, Фарнак забезпечив собі хорошу репутацію, тому був долучений до переліку друзів та союзників Римського народу. Однак пізніше не проявив ніяким чином себе по відношенню до свого патрона – Помпея. Та навіть виступив проти Цезаря у боспорсько-римській війні 48–47 рр., що призвело до краху державної влади Фарнака через заколот. Однак після цього інтерес до регіону почав згасати.

¹³ Зомбор І.Т. Завоювання Паннонії Римом. *Carpathica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів*. 2001. № 13. С. 140.

¹⁴ Щербей К. Провінційна політика Римської імперії у Середньому та Нижньому Подунав'ї... С. 113.

¹⁵ Cassius D. *The Roman History*. Oxford, Loeb Classical Library. 1917. XLII. 47.

Лише кілька разів у продовж громадянських воєн римські нобілі лобіювали інтереси своїх еллінських клієнтів і втручалися у боротьбу за Боспорське царство. Зокрема, проти самопроголошеного Асандра виступив клієнт Гая Юлія Цезаря – Мітридат Пергамський, черговий син Мітридата Євпатора.

У часи принципату Октавіана Августа відбувалася боротьба між Стрибонієм – підтримуваним Марком Віпсанієм Агрипою близьким другом Октавіана та Полемоном – клієнтом тріумвіра Марка Антонія. Наступні правителі Боспору, зокрема Рескупуроїд I ставши особистим клієнтом імператора Тиберія закріпився як союзник Риму інтегрувавшись у орбіту римського впливу. Однак жоден з цих клієнтів не пройшов повноцінної романізації. Ставши частиною роду Юліїв-Клавдіїв Рескупуроїд зберігаючи еллінську традицію приймає когномен Філороманос.

Такий стан справ був звичним для Римської держави. Одна з неписаних прикордонних доктрин римської республіки передбачала, що захист від варварів покладався на держави-клієнти. Починаючи з Македонських воєн (215-148 рр. до Р. Х.) і продовживши таку практику до III ст. після Р. Х. Тому до закінчення війни з Даками у 106 р. після Р. Х. втручання римлян у справи північного Причорномор'я відбувалося лише у надзвичайних обставинах. Дослідниця Н. Сон відмічає що прояви традиційної римської політики відносно держав регіону Північного Причорномор'я відмічені розпочинаючи від часів імператора Нерона¹⁶. Однак до кінця вона так і не була реалізована, що зумовило і спад інтересу до регіону.

Тільки зі зміни прикордонної доктрини з розширення на зміцнення кордонів вже за імператора Адріана у 2 ст. після Р. Х. прослідковується постійна присутність римських залог містх Причорномор'я. Найбільші міські центри регіону починаючи з першої чверті 2 століття отримували підтримку римських гарнізонів. Однак їх наповнення не складалося з етнічних римлян. Відповідальність за захист Північного Причорномор'я покладалося на керівника провінції Мезія, тому римські залоги складалися з представників V Македонського легіону, етнічне походження яких пов'язують з фракійцями¹⁷. До кризи 3 ст. після Р. Х., Північне Причорномор'я підтримувало свої контакти з Римом, сподіваючись на підтримку Римлян у боротьбі проти варварів.

Заважаючи на висновки В. Петрова щодо римських впливів в Україні, території на північний-схід від імперії у концепції вченого так і лишився еллінізований ніж романізований¹⁸. Перебуваючи у клієнтських стосунках з Римом, Боспорське царство не створило прецедентів до проведення пацифікації у регіоні і поширенню римського способу життя і господарювання. Що за визначеннями

¹⁶ Сон Н. Римська військова присутність в античних державах північного Причорномор'я. *Військово-історичний альманах*. 2001. № 1 (2). С. 2.

¹⁷ Ibid. С. 5.

¹⁸ Петров В. Походження українського народу... С. 74-75.

вченого є вагомою ознакою що характеризує «злам» епох¹⁹ на прикладі попереднього зламу від скіфської до зарубинецької доби.

Тому, означаючи римські впливи варто відмітити, що військової присутності чи навіть фактору інтеграції ринку у загальноімперську систему не є достатнім. Принципи побудови господарства за римським типом міг бути реалізований лише за умови повного контролю території у якості провінції. Характерних римських практик у організації сільського господарства не було впроваджено. До прикладу, традиційна вілла Катона, за часів республіки чи латифундія, що закріпилася за часів імперії²⁰. Земельні наділи, що отримували військові колоністи Октавіана Августа не відповідали обсягам жодному зі згаданих вище земельних господарств. Найбільші обсяги наділення землею – 120 га для колоністів були у Піренеях²¹. Всі решта земельних цензів були більш обмеженими. Однак навіть цього було не достатньо щоб задовольнити земельні потреби імперії і романізувати прикордоння. Загальна кількість таких колоністів на всі провінції імперії становила до 75 тисяч осіб²².

Говорячи від моменту завоювання Дакії Марком Ульпієм Траяном практика романізації у формі зміни традиційних господарчих форм не відбулася. Романізація проявилася від будівництва лімесу як специфічної римської системи охорони прикордоння, встановлення перерозподілу завойованих земель на користь громади у формі *ager publicus*, що передбачала не володіння, проте користування землями, до подальшого заселення її ветеранами-легіонерами. Окрім цього існувала практика відкупів компаніями публіканів збору податків з провінцій чи видобутку зі срібних копалень (золоті копальні лишалися під контролем держави). Означені способи ведення господарства і творять перелік унікальних, притаманних лише римській державі, властивостей господарювання, які мали місце лише перебуваючи у складі однієї з провінцій імперії та долученістю до загальноімперського ринку.

Прибуття римських громадян у якості ветеранів-легіонерів та окремих колоністів – фактор реальної спроби романізації цих територій. Прагнення вирішити проблеми розпуску легіонів і стабілізації регіонів зумовили політику Октавіана Августа щодо створення таких колоній²³. Вони не лише замінювали тубільне населення, що у значній мірі було піддане рабству, але й формували основу для місцевого ополчення, що збиралося для захисту прикордоння намісниками провінцій. Однак подібної колонізації було недостатньо для

¹⁹ Петров В. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V-VII ст. н.е. *Археологія*. 1965. Т. 18. С. 8.

²⁰ Marcus Porcius Cato. *De agri cultura*. Berlin: Teubner, 1982. P. 15.

²¹ Пількевич А. Ветеранські колонії Августа: у пошуках форм та альтернатив. *Науковий вісник «Гілея»*. № 91. С. 188.

²² Mann J. *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*. Liverpool: Batsford Ltd, 1983. P. 55.

²³ Пількевич А. Ветеранські колонії Августа: у пошуках форм та альтернатив... С 88.

підтримання військових можливостей. Все більше держава стикалася з проблемою нестачі землі. Останні роки Августа відмічалися заміною земельного винагородження ветеранів на грошове. Що теж викликало для держави значний ряд економічних проблем²⁴.

Регіон потребував людського наповнення. Зокрема у провінцію Мезія, у 1 ст. н. е. було переселено близько 100 000 сімей з провінції Дакія²⁵. Частина з них отримувала римське громадянство під час військової служби, через пізніші процеси варваризації армії. Тому дослідники схильні до надання західному узбережжю Понту Евксинського статусу «найменш романізованого» регіону, що надавав перевагу еллінізації²⁶.

Висновки. «Теорія епох» – Віктора Петрова є однією з перспективних теорій для дослідження самостійності творення античної цивілізації на території України. Зарубинецька та черняхівська культури розглядаються через призму загальних цивілізаційних процесів, що були притаманні античній добі. Їх розвиток відбувався у загальних тенденціях, що були характерні і для елліністичних культур досліджуваної доби. Однак погоджуючись з визначальним впливом еллінізму на становлення зарубинецької культури, вчений схиляє до думки, що римські впливи на черняхівську добу відіграють другорядну роль у її формуванні. Тому місцевий варіант античної культури зустрівся з цивілізаційними впливами Римської держави уже сформованою.

Пошук межі експансії римської держави наближає до розуміння процесів романізації. Саме через практику романізації римська держава нав'язувала свої практики суспільного та господарського життя. Найбільш ефективно впровадження цих практик відбувалося саме у провінціях. Однак, самі римляни не змогли забезпечити романізації прикордоння у час свого перебування у Дунайському регіоні. Поліси Північного Причорномор'я та Боспорське царство, що тісніше були пов'язані з еллінською ідентичністю змогли її зберегти і в умовах римського панування. Інтерес з боку римлян до північного регіону Понту Евксинського не був значним упродовж існування імперії. Пік зростання інтересу припадає на 2 ст. після Р. Х., разом зі зміною прикордонної доктрини римської імперії, яка переходить від експансії до оборони своїх провінцій. Тому у інтеграційному вимірі території на північний-схід від кордонів імперії був представлений радше еллінізованим, ніж романізованим світом.

REFERENCES

Bandrovskiy, O. (2012). Dunaiski plemena ta yikh rol v zovnishnii politytsi Rymскоi Imperii v dobu pravlinnia Avhusta ta Tiberiia [The Danube tribes and their role in the foreign policy of the

²⁴ Ibid. С. 189.

²⁵ Hansam E., Karavas J. The Roman Lower Danube Frontier... P. 4.

²⁶ Bunson M. Encyclopedia of the Roman Empire, Revised Edition. New York: Infobase Publishing, 2002. P. 374.

- Roman Empire during the reign of Augustus and Tiberius] *Uzhhorod. Vydavny tstvo UzhNU "Hoverla"*, 41, 30-43. [in Ukrainian].
- Bunson, M. (2002). *Encyclopedia of the Roman Empire, Revised Edition*. New York: Infobase Publishing.
- Cassius, D. (1917). *The Roman History*. Oxford, Loeb Classical Library. [in Latin].
- Cicero, M. (1909). *M. Tulli Ciceronis Orationes: Rro Piso*. Oxonii, Clarendon Press [in Latin].
- Gândilă, A. (2022) Fighting against nature: Romans and barbarians on the icy Danube. *Journal of Ancient History* 10 (1), 135-164. DOI: 10.1515/jah-2021-0015
- Hansam, E. Karavas, J. (2023) *The Roman Lower Danube Frontier Innovations in Theory and Practice* Oxford: Archaeopress Archaeology. DOI: 10.32028/9781803276625
- Hanscam, E. (2019). Postnationalism and the past: the politics of theory in Roman Archaeology. *Theoretical Roman Archaeology Journal* 2(1) 1-14. DOI: 10.16995/traj.370
- Haverfield, F. (1915) *The Romanisation of Roman Britain*. 3rd edition. Oxford: Clarendon Press.
- Mann, J. (1983) *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*. Liverpool: Batsford Ltd.
- Marcus Porcius Cato. (1982) *De agri cultura*. [Agricultural school] Berlin: Teubner [in Latin].
- Mommsen, T. (1874). *Römische Geschichte* [Roman history] Berlin: Weidmannsche buchhandlung. Vol. 2. [in German].
- Mommsen, T. (1909) *The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian*. London: Macmillan and Co. Vol. 1.
- Niculescu, G (2004). Archaeology and nationalism in the history of the Romanians. *Dacia N.S. XLVIII*: 99-124. DOI: 10.7208/chicago/9780226450643.003.0005
- Petrov, V. (1942). *Hoty na Ukraini ta kultura poliv pokhovan* [Goths in Ukraine and the culture of burial fields]. *Ukrainskyi zasiv. – X*. 1, 61-65. [in Ukrainian].
- Petrov, V. (1972) *Etnohenez slovia. Dzherela, stan rozvytku i problematyka* [Ethnogenesis of the Slavs. Sources, state of development and problems]. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
- Petrov, V. (1992). *Pokhodzhennia ukrainskoho narodu* [The origin of the Ukrainian people]. Kyiv: MP «Feniks» [in Ukrainian].
- Pilkevych A.L. (2014). *Veteranski kolonii Avhusta: u poshukakh form ta alternatyv*. [Veteran colonies of Augusta: in search of forms and alternatives.] *Hileia: naukovyi visnyk*. Vyp. 91. 187-191 [in Ukrainian].
- Shcherbei, K. (2007) *Provintsiina polityka Rymaskoi imperii u Serednomu ta Nyzhnomu Podunavi v kintsii I st. do n.e. – III st. n.e.* [Provincial policy of the Roman Empire in the Middle and Lower Danube at the end of the 1st century BC - 3rd century AD] *Uzhhorod: Carpatica Vydavnytstvo UzhNU "Hoverla"*, 36, 111-125. [in Ukrainian].
- Son, N. (2001). *Rymska viiskova prysutnist v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomia* [Roman military presence in the ancient states of the Northern Black Sea region] *«Viiskovo-istorychnyi almanakh»*. 1 (2) 1-8. [in Ukrainian].
- Zombor, I. (2001) *Zavoiuvannia Pannonii Rymom* [The Conquest of Pannonia by Rome]. *Uzhhorod: Davnia istoriia Ukrainy i sumizhnykh rehioniv*. №13. 140-144. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/030-039>

УДК (UDC) 329.73 (477) «19»

THE FORMATION AND ACTIVITIES OF THE ORGANISATION OF THE STATE RENAISSANCE OF UKRAINE

Yuliia Khytrovska*

Abstract

Purpose of the work is to elucidate the history of the establishment and stages of activity of the Organisation for the State Revival of Ukraine in the United States.

Research methodology. The article is based on the principles of objectivity and historicism, employing methods of source criticism – work with archival documents from the Central State Archive of Public Associations and Ukrainica (TsDAHOU), diaspora periodicals («Visnyk ODVU», «Samostiina Ukraina», «Svoboda»), the historical-genetic method – tracing the emergence and evolution of ODVU from its foundation in 1931 to the restoration of Ukraine's independence, the problem-chronological method – sequential exposition of the stages of the organisation's activity, the structural-functional method – analysis of ODVU's organisational structure, and the comparative-historical method – comparison of different stages of the organisation's activity and its interaction with other structures (OUN, World Coordinating Council of Ideologically Related Nationalist Organisations).

Scientific novelty lies in the fact that the history of the Organisation for the State Revival of Ukraine has not become the subject of comprehensive scholarly research due to the prolonged inaccessibility of sources to Ukrainian academics; thus, the article represents the first attempt in Ukrainian historiography to comprehensively examine the outlined topic in light of new archival materials.

Conclusions. The Organisation for the State Revival of Ukraine played a significant role in forming the nationalist and state-building worldview of the Ukrainian emigration. The organisation united several generations of the Ukrainian diaspora and, despite the distance from the homeland, supported the Ukrainian liberation movement, providing material and informational assistance. ODVU managed to overcome a series of crises and expand its network of organisational centres, some of which continue to function today, whilst also implementing measures that contributed to the restoration of Ukraine's independence and the preservation of national identity amongst Ukrainians abroad.

Keywords: Organization of the State Renaissance of Ukraine, Ukrainian nationalism, Ukrainian diaspora, Ukrainian emigration, Organization of Ukrainian Nationalists, periodicals, foreign Ukrainian studies

* Doctor of historical sciences, professor, professor of the Department of History Faculty of Sociology and Law National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine.

E-mail: y.khytrovska@kpi.ua. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3666-3327>

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ**Юлія Хитровська*****Анотація**

Мета роботи полягає в тому, щоб висвітлити історію створення та етапів діяльності Організації Державного Відродження України у США.

Методологія дослідження: стаття ґрунтується на принципах об'єктивності та історизму, в ній використано методи джерелознавчої критики – робота з архівними документами ЦДАГОУ, періодичними виданнями діаспори («Вісник ОДВУ», «Самостійна Україна», «Свобода»), історико-генетичний метод – відстеження виникнення та еволюції ОДВУ від заснування 1931 р. до відновлення незалежності України, проблемно-хронологічний метод – послідовний виклад етапів діяльності організації, структурно-функціональний метод – аналіз організаційної структури ОДВУ, порівняльно-історичний метод – порівняння різних етапів діяльності організації та її взаємодії з іншими структурами (ОУН, СКР ІСНО).

Наукова новизна полягає в тому, що історія Організації Державного Відродження України не стала об'єктом комплексних наукових досліджень через тривалу недоступність джерел для українських науковців, тож стаття є першою в українській історіографії спробою всебічно розглянути окреслену тему з урахуванням нових архівних матеріалів.

Висновки. Організація Державного Відродження України відіграла значну роль у формуванні націоналістичного та державницького світогляду української еміграції. Організація поєднала декілька поколінь української діаспори та, незважаючи на віддаленість від Батьківщини, підтримувала український визвольний рух, надавала матеріальну та інформаційну підтримку. ОДВУ вдалося подолати ряд криз та розширити мережу організаційних осередків, частина яких функціонує й нині, а також реалізовувати заходи, що сприяли відновленню незалежності України та збереженню національної ідентичності у зарубіжних українців.

Ключові слова: Організація Державного Відродження України, український націоналізм, українська діаспора, українська еміграція, Організація Українських Націоналістів, періодика, зарубіжна україніка.

Цитування: Хитровська, Ю. (2025). Становлення та діяльність організації державного відродження України. *Консенсус*, 4, 30–39. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/030-039>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/198>

Постановка проблеми. Український націоналістичний рух з часу свого виникнення був тісно пов'язаний з українською діаспорою. Частина діячів вимушено знаходилася поза межами України, переважно в Західній Європі, звідки керувала визвольною боротьбою на Батьківщині. Реалізація програмних завдань націоналістичного руху потребувала опори та політичної, інформаційної,

* доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна. E-mail: y.khytrovska@kpi.ua.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3666-3327>

моральної, матеріальної підтримки широких кіл української діаспори. Прикладом взаємодії є створення та діяльність Організації Державного Відродження України. Впродовж столітнього функціонування вона об'єднала активну частину української громади в США з метою допомоги та сприяння боротьбі за відновлення Української самостійної держави, в авангарді якої стояв український націоналістичний рух.

Історія Організації Державного Відродження України не стала об'єктом комплексних наукових досліджень, що пов'язано із тривалою недоступністю джерел для українських науковців. Частина документів організації зібрані в Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ) і виділені в окремий фонд, що висвітлює організаційно-управлінську, культурну й видавничу діяльність. Значний інформаційний потенціал мають матеріали фонду, сформованого із колекції документів П. Дорожинського, який очолював ОДВУ. Джерельною базою дослідження також є періодичні видання української діаспори, як-от «Вісник ОДВУ», «Самостійна Україна», «Свобода» та ін. У них публікувалися звіти діяльності ОДВУ, інформація про з'їзди, дискутувалися ідеологічні питання. Першими спробами висвітлення історії організації є статті в періодичних виданнях, які присвячені аналізу виникнення чи певного етапу діяльності ОДВУ¹.

Метою статті є висвітлення історії створення та етапів діяльності Організації Державного Відродження України у США.

Результати Першої світової війни, поразка національно-визвольної боротьби та встановлення іноземного панування на території України спричинили появу нової «міжвоєнної» хвилі української еміграції. Вона створила активне середовище, яке, незважаючи на перебування за кордоном, прагнуло продовження політичної боротьби українського визвольного руху. В таких умовах проблема консолідації українців поза межами Батьківщини була однією із найнагальніших, позаяк було поширене прагнення розгорнути політичну діяльність в нових умовах. Діаспора могла виконати таку роль, адже її значна частина мала спільну ідею відновлення Української незалежної держави. Консолідація була потрібна для політичної мобілізації української діаспори, створення альтернативи іноземним режимам на Батьківщині, впливу на світові політичні процеси, збереження історичної пам'яті, національної ідентичності. Серед проблем, з якими перманентно зіштовхувалася українська діаспора, були: розрізненість громад через широку географію розселення, відмінність політичних поглядів та історичного досвіду між різними хвилями еміграції, відсутність єдиного координаційного центру чи представництва.

Створені Українська Військова Організація (УВО) та Організація Українських Націоналістів (ОУН) під проводом Євгена Коновальця мали потребу в підтримці української діаспори, особливо тієї, що перебувала у демократичних країнах. Історичний досвід показував, що національно свідомі частина української діаспори

¹ Короткий нарис історії ОДВУ в ЗСА. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 10–30; Різник В. Початки ОДВУ й розбудова її мережі: наші успіхи й труднощі. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 6–10.

була своєрідним барометром ситуації на Батьківщині: як тільки пожвавлювалося політичне життя, здійснювався опір ворожим утискам, еміграція пожвавлювала свою діяльність в дусі солідарності. Однією із таких країн були США, які в 1928–1929 рр. відвідав Є. Коновалець, щоб створити базу прихильників УВО та ОУН². Це стало передумовою створення локальних організаційних осередків. Згодом вони були об'єднані в Організацію Державного Відродження України за сприяння члена Проводу ОУН Омеляна Сеника-Грибівського, який у 1930 р. відвідав США, щоб консолідувати українську еміграцію в суспільно-громадську формацію³.

Результатом проведених підготовчих заходів стало заснування ОДВУ, яка була створена на з'їзді 26 червня 1931 р. в Українському Національному Домі у Нью-Йорку з 19 організацій із різних частин США. На цьому з'їзді було прийнято статут та обрано Центральну Управу ОДВУ. Локальні організації стали відділами ОДВУ. До складу першої Центральної Управи ОДВУ ввійшли: Григорій Герман – голова, Василь Онишків – заступник, Євген Скоцко – секретар та ін.⁴ Надалі ОДВУ очолювали Олександр Грановський-Неприцький (1936–1961), Володимир Різник (1962–1963), Богдан Гнатюк (1964–1970; 1974–1980), Богдан Шебунчак (1970–1972; 1980–1984), Денис Квітковський (1972–1974), Павло Дорожинський (1984–1986), Петро Стречо (1986–1988), Михайло Пап (1988–1990), Юрій Солтис (1990–1992) та ін.

Перший з'їзд ОДВУ сформулював мету створення організації як згуртування всіх українців у США, які не погоджуються з ситуацією поневолення України і переконані, що «визволення України може наступити в головній мірі шляхом безоглядної боротьби з займанцями і для того готові доложити всіх своїх зусиль для скріплення боєздатності крайових національно-українських бойових організацій аж до підготовки і переведення всенародного зриву включно»⁵. Такою силою в розумінні ОДВУ була УВО, а згодом ОУН (яка в той час була новоствореною організацією та ще не мала впевненого авторитету як УВО). Вбачалося, що визвольна боротьба могла здійснюватися за підтримки закордонного українства, яке було б середовищем для підготовки революційної діяльності, ресурсом для надання допомоги. Декларація зв'язку зі згаданими організаціями та політичними діячами засвідчувала прихильність до ідеології українського націоналізму.

На першому з'їзді ОДВУ були сформульовані її завдання: вести та поглиблювати популяризацію ідеї підтримки визвольної боротьби українського народу за відродження державності, ознайомлювати зарубіжних українців із актуальною ситуацією на Батьківщині, консолідувати підтримку боротьби за Самостійну Україну, організувати матеріальну допомогу для революційно-

² Куропась С. Полковник Євген Коновалець в Америці. *Самостійна Україна*. 1958. Ч. 15–17. С. 3–5; Різник В. Початки ОДВУ й розбудова її мережі: наші успіхи й труднощі. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 6–7.

³ Буклет «Короткий нарис історії ОДВУ» (за редакцією Жмуркевича Я.). ЦДАГОУ. Ф. 468. Оп. 15. Спр. 66. Арк. 13в.

⁴ Короткий нарис історії ОДВУ в ЗСА. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 11.

⁵ Скоцко Є. На поклик рідної землі: допомога українській еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН. Нью-Йорк-Париж, 1986. С. 19.

визвольної боротьби, утримувати зв'язок із революційною краєвою організацією для розбудови систематичної співпраці. Їх реалізація полягала у здійсненні грошових внесків для фінансування визвольної боротьби в Україні, проведення інформаційних й протестних акцій проти окупаційної влади, наданні можливості та платформи для розгортання провідниками націоналістичного руху закордонної роботи для організації революційної діяльності, поширення літератури, що висвітлювала революційно-визвольну боротьбу⁶.

ОДВУ включала мережу територіальних відділів, молодіжні об'єднання ОДВУ, окружні управи, головні управи підлеглих організацій, Центральну Управу, яка була керівною структурою ОДВУ. В ОДВУ також входили автономні формації, такі як Український Червоний Хрест з 1933 р., який з 1940 р. був перейменований на Український Золотий Хрест (жіноче об'єднання), а також Молоді українські націоналісти, яка після Другої світової війни змінила назву на Молодь української національності⁷.

За статутом найвищим законодавчим та керівним органом був З'їзд, який відбувався щороку. На ньому обирали Центральну Управу, вирішували основні справи, пов'язані з діяльністю організації, ухвалювали бюджет, схвалювали план діяльності. Членом ОДВУ міг стати кожний американець українського походження, який погоджувався із завданнями й цілями організації, зобов'язувався матеріально та морально допомагати визвольній боротьбі українського народу. ОДВУ мала декілька видів членства: дійсні члени, кандидати та «спомогаючі»⁸. За статутом 1974 р. було встановлено таку структуру організації: Загальний з'їзд ОДВУ, Центральна Управа, Центральна Контрольна Комісія, Організаційний Трибунал. Також виділяли окружні управи, відділи, делегатури⁹.

Період становлення організації тривав до початку Другої світової війни. Відбувалося зростання кількості осередків і членства. В 1931 р. існувало 19 відділів¹⁰, а на 1938 р. організація включала вже 75 відділів, 70 відділів УЗХ та 41 відділ МУН, що охоплювало близько 10000 організованих членів. Варто зазначити, що осередки були розвинені нерівномірно, найбільші із них знаходилися у Нью-Йорку¹¹.

⁶ Скоцко Є. На поклик рідної землі: допомога української еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН. Нью-Йорк-Париж, 1986. С. 28–30; Різник В. Початки ОДВУ й розбудова її мережі: наші успіхи й труднощі. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 6–7.

⁷ Буклет «Короткий нарис історії ОДВУ»... Арк. 13в; Скоцко Є. На поклик рідної землі...С. 36–37.

⁸ Статут і правильник Організації державного відродження України (ОДВУ); Статут і правильник Українського золотого хреста ОДВУ; Статут і правильник Молоді ОДВУ (українською, англійською мовами). ЦДАГОУ. Ф. 468. Оп. 15. Спр. 1. 66 арк.

⁹ Статут Організації державного відродження України, схвалений і доповнений на 32-му Звичайному загальному з'їзді 31 серпня – 1 вересня 1974 р. і на Надзвичайному загальному з'їзді ОДВУ 30 серпня – 1 вересня 1975 р. й доповнений на 36-му з'їзді 4–6 вересня 1982 р. у м. Лігайтон. ЦДАГОУ. Ф. 468. Оп. 15. Спр. 3. 9 арк.

¹⁰ Різник В. Початки ОДВУ й розбудова її мережі: наші успіхи й труднощі. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 7.

¹¹ *Ibid.* С. 8.

Окрім організаційної розбудови, перше десятиліття роботи ОДВУ позначилося двома напрямками діяльності: підтримкою українського націоналістичного руху та здійсненням протестних акцій. Зарубіжним українцям було відомо про польську «пацифікацію» в Галичині, що спричинило демонстрації проти політики польської влади в різних містах США, до яких долучалися члени ОДВУ¹². Організація також виступила проти визнання СРСР та приймала участь в акціях із засудження укладання договору з комуністами. На заходах підкреслювали злочини, що здійснювала радянська влада проти українського народу, особливо створення штучного голоду¹³.

Паралельно відбувалося встановлення тіснішого зв'язку з ОУН. Перш за все, ОДВУ надавала фінансову підтримку націоналістичному руху. В 1938 р. США відвідувала делегація ПУН, що включала О. Кандибу-Ольжича, Я. Барановського, Р. Сушка, В. Курмановича. Вони приймали участь у Восьмому З'їзді ОДВУ¹⁴, що було інструментом закріплення авторитету ОУН як виразника визвольних прагнень українського народу¹⁵. Увага в той час була зосереджена на подіях в Закарпатті, де було проголошено Карпатську Україну. Було організовано «Комітет оборони Закарпаття», який мав на меті добиватися визнання історичного права закарпатців на самоврядування. ОДВУ приймала участь у маніфестаціях на підтримку Карпатської України та направляла звернення до політичних діячів¹⁶.

ОДВУ брала участь в інформаційній діяльності націоналістичного руху, що доповнювало закордонну політику ОУН. З ініціативи члена ПУН О. Сеніка-Грибівського та фінансування Центральної Управи ОДВУ восени 1937 р. у Нью-Йорку було започатковано інформаційне бюро – Українську пресову службу. 1939 р. його було перенесено у Вашингтон, очолив бюро Є. Скоцко¹⁷.

З 1939 р. прослідковується криза в діяльності ОДВУ, чому сприяло декілька факторів. Вона була пов'язана з роботою Комітету у справах неамериканської діяльності, ініційованого М. Даесом. Організація підпала під розслідування американської влади, проводилися допити її членів, перевірялася документація. Внаслідок цього було втрачено значну частину архіву ОДВУ. Організація формально не була заборонена і згодом була виправдана¹⁸.

Також на організації відобразився розкол в ОУН, який призвів до аналогічного розколу в самій ОДВУ. Зберігаючи прихильність до А. Мельника,¹⁹

¹² Скоцко Є. На поклик рідної землі... С. 55.

¹³ Ibid. С. 61.

¹⁴ Короткий нарис історії ОДВУ в ЗСА. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 13.

¹⁵ З'їзд ОДВУ і Конгрес націоналістів. *Свобода*. 7 вересня 1938 р. С. 1; Скоцко Є. На поклик рідної землі: допомога української еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН. Нью-Йорк-Париж, 1986. С. 74-75.

¹⁶ Стречо П. Допомога ОДВУ Карпатській Україні. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10-11. С. 32; Скоцко Є. На поклик рідної землі... С. 78.

¹⁷ Скоцко Є. На поклик рідної землі... С. 103-104

¹⁸ Ibid. С. 115-128.

¹⁹ Буклет «Короткий нарис історії ОДВУ»... Арк. 2.

вона втратила частину своїх членів. Адже під керівництвом Є. Ляховича (представник ОУН в Лондоні) з частини ОДВУ було створено Організацію Оборони Чотирьох Свобід, яка перейшла на бік Степана Бандери. Початок Другої світової війни призвів до зниження активності та зменшення фінансування організації. Частина її членів була призвана до американської армії.

З часу становлення ОДВУ потребувала власного друкованого органу, позаяк це був засіб утримання контакту із членами організації. Хоча вона мала доступ до часописів української діаспори, зокрема газети «Свобода», там були обмеження редакційної політики.

Першим пресовим органом став «Вісник ОДВУ», редактором якого був Є. Скоцко. У зв'язку із браком коштів з жовтня 1932 р він почав виходити за допомогою мімеографу раз на місяць. Перший випуск склав 600 примірників. А третій випуск вже змінив формат на друкований. Згодом у 1935 р. періодичність змінено на двотижневик і тижневик. Це був перший націоналістичний журнал Америки, який поєднував інформування своїх членів про діяльність організації з ідеологічними та політичними матеріалами, які часто надсилалися з Європи²⁰.

З 1935 р. видавався тижневик «Націоналіст» з додатковою сторінкою МУН англійською мовою для молоді, що не володіла українською. Редактором був В. Душник. З 1939 р. було замінено назву на «Україна» з метою уникнення асоціацій із нацизмом. Видання виходило до весни 1940 р. Особлива увага приділялася темі Карпатської України та діяльності націоналістичного руху. В Чикаго члени МУН видавали часопис «Тризуб» під редакцією І. Савчина та Л. Ковальської в 1935-1936 рр., 1939-1941 рр.²¹

Після Другої світової війни організація поживлялоє свою діяльність, що пов'язано з оновленням громади новою хвилею еміграції. Поза межами України опинилися діячі політичних організацій, учасники націоналістичного руху шляхом вимушеної еміграції, звільнення з ув'язнення в німецьких концтаборах та примусового переміщення. Вони долучалися до вже організованих громад та створювали нові організації.

Активізація громадської діяльності призвела до появи в 1948 р. нового часопису ОДВУ – «Самостійна Україна»²². Журнал виходив раз на місяць, із 1974 р. – раз на два місяці, а з 1981 р. – щоквартально. Головними редакторами видання були Б. Боцюрків (1948-1949), Т. Лапичак (1950-1955), З. Книш (1956-1958), С. Куропась (1959-1960), В. Шемердяк (1960-1962), М. Панасюк (1963-1972), Д. Квітковський (1973-1977), М. Панасюк (1978-1979), С. Куропась (1980-1983), В. Нагірняк (1984-1985), П. Стерчо (1986-1987), П. Дорожинський (1987-1995). Метою видання було інформування

²⁰ Душник В. До історії української націоналістичної преси в Америці. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 3; Скоцко Є. На поклик рідної землі: допомога української еміграції в ЗСА визвольній дії ОУН. Нью-Йорк-Париж, 1986. С. 38-39.

²¹ Душник В. До історії української націоналістичної преси в Америці... С. 3-5.

²² Від редакції. *Самостійна Україна*. 1948. № 1-2. С. 1-2.

української діаспори про діяльність ОДВУ та «братніх організацій», пропагування ідеї українського націоналізму, а також висвітлення становища українського народу в СРСР, політики радянської влади, розгортання опозиційного руху²³.

Після Другої світової війни ОДВУ відстоювала ідею консолідації української діаспори та встановлення зв'язку з українцями на Батьківщині. Консолідаційний підхід ОДВУ проявився у долученні до Світового Конгресу Вільних Українців та підтримці Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі²⁴.

ОДВУ спільно з ОУН(м) та організаціями, які стояли на аналогічній ідеологічній платформі, створили Світову Координаційну Раду Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій (СКР ІСНО). Ідея створення такого об'єднання належить М. Плав'юку, який очолював Українське національне об'єднання (УНО) Канади. Тривалі підготовчі заходи призвели до установчої конференції, яка відбулася з нагоди відкриття пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні 27–28 червня 1964 р.²⁵

Часопис «Самостійна Україна» став об'єднавчою інформаційною платформою для організацій з СКР ІСНО. В ньому розміщували статті, що висвітлювали ідеологію українського націоналізму, стратегію українського визвольного руху, шляхи відновлення незалежності України. На сторінках були широко представлені організаційні матеріали: документи з'їздів та конференцій, резолюції і постанови Великих Зборів ОУН(м), комунікати.

СКР ІСНО була створена задля консолідації та координації діяльності організацій націоналістичного характеру, проведення спільних заходів, які б сприяли відновленню Україною державності. Також завданнями організації були збереження і поширення культурних надбань українського народу, надання інформації про громадсько-політичне життя в Україні, виникнення опозиційних сил, пояснення та поширення програмних завдань націоналістичного руху й ін.²⁶ З часом значну увагу почали звертати на роботу щодо збереження українських організованих спільнот у країнах поселення та національної ідентичності новими поколіннями української діаспори.

ОДВУ, як організація-засновниця, поділяла встановлені пріоритети. 1957 р. біля Лігайтону в штаті Пенсильванія, ЦУ ОДВУ придбала оселю, яку було названо на честь Олега Ольжича²⁷. Це був культурний осередок, де знаходилася бібліотека, архів, музей. Тут проводилися конференції, з'їзди, свята. Згодом там був створений

²³ Стерчо П. «Самостійна Україна» тридцять років на службі нації. *Самостійна Україна*. Ч. 11–12 (352–353). С. 6–11.

²⁴ Буклет «Короткий нарис історії ОДВУ»... Арк. 2.

²⁵ Бюлетень-альманах ОДВУ «Будеш, Батьку, панувати!». *Ювілей Побратимів ОУН-ОДВУ 1929–1964*. Нью-Йорк, 1964. С. 13–16; Світова координаційна рада Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО). Збірник документів. Київ: Державна архівна служба України, ЦДАЗУ, 2017. С. 30–32.

²⁶ Світова координаційна рада Ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (СКР ІСНО)... С. 4, 13, 60.

²⁷ Онуферко Т. Оселя ОДВУ ім. Олега Ольжича 1957–1968. *Самостійна Україна*. 1968. Ч. 10, 11. С. 42–47.

меморіальний комплекс та встановлено пам'ятник О. Ольжичу, який став місцем ушанування його пам'яті українською діаспорою²⁸.

Діяльність ОДВУ була пов'язана з активною культурно-просвітницькою та громадсько-політичною роботою. Прослідкувати, які заходи проводила організація, можна завдяки діаспорній газеті «Свобода», де публікувалися оголошення-запрошення або статті-репортажі, а також розділу журналу «Самостійна Україна» під назвою «З життя ОДВУ». Серед них варто виділити акції, що носили комеморативний характер, тобто були присвячені вшануванню пам'яті визначних діячів українського визвольного руху (О. Ольжича, О. Теліги, М. Міжновського, Є. Коновальця, С. Петлюри, А. Мельника й ін.) та відзначення вагомих історичних подій (наприклад, створення Карпатської України, створення ОУН, діяльність похідних груп)²⁹.

Відділи ОДВУ організовували «академії», які передбачали комплекс заходів: виступи з рефератами чи доповідями, що висвітлювали історію українського народу, аналіз стану української діаспори, ситуації в СРСР, мистецькі виступи з виконанням музичних творів, декламацією віршів, а також богослужіння тощо. Такі заходи сприяли збереженню історичної пам'яті, національної ідентичності, інтеграції молодих поколінь в організацію та мобілізували діаспору на підтримку українського визвольного руху.

Висновки. Організація Державного Відродження України відіграла значну роль у формуванні націоналістичного та державницького світогляду української еміграції. Організація поєднала декілька поколінь української діаспори та, незважаючи на віддаленість від Батьківщини, підтримувала український визвольний рух, надавала матеріальну та інформаційну підтримку. ОДВУ вдалося подолати ряд криз та розширити мережу організаційних осередків, частина яких функціонує й нині, а також реалізовувати заходи, що сприяли відновленню незалежності України та збереженню національної ідентичності у зарубіжних українців.

Перспективи дослідження полягають у подальшому всебічному вивченні повної історії ОДВУ з використанням усіх доступних архівних джерел, дослідженні зв'язків між ОДВУ та іншими організаціями української діаспори в різних країнах, аналізі конкретних напрямів діяльності – фінансової підтримки визвольного руху, видавничої справи, культурно-просвітницької роботи, вивченні впливу ОДВУ на формування національної свідомості української діаспори в США.

REFERENCES

Buklet «Korotkyi narys istorii ODVU» (za redaktsiieiu Zhmurkevicha Ya.) [Booklet «A Brief Outline of the History of ODVU» (edited by Zhmurkevych Ya.)]. *TsDAHOU*. F. 468. Op. 15. Spr. 66. 10 ark. [in Ukrainian].

²⁸ Буклет «Короткий нарис історії ОДВУ»... Арк. 2.

²⁹ Бюлетень-альманах ОДВУ «Будеш, Батьку, панувати!»... С. 12-14.

- Biuletен-almanakh ODVU «Budesh, Batku, panuvaty!». Yuvilei Pobratymiv OUN-ODVU 1929-1964 [ODVU Bulletin-Almanac «You Will Rule, Father!». Anniversary of OUN-ODVU Brothers 1929-1964]. (1964). New York [in Ukrainian].
- Vid redaktsii [From the Editorial Board]. (1948). *Samostiina Ukraina*, 1-2, 1-2 [in Ukrainian].
- Druhyi richnyi zizd ODVU. Dvodnevi narady ta skriplennia orhanizatsii [Second Annual Congress of ODVU. Two-day Meetings and Strengthening of the Organization]. (1932, June 29). *Svoboda*, 1 [in Ukrainian].
- Dushnyk, V. (1968). Do istorii ukrainskoi natsionalistychnoi presy v Amerytsi [On the History of Ukrainian Nationalist Press in America]. *Samostiina Ukraina*, 10, 11, 2-6 [in Ukrainian].
- Zizd ODVU i Konhres natsionalistiv [ODVU Congress and Nationalist Congress]. (1938, September 7). *Svoboda*, 1 [in Ukrainian].
- Korotkyi narys istorii ODVU v ZSA [A Brief Outline of the History of ODVU in the USA]. (1968). *Samostiina Ukraina*, 10, 11, 10-30 [in Ukrainian].
- Kuropas, S. (1958). Polkovnyk Yevhen Konovalets v Amerytsi [Colonel Yevhen Konovalets in America]. *Samostiina Ukraina*, 15-17, 3-5 [in Ukrainian].
- Onuferko, T. (1968). Oselia ODVU im. Oleha Olzhycha 1957-1968 [ODVU Home named after Oleh Olzhych 1957-1968]. *Samostiina Ukraina*, 10, 11, 42-47 [in Ukrainian].
- Riznyk, V. (1968). Pochatky ODVU y rozbudova yii merezhi: nashi uspikhy y trudnoshchi [The Beginnings of ODVU and the Development of Its Network: Our Successes and Difficulties]. *Samostiina Ukraina*, 10, 11, 6-10 [in Ukrainian].
- Svitova koordynatsiina rada Ideolohichno sporidnenykh natsionalistychnykh orhanizatsii (SKR ISNO). Zbirnyk dokumentiv [World Coordination Council of Ideologically Related Nationalist Organizations (WCC IRNO). Collection of Documents]. (2017). Kyiv: TsDAZU [in Ukrainian].
- Skotsko, Ye. (1986). Na poklyk ridnoi zemli: dopomoha ukrainskoi emihratsii v ZSA vyzvolnii dii OUN [At the Call of the Native Land: Assistance of Ukrainian Emigration in the USA to the Liberation Action of OUN]. New York-Paris [in Ukrainian].
- Statut i pravylnyk Orhanizatsii derzhavnogo vidrozhennia Ukrainy (ODVU); Statut i pravylnyk Ukrainskoho zolotoho khresta ODVU; Statut i pravylnyk Molodi ODVU (ukrainskoiu, anhliiskoiu movamy) [Statute and Regulations of the Organization for State Revival of Ukraine (ODVU); Statute and Regulations of the Ukrainian Golden Cross of ODVU; Statute and Regulations of the Youth of ODVU (in Ukrainian and English)]. *TsDAHOU*. F. 468. Op. 15. Spr. 1. 66 ark. [in Ukrainian and English].
- Statut Orhanizatsii derzhavnogo vidrozhennia Ukrainy, skhvalenyi i dopovnenyi na 32-mu Zvychainomu zahalnomu zizdi 31 serpnia – 1 veresnia 1974 r. i na Nadzvychainomu zahalnomu zizdi ODVU 30 serpnia – 1 veresnia 1975 r. y dopovnenyi na 36-mu zizdi 4-6 veresnia 1982 r. u m. Lihaiton [Statute of the Organization for State Revival of Ukraine, Approved and Supplemented at the 32nd Ordinary General Congress on August 31 – September 1, 1974 and at the Extraordinary General Congress of ODVU on August 30 – September 1, 1975 and Supplemented at the 36th Congress on September 4-6, 1982 in Lehighton]. *TsDAHOU*. F. 468. Op. 15. Spr. 3. 9 ark. [in Ukrainian].
- Stercho, P. (n.d.). «Samostiina Ukraina» trydtsiat rokiv na sluzhbi natsii [«Samostiina Ukraina» Thirty Years in the Service of the Nation]. *Samostiina Ukraina*, 11-12 (352-353), 6-11 [in Ukrainian].
- Strecho, P. (1968). Dopomoha ODVU Karpatskii Ukraini [ODVU's Assistance to Carpathian Ukraine]. *Samostiina Ukraina*, 10-11, 31-39 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/040-056>

УДК (UDC) 323.28 (477) «1976/1978»: 070 (73=161.2)

**AT ILLUSORY LIBERTY:
MATERNITY OF NADIYA SVITLYCHNA FROM RELEASE TO EMIGRATION
IN «SVOBODA» NEWSPAPER**

Antonina Kizlova*

Abstract

Purpose. The aim of the work is to characterise the specificity of coverage in the newspaper *Svoboda* of the maternal fate of Nadiia Svitlychna, a representative of the Ukrainian dissident movement (from her release from camp to emigration). The research methodology is grounded in the principles of historicism and objectivity. The methods employed include content and discourse analysis, source criticism, case study, comparative-historical, hermeneutical, historical-chronological approaches, and systematisation.

The scientific novelty is determined by the stated aim and objectives: to analyse the chronology and sources of publications about N. Svitlychna in the newspaper *Svoboda* (1976–1978); to identify the key narratives through which the newspaper represented N. Svitlychna's motherhood; to trace whether her image underwent transformations; and to examine the means of mobilising diasporic and international support.

Conclusions. The newspaper *Svoboda* during 1976–1978 covered the fate of N. Svitlychna as a mother in 17 articles, drawing upon sources from the Foreign Representation of the Ukrainian Supreme Liberation Council, the Moscow and Ukrainian Helsinki Groups, the UIS «Smoloskyp», samvydav appeals, American media, and diasporic organisations. The diversity of sources ensured a multidimensional narrative of motherhood: Helsinki Group documents highlighted the forced separation of mother and child, samvydav appeals conveyed emotional calls for solidarity, N. Svitlychna's texts reflected self-reflection on motherhood under pressure, and American television illustrated the tragedies of divided families. The image of Nadiia-as-mother evolved from a passive victim (1976) through the author of her own appeals to an active defender of others (1978). The newspaper ensured the campaign's international character, utilising the dissident's motherhood as a universally significant factor for an international audience, transforming a private maternal drama into a matter of international importance.

Keywords: Ukrainian diaspora, dissident movement, ideology, periodicals, Soviet regime, information space, correspondence.

* Doctor of historical sciences, associate professor of the Department of History Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine.
E-mail: ant_kiz@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

**НА ІЛЮЗОРНІЙ ВОЛІ:
МАТЕРИНСТВО НАДІЇ СВІТЛИЧНОЇ ВІД ЗВІЛЬНЕННЯ ДО ЕМІГРАЦІЇ
В ГАЗЕТІ «СВОБОДА»**

Антоніна Кізлова*

Анотація

Мета роботи – охарактеризувати специфіку висвітлення у газеті «Свобода» материнської долі представниці українського дисидентського руху Надії Світличної (від визволення з табору до еміграції).

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. Застосовано методи контент- і дискурс-аналізу, джерелознавчої критики, кейс-стаді, порівняльно-історичний, герменевтичний, історико-хронологічний, систематизація.

Наукова новизна визначається поставленою метою і завданнями: проаналізувати хронологію та джерела публікацій про Н. Світличну в газеті «Свобода» (1976–1978); виявити ключові наративи, через які газета репрезентувала материнство Н. Світличної; простежити, чи зазнавав її образ трансформацій; дослідити засоби мобілізації діаспорної та міжнародної підтримки.

Висновки. Газета «Свобода» протягом 1976–1978 рр. висвітлювала долю Н. Світличної як матері в 17 матеріалах, спираючись на джерела Закордонного представництва УГВР, Московської та Української Гельсінських груп, УІС «Смолоסקип», самвидавські звернення, американські ЗМІ та діаспорні організації. Різноманітність джерел забезпечила багатовимірний наратив материнства: документи Гельсінських груп висвітлювали насильницьке розділення матері й дитини, самвидавські звернення передавали емоційні заклики до солідарності, тексти Н. Світличної – саморефлексію про материнство під тиском, американське телебачення ілюструвало трагедії розділених родин. Образ Надії-матері еволюціонував від пасивної жертви (1976) через авторку власних звернень до активної захисниці інших (1978). Газета забезпечила міжнаціональність кампанії, використавши материнство дисидентки як універсально значущий чинник для міжнародної аудиторії, перетворивши приватну материнську драму на справу міжнародного значення.

Ключові слова: українська діаспора, дисидентський рух, ідеологія, періодика, радянський режим, інформаційний простір, листування.

Цитування: Кізлова, А. (2025). На ілюзорній волі: материнство Надії Світличної від звільнення до еміграції в газеті «Свобода». *Консенсус*, 4, 40–56. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/040-056>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/109>

* доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна.
E-mail: ant_kiz@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2056-3834>

Постановка проблеми. Українські політичні організації в діаспорі приділяли велику увагу налагодженню зв'язків із діячами українського дисидентського руху, надаючи тим організаційну, моральну й матеріальну підтримку¹. Водночас ключову роль у збереженні ідентичності українців відігравала українська діаспорна преса². Зокрема, невід'ємною громадського життя української етнічної спільноти були газети³. Серед них виділяється найстаріша в США україномовна «Свобода», заснована 1893 р. У 1921–1998 рр. вона виходила 5 разів на тиждень⁴. Весь час наголошувала на важливості контактів із Батьківщиною та рідним народом. У «Свободі» склалася висококваліфікована інформаційна секція⁵. З газетою співпрацювали відомі журналісти, письменники, громадські та політичні діячі. Тут виходили матеріали про поточні події в Україні, на еміграції та в діаспорі, розвідки з різних галузей культури, міжнародних відносин і політики, зокрема про дисидентський рух в СРСР⁶. Захист дисидентів, особливо в УРСР, став у «Свободі», за визначенням П. Часто, «воістину хрестоносним походом»⁷. У висвітленні внутрішньоукраїнських справ підкреслювалося прагнення об'єднувати читачів навколо спільних цілей і цінностей⁸. Досліджувати, як видання висвітлює особисті долі дисидентів, важливо для розуміння, як творилися емоційні зв'язки діаспори з Батьківщиною, залучалася громадська підтримка визвольного руху, а також як газета трансформувала політичні події в особисті історії, котрі відгукувалися б у діаспорній спільноті, та як особисті й родинні драми ставали засобами впливу на західну громадську думку й підтримування активної громадянської позиції серед українців за кордоном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті Любові Коленської підсумовано столітню історію газети «Свобода» як ключового медійного органу української діаспори в Америці від його заснування до становлення як впливової трибуни українського народу. Особливу увагу приділено зв'язку «Свободи» з заснованим 1894 р. за її ініціативи Українським Народним Союзом та у

¹ Паска Б.В. Діяльність КДБ щодо недопущення взаємозв'язків між українськими дисидентами та діаспорними організаціями в середині 1970-х рр. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія: Історичні науки. 2023. Т. 34 (73). № 4. С. 58. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.10>

² Гриценко О. Українська преса США і Канади: Завдання та проблеми на прикладі публікацій «Свободи» і «Нового шляху» // Філософська і соціологічна думка. 1995. № 9–10, С. 42–49.

³ Антонюк Т. Передмова. Преса українського зарубіжжя як чинник консолідації та національно-культурного піднесення українства // Українські газети 1898–2015 років, що виходили за межами України (з фондів національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського): каталог. Київ, 2018. С. 8.

⁴ Ясь О.В. «Свобода» – газета, США. URL: <https://salo.li/D2612A7>

⁵ Губарець В. Українська етнічна преса у Північній Америці: історія і сучасність // Наукові записки Інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка. 2005. Т. 22. С. 129–139.

⁶ Ясь О.В. «Свобода» – газета, США. URL: <https://salo.li/D2612A7>

⁷ Часто П. Вільне слово Американської України. До 120-річчя «Свободи», україномовного видання Українського Народного Союзу, всегромадської газети українців США (1893–2013). Нью-Йорк, 2012. С. 701.

⁸ Губарець В. Українська етнічна... С. 129–139.

віддзеркаленні двох реальностей: «згорьованої України і України вільної в діяспорі»⁹. На ролі газети в популяризації дисидентського руху 1960–1970-х рр. зроблено окремий акцент із прикладами: щоденне «рахування вниз» днів голодування В. Мороза, вітання на сторінках звільнених дисидентів¹⁰. Петро Часто в загальній монографії з історії «Свободи» охарактеризував роль останньої у висвітленні боротьби дисидентів, зокрема в Україні. Автор простежив еволюцію інформаційного потоку про політичні переслідування від перших арештів Л. Лук'яненка (1961) та В. Мороза (1965) до систематичного висвітлення репресій у періодиці української діаспори. Особливу увагу приділено публікаціям 1968 р. П. Часто показав, як «Свобода» стала важливим каналом інформування світової спільноти про порушення прав людини в СРСР, сприяючи персоналізації та конкретизації українського дисидентського руху через регулярні публікації та коментарі¹¹. Андре Колеша присвятив кваліфікаційну роботу газеті «Свобода», спираючись у частині про дисидентів на монографію П. Часто й перелік обраних статей, наведених там, за яким узагальнив, що висвітлення долі дисидентів стало для діаспори моральною втіхою та доказом життєздатності національно-визвольних ідеалів, інструментом інформування світу про репресивну суть радянської влади щодо України¹². Загалом особистісний вимір висвітлення у виданні дисидентського руху ще потребує додаткового вивчення.

Метою статті є вирішити таку недосліджену частину загальної проблеми: охарактеризувати специфіку висвітлення у газеті «Свобода» материнської долі представниці українського дисидентського руху Надії Світличної (від визволення з табору в травні 1976 р. до еміграції з СРСР у жовтні 1978 р.¹³).

Виклад основного матеріалу. 17.06.1976 «Свобода» розмістила повідомлення Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) у Нью-Йорку, котре інформує про звільнення Н. Світличної (нар. 1936, Донбас) після чотирьох років у в Мордовському таборі № 3 в травні 1976 р. Наводиться розширена біографічна довідка про Надію, де зокрема увагу приділено родинному статусу: вона мала сина Ярему, народженого в шлюбі з Д. Шумуком, за зберігання спогадів котрого Н. Світличну й притягнули до відповідальності 23–24.03.1973. Матір малолітньої дитини заарештували після допитів у КДБ з січня того ж року. Згадувалося, що брат Надії І. Світличний перебував у Пермському таборі (7 років ув'язнення та 5 років заслання)¹⁴. Розмістивши матеріал, газета продемонструвала,

⁹ Колєньська Л. «Свобода»... С. 55.

¹⁰ Ibidem. С. 55.

¹¹ Часто П. Вільне слово... С. 701–702.

¹² Колєша А.С. Політичне та громадське життя української діаспори в 70-ті роки ХХ століття в Сполучених Штатах Америки (за матеріалами газети «Свобода»). Кваліфікаційна робота. Київ, 2025. С. 33–38.

¹³ Надія Світлична Прибула до Риму з Советського Союзу. *Свобода*. Р. LXXXV. Ч. 224. 17 жовтня 1978. С. 1.

¹⁴ Надія Світлична закінчила свій строк. Звільнена з концтабору. *Свобода*. Р. LXXXIII. Ч. 111. 17 червня 1976. С. 1.

як репресії персоніфікувалися. Публікація через місяць після звільнення свідчить про налагоджені канали, якими інформація надходила з-за залізної завіси. Підкреслено абсурдність звинувачень і родинний вимір репресій, що посилює емоційний вплив. Материнство, перерване табором, підтверджувало, що радянська влада намагалася знищити не лише політичний опір, а й базові людські зв'язки.

02.12.1976 опубліковано документ № 6 Московської Гельсінської групи (МГГ) про порушення прав звільнених політв'язнів, де розкрито систему подвійних репресій, закорінену в сталінських часах і посилену постановою 1966 р. про адміністративний нагляд. Вказано, що влада схилила політв'язнів просити помилування перед закінченням строку, що означало покаяння. Тільки «помилувані» могли вільно обирати місце проживання, уникнути нагляду, працевлаштуватися за фахом. «Непокаяні» потрапляли під дію секретного пункту 5 (заборона жити в столицях, Москві, Ленінграді, великих містах). Докладно наведено приклад Н. Світличної: попри постанову від 28.08.1974, що гарантувала право повернутися на житлову площу родини, їй не дозволили оселитися в Києві, з сім'єю брата й малолітнім сином. Особливим абсурдом названо те, що навіть секретний пункт 5 передбачав виняток для осіб із малолітніми дітьми, але Н. Світличну примушували виїхати в село. На момент виходу документа Надія ще не отримала дозволу жити в Києві, що означало примусове позбавлення можливості бути з сином Яремою¹⁵. МГГ підкреслює: випадок Світличної – «грубе порушення права вибору місця проживання і насильний поділ сімей»¹⁶, доля майже всіх, хто не просив помилування¹⁷. Газета використала авторитет МГГ для легітимації критики в міжнародному правовому контексті й розмістила публікацію, де майстерно розкрито механізм психологічного тиску. Акцент на розділенні матері з сином апелює до базових сімейних цінностей, перетворюючи справу з суто політичної на гуманітарну. На прикладі Н. Світличної формувалося розуміння, що радянські репресії проти жінок-дисиденток мали додатковий вимір. Їх карали ще й примусовим розділенням із дітьми. Не зрікаючись ідеологічних переконань, доводилося відстоювати право право бути «непокаяною» під загрозою втратити змогу виховувати дитину.

Стаття «Справа українських політв'язнів – американським телебаченням» в номері за 10.12.1976 містить важливу інформацію про трансляцію на філадельфійській CBS годинного фільму «Погляд на українців в Америці: боротьба за ідентичність». У другій частині згадується доля Н. Світличної серед інформації про інших українських політв'язнів. У контексті розповіді про розділені сім'ї на екрані показували фото Надіїного сина Яреми з бабусею. Фільм системно висвітлював становище українських політв'язнів та їхніх родин, використовуючи фото й біографічні довідки про 13 осіб, зокрема Н. Світличну, її чоловіка та брата.

¹⁵ В Україні переслідують бувших політв'язнів. *Свобода*. Р. LXXXIII. Ч. 235. 2 грудня 1976. С. 1, 4.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

Наратор пояснював систему репресій в Україні¹⁸. Публікація є прикладом успішного виходу української проблематики в провідні американські ЗМІ. Інтеграція теми політв'язнів у ширший контекст дала змогу зробити проблему системного терору проти української інтелігенції релевантною і для етнічної аудиторії, і для загальноамериканської. Згадка про показ фото засвідчила оцінку такого рішення режисерів як важливого для ілюстрування трагедії примусового поділу родин через репресії.

11.12.1976 розміщено повідомлення ЗП УГВР (Нью-Йорк) про самвидавське звернення Н. Строкатої (член Американської асоціації мікробіологів, до грудня 1975 – політв'язень) до ЮНІСЕФ з протестом проти відмови дозволити Н. Світличній та її синові Яремі поселитися в Києві. Опубліковано звернення за 30.09.1976. У документі вказано: Надія – український філолог, мати дворічного сина, засуджена 1972 на 4 роки. Сина без її згоди помістили в дитбудинок. Після звільнення (травень 1976) Н. Строката підкреслила парадокс: «Опинившись поза таборовими огорожами, Надія не здобула свободи»¹⁹. 3 травня по вересень міліція відмовляла Н. Світличній та її шестирічному синові у прописці. Н. Строката розбирає правову колізію: Постанова про паспорти (28 серпня 1974) та Правила прописки дозволяли повернутися до попереднього місця проживання незалежно від розміру площі. Але міліція посиалася на «незгідну з законом мотивацію» про недостатній розмір житла. Іронізуючи, – «Запевняю, що під згаданою адресою місця не менше як у таборі», – Н. Строката розкрила механізм подвійного законодавства: «В канцелярських столах лежать постанови, де чорним по білому написано, що тим, кого судили за політичні переконання, не дозволяється жити в культурних центрах». Згадано, що Н. Світлична вказувала, що «є жертвою віри у Загальну Декларацію Прав Людини». Публікація містить виклик до адресатів: «Напевно ніхто не хотів би, щоб Надія та Ярема стали жертвами нашої байдужості», вимогу: «Захистити право Надії та Яреми поселитися в Києві за адресою: вул. Уманська, 35, кв. 20» та пропозицію надати додаткові правдиві свідчення, якщо це необхідно для допомоги «матері, яка ще вчора була в'язнем сумління»²⁰. Газета розмістила матеріал повністю, надаючи голос свідку. Звернення до ЮНІСЕФ переводить справу в площину прав дитини понад ідеологічними розмежуваннями, апелюючи до родинних почуттів читацької спільноти. Текст поєднує юридичну аргументацію, іронію, викриття подвійних стандартів та емоційний заклик. Акцент на примусовому поміщенні Яреми в дитбудинок та шестирічній розлуці з матір'ю підкреслює, що дитина стала заручником політичних переслідувань матері. Посилання на Загальну декларацію та статус Н. Строкатої легітимізує справу на

¹⁸ Справа українських політв'язнів на американській телевізії. *Свобода*. Р. LXXXIII. Ч. 242. 10 грудня 1976. С. 1, 3.

¹⁹ Ніна Караванська звертається до Об'єднаних Націй в обороні Надії Світличної. *Свобода*. Р. LXXXIII. Ч. 243. 11 грудня 1976. С. 1, 5.

²⁰ *Ibidem*.

Заході. Публікація конкретної адреси робить її максимально конкретною.

29.12.1976 опубліковано повідомлення ЗП УГВР (Нью-Йорк) про самвидавське звернення згадуваної Н. Строкатої-Караванської та М. Ланди (російська правозахисниця) до Міжнародної федерації учасників Руху (антифашистського) спротиву у Відні (жовтень 1976). У зверненні підкреслено: це заклик не покарати винних, а допомогти в'язню совісті. Згадується, що Н. Світличну засудили на 4 роки під час хвилі репресій, через яку Л. Плющ потрапив до психлікарні. На момент арешту Надія – мати дворічного сина. Після завершення терміну (травень 1976) вона «ще не перебуває на волі, навіть у такому розумінні, як наші співвітчизники»²¹. П'ять місяців їй із шестирічним Яремою відмовляли в прописці у власній київській квартирі. Адміністрація посилалась на брак там житлової площі. Автори звернення пояснювали юридичні наслідки відсутності прописки: неможливість офіційно поселитися, працевлаштуватися, прирівняння до бродяжництва, а неучасті в праці – до «тунеядства». Було підкреслено абсурдність ситуації: мати, яка виховує дитину, могла бути звинувачена у байдикуванні через перешкоди з боку самої влади. Лист містить заклик: «Коли Ви не втрутитесь швидко в те, що робиться з Світличною, Ви перетворитесь з учасників спротиву в співучасників насильства», вимогу забезпечити прописку «в столиці України в Києві!» й адреси авторів²². Публікація демонструє перетворення справи Н. Світличної на символічну. Водночас редакція зберігає документальність через надання слова самим борцям. Публікація адрес авторів підкреслює їхню мужність і автентичність документа. Газета допомагає зробити боротьбу Надії за повноцінне материнство справою міжнародного значення.

12.01.1977 «Свобода» містила повідомлення прес-служби ЗП УГВР (Нью-Йорк) про самвидавське звернення М. Ланди й Т. Ходорович до міжнародної медичної спільноти з закликом захистити Н. Строкату та надати їй належне лікування (датоване 20–23.10.1976). Н. Світлична згадується в документі як нещодавно звільнена в'язень совісті й мати малолітньої дитини, після виходу на волю вона зазнає незаконної дискримінації. Наголошено, що Н. Строката надсилала заяви до міжнародних гуманітарних організацій щодо порушення прав Н. Світличної після завершення терміну покарання²³. В поширюваній самвидавній публікації підкреслено роль самої Н. Строкатої як адвоката для Н. Світличної. Згадка про Надію як «матір малолітньої дитини» стає для газети маркером, який формує в свідомості читачів образ Надії не лише як політв'язня-філолога, а й як жінки, чие материнство режим використовує для подальших репресій. Контекст звернення – захист самої Н. Строкатої, – підкреслює ціну правозахисної діяльності: жінки

²¹ Звернення Ніни Строкатої та Мальви Ланди до учасників руху спротиву у Відні. *Свобода*. Р. LXXXIII. Ч. 257. 29 грудня 1976. С. 1.

²² *Ibidem*.

²³ Мальва Ланда і Тетяна Ходорович закликають лікарів світу виступити на захист Ніни Строкатої. *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 7. 12 січня 1977. С. 1, 3.

ризикують власним здоров'ям, відстоюючи права одна одної.

18.01.1977 газета повідомила, що до УС «Смолоскип» у Гельсінкі дісталися найновіші документи МГГ (ч. 12-14) про 26 політв'язнів, із них 19 українських, які 1976 зреклися громадянства СРСР і висловили бажання виїхати до Канади чи США. Звернення містить прохання до міжнародної спільноти допомогти розшукати рідних у США й Канаді для оформлення викликів та отримання дозволу на виїзд (який за останні роки здобули тільки 4 українські родини). «Свобода» розмістила повний текст українською. Деталізовано ставлення до звільнених: постійний контроль КДБ та місцевої влади, повсякденні перешкоди, контроль листів, посилок, переказів, підслуховування, фізичне залякування, тенденція до повторних засуджень. Н. Світлична зазначена як недавно звільнена політв'язень (1936 р.н.), яка має сина Ярему (1970 р.н.), живе в Києві²⁴. Розміщуючи публікацію, газета виконала роль одного з координаційних центрів між політв'язнями в СРСР та діаспорою в США та Канаді. Редакція акцентує на тому, що 19 із 26 політв'язнів – українці, що мобілізує діаспору та підкреслює масштаб репресій саме проти українців. Детальний опис пост-табірного переслідування створює повну картину тоталітарного контролю, що виправдовує необхідність еміграції як єдиного виходу. Материнство Н. Світличної в цьому контексті набуває нового виміру – як аргумент на користь еміграції для захисту дитини від тоталітарної системи.

18.02.1977 вийшло повідомлення про те, що 11.02.1977 відбулося засідання Філадельфійської езекутиви Злученого українського американського комітету (ЗУАДК), котре провели заступники президента д-р О. Білик і ред. Л. Бурачинська, секретарі пані О. Генгало і Дж. Швед, касир д-р Б. Гнатюк, виконавчий директор д-р О. Тарнавський, член Дирекційної Ради д-р М. Ценко. Загалом у публікації згадуються про всі рішення того дня, серед яких – ухвала про те, що Езекутива зобов'язується надати комплексну допомогу українським політв'язням (перелічено 18 діячів із родинами, серед котрих – Н. Світлична з сином). Передбачалося звернутися до американського уряду з проханням дозволити переселення українців, переслідуваних в СРСР, підготувати петиції до Державного департаменту США, оформити згаданим особам документи для в'їзду до США й покрити їм усі витрати на переселення²⁵. Ця публікація фіксує перехід від суто медійної кампанії до практичної мобілізації впливової діаспорної організації. Включення Н. Світличної до списку 18 претендентів на допомогу показує, що її справа стала частиною системної еміграційної програми. Конкретизація «з сином» підкреслює розуміння діаспорними організаціями особливої вразливості матері, котра збирається виїжджати лише з дитиною, без чоловіка та батька цієї дитини., Ярема тут стає повноцінним учасником еміграційного проекту. Публікація засвідчує, що

²⁴ 19 Українських політв'язнів зреклися громадянства СРСР, бажують виїхати до Канади або ЗСА. *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 12. 18 січня 1977. С. 1, 3.

²⁵ ЗУАДК намагається переселити українців, які зреклися советського громадянства. *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 37. 18 лютого 1977. С. 1.

багатомісячна інформаційна кампанія досягла мети – створила достатній громадський резонанс для інституційної відповіді діаспорних структур.

26.02.1977 в «Свободі» через прес-службу ЗП УГВР у Нью-Йорку було опубліковано матеріали про долю Н. Світличної, яка з травня 1976 р., часу звільнення з табору, не могла отримати дозволу жити в Києві та на захист прав якої виступали різні діячі руху опору. Йдеться про два листи, поширювані в самвидаві. Перший – самої Надії, другий – Н. Машкової та Н. Караванської-Строкатої. Наведено було тексти обох. Н. Світлична в листі від 27.09.1976 описувала абсурдність: за паспортними правилами мала бути прописана в Києві, але їй дозволяли це лише в с. Половинкіно Ворошиловградської обл., де вона не жила 23 роки. Кваліфікувала це як фактичне заслання, не передбачене вироком. Зверталася до ЦК КПРС та до Л. Брежнєва, але відповіді не отримала. Попереджала, що за без вирішення проблеми їй та 7-річному синові не залишиться виходу, крім еміграції. М. Машкова та Н. Караванська-Строката у зверненні до Міжнародної ради жінок (МРЖ) нагадували: філолога Н. Світличну репресовано за користування правом з 19-ї статті Декларації прав людини. Арешт означав розлуку з малим сином. Вони пояснювали: за законом колишні ув'язнені мали право відновити прописку в рідних, чим Надія не могла скористатися вже п'ятий місяць. Це позбавляло її права на працю, ставило під загрозу суду за відсутність прописки. Тож авторки просили МРЖ забезпечити право мешкати в Києві, відновити право на працю і спокійне материнство й надати Надії матеріальну допомогу, вказуючи її київську адресу²⁶. Лист Надії є юридично точним і емоційно забарвленим звинуваченням влади в свавіллі. Посилання на Декларацію прав людини перетворює справу з політичної на правозахисну, менш вразливу до звинувачень у пропаганді. Публікація надає Н. Світличній суб'єктність – вона сама формулює дилему між боротьбою за Київ і еміграцією заради сина. Наводячи водночас листи солідарних правозахисниць, «Свобода» балансує між двома наративами: боротьба за справедливість (апеляція до радянських законів) і підготовка до еміграції (план Б для порятунку дитини), демонструючи материнство як поле юридичної, емоційної та політичної боротьби одночасно.

01.06.1977 в газеті розмістили інформацію Комітету оборони радянських політичних в'язнів у Нью-Йорку про те, що Н. Світлична в листі до Президії Верховної Ради СРСР (12.01.1977) зреклася радянського громадянства, мотивуючи це втратою останніх ілюзій щодо елементарних прав. У супровідному листі саркастично запитувала, кому віддати паспорт: лейтенантові Кравченку, який застосовував до неї та її сина післятабірні каральні дії, чи закулісному режисерові переслідувань. Основний документ – заява до ЦК КПРС від 10.12.1976. Надія описувала й долі інших політв'язнів, зокрема покійних М. Сороки й А. Горської. Рефлексувала: якби не пережила етапи, обшуки, «параші» й девальвацію гідності,

²⁶ Надія Світлична далі бореться за право жити в Києві. *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 45. 26 лютого 1977. С. 1.

не позбулася б ілюзій щодо системи. Ставила собі риторичне запитання: чи повірила б, що в кінці 20 ст. можуть знищувати творчу спадщину політв'язнів, як це робила інквізиція. Підкреслювала: фізична смерть часто – тільки початок убивства особистості. Власну долю Надія описувала через яскраву метафору волі як становища собаки на прив'язі під постійним контролем, без прав на проживання, працю, виховання дитини. В підсумку заявила, що, як вільна людина й мати з повною відповідальністю вважає нижчим за людську гідність бути громадянкою найбільшого, наймогутнішого та найдосконалішого концтабору в світі. Підписалася як член УГГ²⁷, підкреслюючи належність до організованого правозахисного руху. Газета опублікувала текст повністю, надаючи зверненню Н. Світличної статус історичного свідчення: мати відмовляється від громадянства не заради особистого порятунку, а з моральної відповідальності перед дитиною за відмову жити в брехні, доказом якої є також включення історій інших в'язнів. Особливо сильним є мотив убивства пам'яті після фізичної смерті. Підсумкове визначення «найбільший, наймогутніший і найдосконаліший концтабір» є розвінчуванням радянської пропаганди. Підпис як «член УГГ» легітимізує документ через належність авторки до визнаного правозахисного руху. Винних у переслідуванні матері й сина традиційно персоніфіковано.

14.06.1977 вийшла стаття за матеріалами прес-служби ЗП УГВР у Нью-Йорку, до якої надійшла інформація, що в травні, ймовірно, у зв'язку з наближенням Белградської конференції (15 червня 1977 р.) з перевірки виконання Гельсінських угод, прокотилися численні обшуки в українських і єврейських домах Києва та міст Балтії, викликів до КДБ. Долучено звернення про допомогу С. Шабатурі. В ньому Н. Світлична згадується побіжно: С. Шабатура присвятила їй один із 70 екслібрисів, знищених за наказом влади. Серед дитячих екслібрисів був присвячений Яремі Світличному²⁸. Знищення цього екслібриса стає символічним – режим карає не лише матір-дисидентку, а й саму ідею дитинства, пов'язаного з нею. Присвята Яремі перетворює хлопчика на учасника культурного опору поряд із дорослими, але й на об'єкт репресій нарівні з матір'ю. Побіжність згадки Надії та Яреми в контексті масових обшуків демонструє, що їхнє становище було типовим для дисидентських родин. Газета фіксує перетворення материнства на культурний факт: Ярема сприймається не лише як син політв'язня, а й як представник потенційно переслідуваного покоління. Публікація також підкреслює тотальність репресій.

08.08.1977 через прес-службу ЗП УГВР (Нью-Йорк) оприлюднено текст меморандуму № 11 Української Гельсінської групи, адресованого урядам країн, що брали участь у Гельсінській конференції, Радянським та міжнародним громадським

²⁷ Надія Світлична зреклася советського громадянства, називає СРСР «найбільш досконалим концтабором в світі». *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 124. 1 червня 1977. С. 5.

²⁸ В Києві пройшла хвиля обшуків і допитів. Зворушливе звернення російських діячів в справі С. Шабатурі. *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 135. 14 червня 1977. С. 1, 3.

організаціям «Про долю Надії Світличної». Автори відозви нагадували: Н. Світличну засудили за сміливість критикувати уряд і за переконання. Вони вказували на такий парадокс: відбула покарання, але після чотирьох років у таборах зазнавала подальшого психологічного катування. Після звільнення Надія отримала спрямування на київську квартиру брата Івана (сам відбував покарання) та його дружини Леоніди. 15.06.1976 отримала паспорт, але у прописці відмовили під приводом відсутності площі. Квартира, де жили четверо, мала 28,4 м². Це буцімто суперечило Постанові Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974. Н. Світлична зверталася до інстанцій від Києва до СРСР, особисто до Л. Брежнєва – всюди відмовляли через брак площі. Київська міська комісія, котра не підлягала прокурорському нагляду, теж відмовила. Секретар міськради Загребський усно зазначив: братова може вийти заміж, виникнуть тертя, комісія не може сприяти інцидентам. Автори підкреслили, що ця фраза і є справжнім законом, а постанова Ради Міністрів – черговий твір радянської фантастики. З 8 грудня 1976 р., після семи місяців безробіття, Н. Світлична працювала дворником-садівником дитсадка № 164, маючи вищу філологічну освіту. 16.03.1977 її звільнили через брак прописки, завідувачку оштрафували на 50 крб. Так повноправну громадянку фактично позбавили права на працю. Третій аспект – ситуація з семирічним Яремою, теж непрописаним. У травні 1972 після арешту матері його силою забрали до дитбудинку, 10 днів про це нікого не інформували. Опікунська комісія не доручила дворічку бабусі через її похилий вік та малу пенсію (20 крб.). Опікунство всупереч волі матері незаконно доручили її сестрі з Ворошиловграда. Ярему виписали з Києва, що порушувало закон, чим позбавили права на освіту й медобслуговування. Н. Світличній як матері в лікарні відмовилися видати бюлетень на догляд сина з оплатою, виписали довідку без оплати на три дні, не більше. Завідувачка, «призабувши клятву Гіпократу», грубо про це заявила. Леоніді Світличній теж не видали довідку для догляду за племінником. Найнебезпечнішими були спроби кримінального переслідування. У вересні 1976 р. міліція порушила питання про злісне ухилення від прописки (ст. 196 КК УРСР – до 2 років). Автори назвали це цинічним садистичним знущанням, бо всі зусилля Н. Світличної були спрямовані саме на отримання прописки. Перше попередження – початок жовтня 1976, друге – грудень, Леоніда оплатила штраф за незаконне прописування. Засідання комісії – 16.03.1977, наслідки були ще невідомі на час підготовки меморандуму. Автори підкреслили, що в умовах продуманого терору комісія й суд винесуть ганебний вирок, тож вони не хочуть бути мовчазними свідками. У підсумку було зазначено, що уряди СРСР та УРСР безсилі дотримуватися законів, відмовляються це робити. Грубо порушують Декларацію прав людини та Гельсінський акт. УГГ вимагала невідкладно відновити законність у справі прописки та працевлаштування Н. Світличної, а якщо це неможливо – вирішити питання щодо еміграції, закликали уряди країн-підписантів акта в Гельсінки зажадати пояснень від радянської влади, а всі організації та чесних людей виступити на захист жертви

адміністративної сваволі²⁹. Структура меморандуму вказує на те, що це був юридичний обвинувальний акт, а не емоційна скарга. Редакція публікує документ, що поєднує особисту сповідь, політичний маніфест та свідчення про злочини режиму. Відмова від громадянства – найрадикальніший жест опору в системі, де людина без паспорта знеособлювалася. Традиційно винні персоналізуються. Підпис Надії як «члена УГГ» через належність до визнаного правозахисного руху легітимізує документ як взірць беззаконня, де материнство перетворюється на обвинувальний акт проти системи, котра нехтує Декларацією прав людини й Гельсінським актом, використовуючи дитину як заручника політичної помсти.

01.04.1978 з посиланням на дані прес-служби ЗП УГВР у Нью-Йорку вийшов розгорнутий матеріал про масштабну хвилю репресій проти українського дисидентського руху 1977 р. На прикладах П. Кампіва, Н. Суровцевої, В. Марченка й Н. Світличної розкривається, як КДБ проводив обшуки, допити та які різноманітні форми тиску застосовував проти колишніх політв'язнів і їхнього оточення. Щодо Н. Світличної, йдеться про те, що після звільнення з табору її систематично переслідували радянські органи безпеки. Влітку 1977 р. вона отримала прописку в Києві після тривалих зусиль, однак влаштуватися на роботу за фахом (українська філологія, викладач мови та літератури) їй не вдалося. Представники влади заявляли, що це неможливо з ідеологічних мотивів через її попередню судимість. Надію не раз викликали на допити в справах інших дисидентів, а в листопаді 1977 р. КДБ розпочав серію «розмов» у її «особистій справі», погрожуючи примусовим приводом у разі відмови з'явитися добровільно. Під час цих допитів слідчий республіканського КДБ Линовицький і працівник оперативного відділу Гринчук висували численні звинувачення: «злісно наклепницькі» листи до ЦК та УГГ, заяву про відмову від громадянства, переклад Меморандуму ч. 2 УГГ, розповсюдження документів, організацію «зборища» на могилі художниці А. Горської, влаштування колядування та виставки вишивок, підбурювання молоді до антирадянської діяльності. Дійшло навіть до звинувачень у неправильному вихованні семирічного сина («небажані розмови» в його присутності, відвідування разом зі ним допитів, поїздки до табору на побачення з дядьком І. Світличним та на суди). Працівники КДБ погрожували забрати дитину та передати її на виховання державі. Наприкінці листопада слідчі повідомили, що незабаром оголосять результати цих «розмов», натякаючи на можливе обвинувачення за статтею 62, ч. 2 КК УРСР (антирадянська агітація та пропаганда). Того місяця Н. Світличну двічі оштрафували за «порушення законів нагляду»³⁰. Публікація є найдетальнішою про становище Н. Світличної після звільнення. Затримка (листопад 1977 – квітень 1978 рр.) свідчить про верифікацію або очікування безпечнішого моменту. Звинувачення КДБ подано як перелік культурних активностей. Термінологія в лапках («злісно наклепницькі», «зборище») підкреслює абсурдність звинувачень, найцинічніше з котрих – у

²⁹ Рятуйте Світличну! – закликає Київська гельсінська група. *Свобода*. Р. LXXXIV. Ч. 155. 8 серпня 1977. С. 1, 3.

³⁰ В Україні продовжуються безупинні репресії. *Свобода*. Р. LXXXV. Ч. 72. 1 квітня 1978. С. 1, 3.

«неправильному вихованні» сина. Система спершу забрала дитину, тепер погрожує тим самим, бо мати прагне зберігати родинні зв'язки в умовах тотального контролю. Персоніфікація обвинувачувачів підкреслює їхню відповідальність. На численних прикладах матеріал руйнує ілюзії про нормальне життя після звільнення політв'язнів. Газета фіксує крайню форму репресій: система карає жінку не лише за політичну діяльність, а й за саме материнство – за те, що син бачить допити, відвідує дядька-політв'язня замість споживання радянської пропаганди.

26.05.1978 на базі матеріалів УІС «Смолоскип» (Гельсінкі) «Свобода» зафіксувала значне посилення репресій в Україні після завершення Гельсінської конференції в Белграді. Докладно висвітлено обшуки у зв'язку з арештом Л. Лук'яненка, ламання дисидентів через психологічну обробку, тиск на старше покоління інтелігенції, загадкову смерть брата В. Чорновола, становище засуджених і їхніх родин, голодування політв'язнів, імовірний розкол в УТГ, посилення нагляду за колишніми політв'язнями. Про Н. Світличну йдеться, що вона, попри вагітність, продемонструвала громадянську мужність на закритому суді над М. Мариновичем та М. Матусевичем у Василькові. На засіданні аргументовано доводила безпідставність обвинувачень. Її багаторазово переривав суддя³¹. Публікація є кульмінаційною в трансформації образу Н. Світличної з жертви до активістки боротьби проти системи. Жінка у вразливому стані, під загрозою ув'язнення, ризикує майбутньою дитиною, щоб захистити однодумців у негідному суді. Підкреслено й професіоналізм Надії. Акцент на «посиленні репресій після Белграда» підкреслює, що дипломатія марна, тож навіть вагітна мати має боротися далі.

19.07.1978 через посередництво прес-служби ЗП УГВР (Нью-Йорк) у газеті надрукували датований 10.02.1978 відкритий самвидавський лист Н. Світличної та М. Горбала до канадського прем'єра Трюдо в справі В. Смогителя, музикознавця з Києва. Арешт 13.12.1977, засудження 03.02.1978 на три роки за «злісне хуліганство» наступного дня після телефонної розмови з канадським громадянином із проханням вирвати його з країни. Автори охарактеризували В. Смогителя так: для нього музика була головною ідеєю життя, проте неодноразові спроби створити український молодіжний хоровий ансамбль зазнали невдачі, оригінальні твори не реалізовані. Коли його виключили з четвертого курсу консерваторії за «націоналістичні настрої», В. Смогитель вирішив емігрувати, добивався права в американському й канадському посольствах, знайомих у Канаді.

Епізод із «хуліганством» названо абсолютною бутафорією з участю міліції, що вже застосовували з інакодумцями. У відповідь на заяви про виїзд В. Смогителю погрожував КДБ. Після арешту провели обшук, забрали запис розмови з Канадою, тексти листів Солженіцина. На нібито відкритий суд не пустили друзів і знайомих. Надія пояснила особисту заінтересованість у справі: їй загрожує те саме. 1,5 року

³¹ Репресії в Україні не припиняються. *Свобода*. Р. LXXXV. Ч. 117. 26 травня 1978. С. 1, 4.

вона намагається виїхати з сином, на що досі не має навіть надії. Відбула 4 роки за переконання, перебуває під постійною загрозою нової розправи. Умови адміністративного нагляду не тільки створюють ілюзію свободи, але й травмують близьких, особливо чоловіка та 8-річного сина. Надія підкреслила, що вона – жінка, далека від політики, але змушена заявити світу, тому намагається виїхати. Нагадали: минуло два роки від Гельсінських нарад. Підсумковий акт підписали США та Канада, пробудилася надія. Втім, невже люди мають розплачуватися такими стражданнями за довірливість? Прохання до Трюдо зробити все можливе, щоб В. Смогителю допомогли виїхати до Канади³². За публікацією простежується, як Н. Світлична з об'єкта адвокації перетворюється на ту, що сама підтримує інших у міжнародному просторі. Вибір адресата – прем'єр Канади Трюдо – може бути пов'язаний із великою українською діаспорою в Канаді. Публікація у «Свободі» через п'ять місяців може свідчити про час на проходження через самвидав і очікування реакції перед оприлюдненням. Справа В. Смогителя подібна до ситуації Н. Світличної. Особисте пояснення робить лист подвійною адвокацією. Фраза «жінка, далека від політики» риторично відсилає до гендерних стереотипів, хоч і контрастує з роллю Надії в УГГ, та вказує на уявлення про власну еміграцію не як політичну втечу, а як рятування дитини.

Публікація у «Свободі» 30.09.1978 за посередництва прес-служби ЗП УГВР (Нью-Йорк) містить розлогі витяги з другого випуску «Інформаційного бюлетеня» УГГ (березень – червень 1978 р.), які засвідчують систематичні порушення прав людини та власних законів з боку радянської влади щодо політичних в'язнів. Документуються випадки ув'язнення понад 15 років (максимум за законодавством з 1959 р.). Наведено приклади 25-річних строків за вироками до 1959 р. Згадано, що, попри законодавчі норми про відбування покарання без депортації, українців систематично утримують у таборах Мордовії, Уралу, Владімірській тюрмі поза Україною. Після відбуття строків висилають до Сибіру, Якутії, Забайкалля, Далекого Сходу, Північного Казахстану – далеко від рідних, в іншомовному середовищі, суворому кліматі. Описано приклади, як це відбувається. Дозволи на короточасні виїзди до смертельно хворих родичів є радше знущальними. Згадується, що колишні політв'язні позбавлені права жити у великих містах за таємними наказами, що унеможливило воз'єднання родин. За ними встановлюється адміністративний нагляд з суворими обмеженнями свободи пересування та часу поза домівкою. Під наглядом живуть Н. Світлична (навіть під час вагітності та після народження дитини), Н. Строката (попри хворобу), І. Кандиба, Л. Лук'яненко (до повторного арешту), М. Бондар. Детально описано правила нагляду, зокрема щодо Н. Світличної: заборона виходити за межі поселення, заборона виходити з житла у вечірні години та вночі (від 8 вечора до 6–7 ранку), заборона відвідувати клуби, кіно, ресторани, обов'язок раз на тиждень

³² Н. Світлична і М. Горбаль виступили в обороні В. Смогителя. *Свобода*. Р. LXXXV. Ч. 161. 19 липня 1978. С. 1, 7.

з'являтися в міліцію. Порушення каралося позбавленням волі від двох років. Колишні політв'язні були позбавлені можливості працювати за фахом. Так, про здібного філолога Н. Світличну вказано, що вона працювала двірником, прибиральницею. Документ спростовує офіційні заяви про відсутність політичних репресій, містить докази «кричучих порушень елементарних людських прав і свобод»³³. Структурований виклад правил нагляду робить образ матері-в'язня без ґрат максимально зрозумілим для міжнародної аудиторії. Газета спростовує офіційні заяви про відсутність політичних репресій, використовуючи материнство Н. Світличної як доказ того, що система карає не лише жінку, а й її дітей, перетворюючи сімейне життя на продовження табірної режиму. Паралелі між дисидентами додатково створюють галерею приниження інтелектуалів.

Повідомлення з Джерзі Сіті, розміщене 17.10.1978 інформує про прибуття Н. Світличної до Рима 12.10.1978 з Москви разом із синами – Яремою (9 років) та Іваном (4 місяці). Пояснюється, що Н. Світлична – сестра українського політв'язня І. Світличного, сама колишня політична ув'язнена, активістка-правозахисниця в Україні з 1968 р. Заарештована у квітні 1972 р., засуджена на 4 роки ув'язнення. Відбувши строк, жила на засланні в Тарусі під Москвою, потім – у Києві. В таборі не отримувала належної медичної допомоги. Згадано, що в Римі Надія зупинилася в готелі, мала переїхати до католицької обителі під опікою патріарха Йосифа, потім – у Філадельфію, до родини, яка допомогла виїхати. Доповнює новину фото щасливої матері з синами³⁴. Швидка реакція газети підкреслює, що перетворення материнства Н. Світличної на символ перемоги є важливим для діаспори. Чутлива тема розлуки з чоловіком і батьком хлопчиків у публікації не коментується.

Висновки. Газета «Свобода» протягом 1976–1978 рр. висвітлювала долю Н. Світличної як матері в 17 матеріалах, спираючись на джерела Закордонного представництва УГВР, Московської та Української Гельсінських груп, УІС «Смолоскип», самвидавські звернення, американські ЗМІ та діаспорні організації. Різноманітність джерел забезпечила багатогимірний наратив материнства: документи Гельсінських груп висвітлювали насильницьке розділення матері й дитини, самвидавські звернення передавали емоційні заклики до солідарності, тексти Н. Світличної – саморефлексію про материнство під тиском, американське телебачення ілюструвало трагедії розділених родин. Різні джерела забезпечували юридичну, емоційну та політичну аргументацію. Образ Надії-матері еволюціонував від пасивної жертви (1976) через авторку власних звернень до активної захисниці інших (1978). Газета стала однією з ланок, що забезпечували міжнародність кампанії, використавши материнство дисидентки як універсально значущий чинник для міжнародної аудиторії, перетворивши приватну материнську драму на справу міжнародного значення.

Перспективами дослідження є постановка розглянутих матеріалів у

³³ Київська група п'ятнує порушення прав у СССР. *Свобода*. Р. LXXXV. Ч. 211. 30 вересня 1978. С. 1, 4.

³⁴ Надія Світлична Прибула до Риму з Советського Союзу. *Свобода*. Р. LXXXV. Ч. 224. 17 жовтня 1978. С. 1.

контекст усієї сукупності публікацій «Свободи», де згадано Н. Світличну, порівняння дописів про материнство інших дисиденток у газеті «Свобода» та в інших ЗМІ діаспори, зіставлення медійних образів дисиденток інших національних рухів.

REFERENCES

- Ukrainskykh politvianziv zriklysy hromadyanstva SSSR, bazhaiut vykhaty do Kanady abo ZSA [19 Ukrainian Political Prisoners Renounced USSR Citizenship, Wish to Leave for Canada or USA]. (1977, January 18). *Svoboda*, 84 (12), 1, 3 [in Ukrainian].
- Antoniuk, T. (2018). Peredmova. Presa ukrainskoho zarubizhzhia yak chynnyk konsolidatsii ta natsionalno-kulturnoho pidnesennia ukrainstva [Preface. Press of the Ukrainian Diaspora as a Factor of Consolidation and National-Cultural Rise of Ukrainians]. In *Ukrainski hazety 1898-2015 rokiv, shcho vykhodily za mezhamy Ukrainy (z fondiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho): kataloh*. (p. 3–14). Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
- V Kyievi proishla khvylya obshukiv i dopytiv. Zvorushlyve zvernennia rosiiskykh diiachiv v spravi S. Shabatury [In Kyiv There Was a Wave of Searches and Interrogations. Touching Appeal of Russian Figures in the Case of S. Shabatura]. (1977, June 14). *Svoboda*, 84 (135), 1, 3 [in Ukrainian].
- V Ukraini peresliduyut buvshykh politvianziv [In Ukraine Former Political Prisoners Are Persecuted]. (1976, December 2). *Svoboda*, 83 (235), 1, 4 [in Ukrainian].
- V Ukraini prodovzhuiutsia bezupynni represii [In Ukraine Continuous Repressions Continue]. (1978, April 1). *Svoboda*, 85 (72), 1, 3 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, O. (1995). Ukrainska presa SShA i Kanady: Zavdannia ta problemy na prykladi publikatsii «Svobody» i «Novoho shliakhu» [Ukrainian Press of the USA and Canada: Tasks and Problems on the Example of Publications «Svoboda» and «Novyi Shliakh»]. *Filosofska i sotsiologichna dumka*, 9–10, 42–49 [in Ukrainian].
- Zvernennia Niny Strokatoi ta Malvy Landy do uchashnykiv rukhu sprotytu u Vidni [Appeal of Nina Strokata and Malva Landa to Participants of the Resistance Movement in Vienna]. (1976, December 29). *Svoboda*, 83 (257), 1 [in Ukrainian].
- ZUADK namahaietsia pereselyty ukraintsiv, yaki zreklysya sovietskoho hromadyanstva [ZUADK Attempts to Resettle Ukrainians Who Renounced Soviet Citizenship]. (1977, February 18). *Svoboda*, 84 (37), 1 [in Ukrainian].
- Kyivska hrupa piatnuye porushennia prav u SSSR [Kyiv Group Denounces Violations of Rights in the USSR]. (1978, September 30). *Svoboda*, 85 (211), 1, 4 [in Ukrainian].
- Kolenska, L. (1993). «Svoboda» – ambasador i trybun ukrainskoho narodu [«Svoboda» – Ambassador and Tribune of the Ukrainian People]. *Almanakh Ukrainskoho narodnoho soiuzu na 1993 rik*, 49–57. [in Ukrainian].
- Kolesha, A. S. (2025). Politychne ta hromadske zhyttia ukrainskoi diaspory v 70-ti roky XX stolittia v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky (za materialamy hazety «Svoboda») [Political and Public Life of the Ukrainian Diaspora in the 1970s in the United States of America (Based on Materials from the Newspaper «Svoboda»)]. Kvalifikatsiina robota. Kyiv [in Ukrainian].
- Malva Landa i Tetiana Khodorovich zaklykaiut likariv svitu vystuptyty na zakhyst Niny Strokatoi [Malva Landa and Tatyana Khodorovich Appeal to Doctors of the World to Defend Nina Strokata]. (1977, January 12). *Svoboda*, 84 (7), 1, 3 [in Ukrainian].
- Nadiia Svitlychna dali boretsia za pravo zhyty v Kyievi [Nadiya Svitlychna Continues to Fight for the

- Right to Live in Kyiv]. (1977, February 26). *Svoboda*, 84 (45), 1 [in Ukrainian].
- Nadiia Svitlychna zakinchyla svii strok. Zvilnena z kontstaboru [Nadiia Svitlychna Finished Her Term. Released from Concentration Camp]. (1976, June 17). *Svoboda*, 83 (111), 1 [in Ukrainian].
- Nina Karavanska zvertaietsia do Obiednanykh Natsii v oboroni Nadii Svitlychnoi [Nina Karavanska Appeals to the United Nations in Defense of Nadiia Svitlychna]. (1976, Dec. 11). *Svoboda*, 83 (243), 1, 5 [in Ukrainian].
- Nadiia Svitlychna zreklasia sovietskoho hromadyanstva, nazyvaie SSSR «naibilsh doskonalym kontstaborom v sviti» [Nadiia Svitlychna Renounced Soviet Citizenship, Calls USSR «the Most Perfect Concentration Camp in the World»]. (1977, June 1). *Svoboda*, 84 (124), 5 [in Ukrainian].
- Nadiia Svitlychna Prybula do Rymu z Sovietskoho Soiuzu [Nadiia Svitlychna Arrived in Rome from the Soviet Union]. (1978, October 17). *Svoboda*, 85 (224), 1 [in Ukrainian].
- N. Svitlychna i M. Horbal vystupyly v oboroni V. Smohytelia [N. Svitlychna and M. Horbal Spoke in Defense of V. Smohytel]. (n.d.). *Svoboda*, 85 (161), 1 [in Ukrainian].
- Paska, B.V. (2023). Diialnist KDB shchodo nedopushchennia vzaiemozviazkiv mizh ukrainskymy dysydentamy ta diaspornymy orhanizatsiiamy v seredyni 1970–kh rr. [The Activities of the KGB in Preventing Relations Between Ukrainian Dissidents and Diaspora Organizations in the mid-1970's]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho*. Serii: Istorychni nauky, 34 (73), 4, 58–64. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.10> [in Ukrainian].
- Represii v Ukraini ne pryypniaiutsia [Repressions in Ukraine Do Not Stop]. (1978, May 26). *Svoboda*, 85 (117), 1, 4 [in Ukrainian].
- Riatuyte Svitlychnu! – zaklykaie Kyivska helsinska hrupa [Save Svitlychna! – Kyiv Helsinki Group Appeals]. (1977, August 8). *Svoboda*, 85 (155), 1, 3 [in Ukrainian].
- Sprava ukrainskykh politviazniv na amerykanskii televizii [The Case of Ukrainian Political Prisoners on American Television]. (1976, December 10). *Svoboda*, 83 (242), 1, 3 [in Ukrainian].
- Chasto, P. (2012). Vilne slovo Amerykanskoi Ukrainy. Do 120-richchia «Svobody», ukrainomovnoho vydannia Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu, vsehromadskoi hazety ukrainsiv SShA (1893–2013) [Free Word of American Ukraine. To the 120th Anniversary of «Svoboda», Ukrainian-language Publication of the Ukrainian National Association, All-community Newspaper of Ukrainians in the USA (1893–2013)]. Niu-York [in Ukrainian].
- Yas, O.V. (n.d.). Svoboda – hazeta, SShA [Svoboda – Newspaper, USA]. Retrieved from: <https://salolii.com/D2612A7> [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/057-066>

УДК (UDC) 27-788 (477) «1960/1980»: 323.28 : 94 (477)

**STRATEGIES OF SURVIVAL AND FUNCTIONING
OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE BASEMENT
OF THE PERIOD OF SOVIET CONFORMISM (MID-1960S – EARLY 1980S)**

Viacheslav Olitskyi*

Anastasia Osadcha**

Abstract

The aim of this study is to provide a comprehensive analysis of the strategies for survival and functioning of the underground Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) in the 1960s–early 1980s.

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the survival strategies of the underground UGCC in the 1960s and early 1980s, based on a combination of a network approach, microhistorical method, and the latest interpretations of religious resistance to totalitarian regimes. The internal mechanisms of the underground organisation have been systematised, the place of the UGCC in the context of nonviolent resistance to the Soviet system has been clarified, and the importance of lay communities as key elements of the stability of the church underground has been demonstrated.

Conclusions. In the 1960s and early 1980s, the underground Ukrainian Greek Catholic Church formed a multi-level, internally stable system of functioning, which ensured not only the preservation of the church structure but also the further development of spiritual, educational, and community life. The UGCC's survival strategy was multifaceted and based on an organic combination of traditional church practices with new, forcedly innovative forms of activity that emerged under Soviet totalitarian control. Despite constant pressure, surveillance, arrests, and the threat of liquidation, the UGCC managed not only to survive but also to preserve the integrity of its spiritual tradition, expand its network of underground communities, and accumulate potential for future revival. Studying its activities during this period provides a deeper understanding of the nature of religious resistance to totalitarian regimes, highlights the uniqueness of the Ukrainian experience, and contributes to the broader discourse on the resilience of persecuted religious communities in the 20th century.

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, clergy, Soviet religious policy, Soviet repressions, religious resistance, state-church relations.

* PhD (History), Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: olitskyi@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** First-year master's student, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine.

E-mail: osadchayaanastasia524@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0137-2323>

**СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ПІДПІЛЛІ
ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОГО КОНФОРМІЗМУ
(СЕРЕДИНА 1960-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РОКІВ)**

В'ячеслав Оліцький*
Анастасія Осадча**

Анотація

Метою дослідження є аналіз ключових стратегій виживання та функціонування підпільної Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у середині 1960-х – на початку 1980-х років.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі стратегій виживання підпільної УГКЦ у середині 1960-х – на початку 1980-х років на основі поєднання мережевого підходу, мікроісторичного методу та новітніх інтерпретацій релігійного спротиву тоталітарним режимам. Систематизовано внутрішні механізми організації підпілля та уточнено місце УГКЦ в контексті ненасильницького опору радянській системі, а також показано значення мирянських спільнот як ключових елементів стійкості церковного підпілля.

Висновки. Підпільна УГКЦ у середині 1960-х – на початку 1980-х років сформувала багаторівневу, внутрішньо стійку систему функціонування, яка забезпечувала не лише збереження церковної структури, але й подальший розвиток духовного, освітнього та спільнотного життя. Стратегія виживання УГКЦ була багатокомпонентною та ґрунтувалася на органічному поєднанні традиційних церковних практик із новими, вимушено інноваційними формами діяльності, що виникли в умовах радянського тоталітарного контролю. Попри постійний тиск, стеження, арешти та загрозу ліквідації, УГКЦ зуміла не лише вижити, але й зберегти цілісність своєї духовної традиції, розширити мережу підпільних спільнот і накопичити потенціал для майбутнього відродження. Вивчення її діяльності в зазначений період дозволяє глибше зрозуміти природу релігійного опору тоталітарним режимам, показує унікальність українського досвіду та робить внесок у ширший дискурс про стійкість переслідуваних релігійних громад у ХХ ст.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, духовенство, радянська релігійна політика, радянські репресії, релігійний опір, державно-церковні відносини.

Цитування: Оліцький, В., & Осадча, А. (2025). Стратегії виживання та функціонування Української Греко-Католицької Церкви у підпіллі періоду радянського конформізму (середина 1960-х – початок 1980-х років). *Консенсус*, 4, 57-66. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/057-066>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/200>

* кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: olitskyi@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5518-5127>

** магістрантка I року навчання, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: osadchayaanastasia524@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0137-2323>

Постановка проблеми. Проблематика існування Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у підпіллі залишається актуальною для сучасної історіографії та вивчення державно-церковних відносин в Україні другої половини 20 ст. Хоча за останні десятиліття було створено значну кількість праць, більшість із них зосереджуються на періоді ліквідації 1946 р. або на процесі виходу з підпілля наприкінці 1980-х років. Значно менше уваги приділяється саме «серединному» підпільному періоду середини 1960-х – початку 1980-х років, який характеризується особливо складними умовами, посиленням агентурного контролю КДБ та водночас формуванням нових механізмів релігійного спротиву й духовного відновлення.

Додаткової уваги потребує аналіз мережевої структури підпілля, ролі парафіяльних спільнот, участі жіночих чернечих згромаджень, а також комплексне вивчення механізмів комунікації, зокрема самвидаву та міжнародних контактів. Важливим є також залучення сучасних зарубіжних підходів, що дозволяють інтерпретувати підпілля як форму ненасильницького опору тоталітарній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підпільної УГКЦ репрезентовано в низці фундаментальних монографій, документальних збірників та наукових статей. Значний внесок у її дослідження здійснили українські історики О. Гудзяк¹, яка проаналізувала релігійне життя в УРСР у період підпілля, та В. Войналович², який комплексно розглянув радянську релігійну політику. Праці Інституту історії Церкви – зокрема видання «Переслідувані за правду»³ – містять важливі архівні матеріали, фотографії та свідчення учасників підпілля.

Дослідники-гуманітаристи М. Зубрицька, В. Карабінович та О. Черемісін⁴ акцентують на мікроісторичних підходах, ролі локальних спільнот та інституційної стійкості церкви. Праця Б. Гуда⁵ є однією з найґрунтовніших щодо аналізу підпільного періоду в Галичині. У сучасній українській історіографії важливе місце займають також праці, присвячені аналізу механізмів радянської релігійної політики та роботи карально-репресивного апарату щодо греко-католиків. Особливо цінним є дослідження А. Русначенка⁶, який розглядає підпільний

¹ Гудзяк О. Переслідувані за Правду: українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 183 с.

² Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

³ Переслідувані за правду: історія підпілля УГКЦ у фото, документах та спогадах. Львів: Інститут історії Церкви, 2016. 224 с.

⁴ Зубрицька М. Підпільна УГКЦ: історія, свідчення, інтерпретації. Львів: Видавництво УКУ, 2018. 268 с.; Карабінович В., Черемісін О. Історіографія дослідження УГКЦ на етапі підпілля. *Південний архів*. 2025. № LI. С. 55-70.

⁵ Hud V. Ukrainian Greek Catholic Church in Galicia: Historical Overview including the Period of Underground Existence. *Clio*. 2016. № 2. P. 44-62; Hud V. Ukrainian greek catholic church in Galicia (Galychyna): the creation, the ban, and the resurrection. General overview. *Proceedings of History Faculty of Lviv University*. 2016. Issue 17, 273-293.

⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

релігійний рух у ширшому контексті українського дисидентства та культурного спротиву. Він показує, що діяльність УГКЦ не була ізольованою, а взаємодіяла з рухом правозахисників, учасниками культурницьких ініціатив та підпільними інтелектуальними колами, створюючи в СРСР альтернативний моральний простір. Дослідник підкреслює, що саме поєднання релігійного й громадянського протесту зробило греко-католицьке підпілля одним із найбільш впливових серед усіх форм духовного опору радянській системі.

Вагомий внесок у розуміння богословських та духовно-інтелектуальних засад УГКЦ у підпіллі здійснили праці М. Мариновича та дослідників Українського католицького університету, які аналізують особисті свідчення учасників підпілля, спогади священників, черниць і мирян, а також архівні матеріали КДБ⁷. Ці джерела значно доповнюють історіографію, бо надають дослідникам можливість побачити не лише інституційні процеси, а й особистісні стратегії подолання страху, збереження віри та підтримки церковної тяглості.

Західна історіографія стала однією з перших, що системно почала досліджувати підпільне існування УГКЦ ще задовго до краху СРСР, опираючись на джерела української діаспори, матеріали Ватикану та свідчення священників і мирян, яким вдалося виїхати на Захід. Однією з найвпливовіших праць стала монографія П. Боцюрківа «The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)»⁸, у якій автор показав механізми нищення церковної структури та ранні форми підпільного спротиву. Хоча дослідження стосується переважно попереднього періоду, його концептуальні висновки про гнучкість, християнський опір і роль мирян стали базою для подальших студій щодо 1960–1980-х років. Важливим внеском є також праці П.-Р. Маґочія⁹, які розглядали історію УГКЦ у ширшому контексті розвитку національної ідентичності, українських визвольних рухів і формування релігійної самосвідомості в діаспорі. П.-Р. Маґочій у своїх дослідженнях підкреслює, що саме греко-католицька традиція стала «культурним кодом», який забезпечував єдність і транснаціональну тяглість української спільноти на Заході. М. Сорока та Ф. Сисин пропонують інтерпретативні моделі, що розглядають УГКЦ у ширшому контексті національного руху та ненасильницького спротиву радянському тоталітаризму¹⁰. Таким чином, західні дослідження не лише доповнюють українську історіографію, але й формують глобальний науковий контекст вивчення УГКЦ. Таким чином, сучасна історіографія поступово формує цілісне бачення підпілля УГКЦ, проте все ще потребує глибшого аналізу внутрішніх стратегій виживання, комунікаційних механізмів та ролі мирян.

⁷ Маринович М. Всесвіт за колючим дротом. Спогади і роздуми дисидента. Вид. 2-ге, випр. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2016. 535 с.

⁸ Bocurkiw P. *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. 1996. 310 p.

⁹ Маґочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.

¹⁰ Soroka M. *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1989)*. Edmonton-Toronto: CIUS Press, 2020. 354 p.; Sysyn F. *The Ukrainian Greek Catholic Church: From Suppression to Resurgence*. *Harvard Ukrainian Studies*. 2014. Vol. 32. P. 77–102.

Метою статті є аналіз ключових стратегій виживання та функціонування підпільної Української греко-католицької церкви (УГКЦ) у середині 1960-х – на початку 1980-х років.

Виклад основного матеріалу. Українська греко-католицька церква (УГКЦ), заборонена та переслідувана радянською владою після Львівського псевдособору 1946 р., стала унікальним феноменом релігійного підпілля, що зумів не лише зберегти власну інституційну структуру, а й забезпечити тяглість духовного життя громади протягом десятиліть¹¹. У 1960-х – 1980-х роках церква перебувала у найскладнішому періоді свого існування: посилення ідеологічного тиску, систематичні арешти духовенства, спроби НКВД-КГБ ліквідувати інтелектуальні осередки та зламати мережу підпільних священників. Це період у СРСР характеризувався хвилеподібністю релігійних репресій. Після «хрущовських гонінь» влада частково пом'якшила релігійну політику, але контроль спецслужб над західноукраїнським регіоном лише посилювався¹².

Підпільна УГКЦ розглядалася як ідеологічний противник, пов'язаний із українським національним рухом, що робило її одним із головних об'єктів нагляду. Становище ускладнювалося тим, що легальна релігійна структура – РПЦ, була активно інтегрована у радянську систему, що дозволяло державі проводити політику асиміляції через офіційні парафії¹³.

Організаційна модель підпільної УГКЦ у досліджуваній період ґрунтувалася на принципах децентралізації, автономності осередків та мінімізованих комунікаційних ризиків. З огляду на тотальний контроль та регулярні спроби проникнення агентури в релігійні групи, церква була змушена відмовитися від вертикальної системи управління, що існувала до 1946 р., і виробити гнучку мережеву структуру, де ключові елементи могли функціонувати навіть у разі часткового знищення чи викриття інших. Дослідники зазначають, що такий осередковий принцип дозволив церкві уникнути колапсу після масштабних репресій 1950-х – 1960-х років та забезпечити сталість духовної й богословської традиції¹⁴.

Мережевість передбачала існування багатьох незалежних центрів – груп священників, чернечих спільнот, катехитичних гуртків та домашніх семінарій, які мали власну внутрішню організацію, але залишалися пов'язаними спільною літургійною ідентичністю та загальною стратегією збереження церкви. Така структура дозволяла швидко відновлювати втрачені ланки, створювати нові осередки та зберігати горизонтальні контакти навіть в умовах активного

¹¹ Датсків І., Капітан Л. Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component. *Український історичний журнал*. 2022. № 2. С. 120.

¹² Bubyk T. The Activities of the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Totalitarian Regime and the Second Vatican Council. *Religions*. 2025. Vol. 16. № 5. P. 3.

¹³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчез. Збірник статей з церковної історії*. 1993. С. 128.

¹⁴ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. С. 377.

переслідування¹⁵. Окремим елементом мережевої моделі були жіночі чернечі згромадження (зокрема, сестри-служебниці та василіянки), які підтримували міжрегіональні зв'язки, поширювали літературу та забезпечували функціонування катехитичних груп, забезпечували зв'язок між підпільними групами і часто виконували функції кур'єрів¹⁶. Саме вони стали своєрідними комунікаційними вузлами, адже їх соціальна мобільність та релігійна посвята давали змогу непомітно передавати інформацію, координувати діяльність і підтримувати вірних¹⁷. У комплексі мережевий принцип став не тільки відповіддю на репресивні умови, а й інноваційною моделлю церковної організації, яка забезпечила УГКЦ життєздатність і стійкість упродовж кількох десятиліть нелегального існування.

Після заборони греко-католицьких семінарій виникла потреба в підготовці нового покоління священників. У підпіллі сформувалися домашні семінарії, що являли собою невеликі групи студентів, яких таємно готували досвідчені ієрархи¹⁸. Майбутні священники здобували освіту в умовах надзвичайної конспірації, поєднуючи працьовитість зі щоденною загрозою арешту. Зафіксовано випадки, коли викладачі змінювали місце зустрічей щотижня або проводили заняття вночі, щоб уникнути стеження¹⁹. Навчання охоплювало як богословські дисципліни, так і практичні навички пастирської роботи. Таємні висвячення відбувалися у приватних оселях або у важкодоступних місцях, а іноді і за участі єпископів, яких нелегально переправляли через кордон²⁰. Богословські тексти активно передавалися у вигляді самвидаву. Важливу роль відіграли зв'язки з діаспорою, звідки надходили книжки, Римське радіо та інформаційні матеріали.

Літургійне життя підпільної УГКЦ зберігало ключову роль у формуванні церковної ідентичності та внутрішньої солідарності. Попри заборону публічних богослужінь, літургія продовжувалася у приватних домівках, на цвинтарях, у віддалених селах та лісових місцевостях. Така практика домашніх храмів була особливо поширеною на території західних областей України й забезпечувала регулярність таїнств і молитов для значної частини вірних²¹. Таємні богослужіння

¹⁵ Поліщук А. Українська греко-католицька церква: від підпілля до легалізації. *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. С. 17.

¹⁶ Маслій О. Радянська релігійна політика щодо жіночих чернечих спільнот у Галичині (1953 р. – перша половина 1980-х рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2015. Ч. 27. С. 235.

¹⁷ The Church in the underground 1946-1989 / Ukrainian Greek-Catholic Church. URL: <https://ugcc.ua/en/church/history/the-church-in-the-underground/>

¹⁸ Hud V. Ukrainian greek catholic church in Galicia (Galychna): the creation, the ban, and the resurrection. General overview. *Proceedings of History Faculty of Lviv University*. 2016. Issue 17. P. 284.

¹⁹ Говера І. Літургійне життя священників та вірних в Українській Греко-Католицькій Церкві: Українська Греко-Католицька Церква в період підпілля (1946–1989). Львів: Свічадо, 2019. С. 50–51.

²⁰ Гудзяк О. Переслідувані за Правду: українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 98.

²¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*. 1993. С. 127.

проводилися з дотриманням суворих правил конспірації: вірні приходили невеликими групами, в різний час, священник з'являвся останнім і залишав приміщення першим, а співи або замінювалися тихими читаннями, або виконувалися дуже стиха. У деяких випадках Святі Дари роздавали наперед декільком довіреним мирянам, які в умовах небезпеки могли таємно передавати її хворим або парафіянам, що перебували під особливим наглядом²².

Пастирські практики підпілля включали не лише звершення літургії, але й активну катехизацію. Саме в цей період утворився своєрідний катехитичний рух, у якому центральну роль відігравали миряни – учителі, інтелігенція, монаші спільноти. За свідченнями учасників, у багатьох селах існували групи дітей та молоді, які систематично вивчали катехизм, псалми й основи літургійного співу під керівництвом таємних наставників²³. Таким чином літургійне та пастирське життя підпілля не тільки зберігало віру, але й формувало внутрішнє ядро стійкості УГКЦ, забезпечуючи безперервність традиції та духовну єдність громади.

Комунікація всередині УГКЦ здійснювалася через надійні, часто родинні канали. Самвидав став ключовим засобом поширення богословських і суспільно-релігійних текстів, хронік переслідувань та свідчень про репресії²⁴. Міжнародна підтримка, зокрема з боку Папи Івана Павла II та греко-католицької діаспори у США та Канаді, дозволяла привертати увагу світової спільноти до переслідувань.

Підпільна УГКЦ здійснювала спротив радянському атеїстичному режимові через ненасильницькі, але систематичні практики духовної, культурної та громадянської непокори. Однією з ключових форм стала відмова визнавати рішення 1946 р. та приєднуватися до РПЦ. Цей акт тривалої колективної відмови, на думку сучасних дослідників, був однією з наймасштабніших форм мирного спротиву в радянській Україні²⁵. Важливою формою спротиву стала діяльність самвидаву. УГКЦ поширювала молитовники, катехизми, листівки, духовну літературу, а також матеріали, що інформували світову спільноту про переслідування. Навіть один примірник книжки міг передаватися десяткам сімей, переписувався вручну або фотографувався на плівку²⁶.

Особливою формою спротиву були публічні й неpubлічні акції протесту: листи до Верховної Ради СРСР, скарги до ООН, заяви до Ватикану. Уже з 1970-х

²² Говера І. Літургійне життя священників та вірних в Українській Греко-Католицькій Церкві: Українська Греко-Католицька Церква в період підпілля (1946–1989). Львів: Свічадо, 2019. С. 60.

²³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*. 1993. С. 128–129.; The Church in the underground 1946–1989 / Ukrainian Greek-Catholic Church. URL: <https://ugcc.ua/en/church/history/the-church-in-the-underground/>

²⁴ The Church in the underground 1946–1989 / Ukrainian Greek-Catholic Church. URL: <https://ugcc.ua/en/church/history/the-church-in-the-underground/>

²⁵ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. С. 377.

²⁶ Поліщук А. Українська греко-католицька церква: від підпілля до легалізації. *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. С. 15–16.

років активізувалися також групи віруючих, які збирали підписи під петиціями щодо легалізації церкви. Такі ініціативи вимагали колосальної сміливості, адже кожний учасник ризикував звільненням, арештом або погрозами щодо родини²⁷.

Внутрішня солідарність проявлялася у взаємній підтримці між священниками, мирянами та чернецтвом. У багатьох громадах існували неформальні мережі допомоги: віруючі діставали медикаменти, забезпечували укриття для переслідуваних священників, оплачували їхнє лікування чи проживання, підтримували сім'ї заарештованих²⁸. Саме ця солідарність створила своєрідний духовний простір безпеки, який допомагав спільноті долати страх перед репресивною системою. Тому, спротив УГКЦ був не лише релігійним, але й суспільним явищем, що поєднував віру, національну ідентичність та практики громадянської мужності.

Висновки. У середині 1960-х – на початку 1980-х рр. УГКЦ, яка змушена була діяти у підпіллі виробила комплекс стратегій, що забезпечили своє виживання та розвиток навіть у найскладніших умовах радянського тоталітарного режиму. Основою її життєстійкості стала децентралізована мережа громад, священників, чернечих чинів і мирян, які діяли автономно, але підтримували єдність через спільну традицію, віру та координовані комунікаційні канали. Така структура забезпечувала мінімізацію ризиків та підвищувала здатність до швидкого відновлення після репресивних ударів. Значною мірою успіх підпільної церкви був пов'язаний із розгалуженою системою таємної духовної освіти: підпільні семінарії, формаційні зустрічі, неофіційні катехитичні центри та домашні богословські курси створювали умови для підготовки нового покоління ієрархів і священників. Незважаючи на постійну загрозу арештів, саме інтелектуальна й духовна формація стала одним із найстійкіших і найстратегічніших елементів функціонування підпілля.

Не менш вагомим чинником стала активна й самовіддана участь віруючих та особливо жіночих згромаджень, які брали на себе функції організації богослужінь, збереження літургійних предметів, поширення релігійної літератури та самвидаву, підтримання конспірації та міжрегіональних комунікацій. Їхня щоденна праця забезпечувала реальне існування церковної спільноти навіть тоді, коли священнослужителі були змушені переховуватися або перебували під постійним наглядом спецслужб.

Водночас підпільна церква вміло використовувала міжнародні контакти, насамперед через зв'язки із західною українською діаспорою та Ватиканом. Інформація про переслідування, передана за кордон, сприяла зростанню

²⁷ Гудзяк О. Переслідувані за Правду: українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. Львів: Видавництво УКУ, 2017. С. 105.

²⁸ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Збірник статей з церковної історії*. 1993. С. 130, 133.

міжнародного тиску на СРСР та створила моральну й політичну підтримку справі виживання УГКЦ.

REFERENCES

- Botsiurkiv, B. (1993). Ukrayinska Greko-Katolicka Cerkva v katakombah (1946–1989) [Ukrainian Greek Catholic Church in the catacombs (1946–1989)]. *Kovcheg. Zbirnik statej z cerkovnoyi istoriyi*, 1, 122–164. [in Ukrainian].
- Bublyk, T. (2025) The Activities of the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Totalitarian Regime and the Second Vatican Council. *Religions*. Vol. 16, № 5, 19 p. [in English].
- Datskiv, I. & Kapitan, L. (2022) Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: Ideological and Propagandistic Component. *Ukrainian Historical Journal*. № 2, 119–138 [in English].
- Gudziak, O. (2017). Peresliduvani za Pravdu: ukrainski hreko-katolyky v umovakh totalitarnykh rezhymiv XX st. [Persecuted for the Truth: Ukrainian Greek Catholics in the conditions of totalitarian regimes of the XX century]. Lviv: Vydavnytstvo UKU. 183 p. [in Ukrainian]
- Hovera, I. (2019). Litrhiine zhyttia sviashchenykyv ta virnykh v Ukrainskii Hreko-Katolytskii Tserkvi: Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v period pidpillia (1946–1989) [Liturgical life of priests and faithful in the Ukrainian Greek Catholic Church: The Ukrainian Greek Catholic Church in the period of underground (1946–1989)]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Hud, B. (2016) Ukrainian greek catholic church in Galicia (Galychyna): the creation, the ban, and the resurrection. General overview. *Proceedings of History Faculty of Lviv University*. Issue 17, 273–293. [in English].
- Karabinovych, V. & Cheremisin, O. (2025) Istoriohrafii doslidzhennia UHKTs na etapi pidpillia [Historiography of research on the Ukrainian Greek Catholic Church during its underground period]. *Pivdennyi arkhiv*. № LI, 55–70 [in Ukrainian].
- Maslii, O. (2015) Radianska relihiina politka shchodo zhinochykh chernechykh spilnot u Halychyni (1953 r. – persha polovyna 1980-kh rr.) [Soviet religious policy towards female monastic communities in Galicia (1953 – first half of the 1980s)]. *Halychyna. Vseukrainskyi naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchy chasopys*. № 27, 234–242 [in Ukrainian].
- Polishchuk, A. (2022) Ukrainska hreko-katolytska tserkva: vid pidpillia do lehalizatsii [The Ukrainian Greek Catholic Church: from underground to legalization]. *Культурологічний альманах*. Вип. 3, 14–20 [in Ukrainian].
- Soroka, M. (2020) The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1989). Edmonton–Toronto: CIUS Press. 354 p. [in English].
- Sysyn, F. (2014) The Ukrainian Greek Catholic Church: From Suppression to Resurgence. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 32, 77–102. [in English].
- Tserkva v pidpilli 1946–1989 / Ukrainska hreko-katolytska tserkva. [The Underground Church 1946–1989 / Ukrainian Greek Catholic Church]. Retrieved from <https://ugcc.ua/en/church/history/the-church-in-the-underground/> [in Ukrainian].
- Vojnalovych, V. (2005). Partijno-derzhavna polityka schodo religii ta relihiynykh instytutysij v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyj dyskurs [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: Political Science Discourse]. Kyiv, Ukraine. 741 p. [in Ukrainian].

Zubrytska, M. (2018) Pidpilna UHKTs: istoriia, svidchennia, interpretatsii [The underground Ukrainian Greek Catholic Church: history, evidence, interpretations]. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 268 s. [in Ukrainian].

UKRAINIAN–RUSSIAN RELATIONS (1991–2024) IN THE DEFINITIONS OF HISTORICAL AND POLITICAL SCIENCE DISCOURSE

Tetiana Shtaher*

Abstract

The article examines the transformation of Ukrainian–Russian relations between 1991 and 2024 through the conceptual framework of historical and political science discourse. This period is characterized by a shift from formal cooperation to open confrontation, culminating in Russia’s full-scale invasion of Ukraine in 2022. Particular attention is paid to information warfare as a central element of hybrid threats that define the contemporary stage of bilateral relations. It is interpreted not only as a tool for manipulating public consciousness but also as a mechanism for constructing an alternative reality in which war crimes are justified and expansionist policies legitimized.

The purpose of the study is to substantiate the essence and significance of the definitions used to describe the processes of information warfare and hybrid threats within the Ukrainian–Russian context. The methodological framework combines general scientific methods of analysis and synthesis, discourse analysis of historical and political narratives, and the use of Ukrainian legal acts together with international scholarly findings (notably the Erasmus+ WARN project). The article systematizes such concepts as hybrid warfare, information warfare, propaganda, disinformation, manipulation, astroturfing, bots, deepfake, and echo chambers, which reflect the new forms of influence characteristic of the digital age.

The scientific novelty lies in integrating historical–political approaches with information studies, thereby revealing the multidimensional nature of the ongoing conflict. For the first time, the conceptual apparatus of Ukrainian–Russian relations is presented as an integrated system encompassing technical (cyberattacks, cyber espionage), communicative (propaganda, bots, fake news), and ideological (instrumentalization of history, the Russian World, the Great Patriotic War) components. This approach explains the effectiveness of Russian information aggression while simultaneously outlining possible counter–strategies.

The conclusions emphasize that information warfare has become a decisive factor in the transformation of Ukrainian–Russian relations between 1991 and 2024. Its systemic and multi-level nature has enabled Russia to influence both domestic public opinion and international discourse. The practical significance of the study lies in applying the conceptual framework to develop state information policies, strengthen societal resilience to hybrid threats, and design Ukrainian counter–narratives. Future research should focus on analyzing international initiatives in the field of information security and incorporating Ukraine’s experience into the global context of countering information warfare.

Keywords: Ukrainian–Russian relations, information warfare, hybrid threats, propaganda, disinformation, Russian World, conceptual framework.

* PhD Candidate of the Faculty of Social and Linguistic Communications, Horlivka Institute for Foreign Languages of the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», Dnipro, Ukraine. E-mail: shtager-at@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1105-8238>

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ (1991–2024 РР.)
У ДЕФІНІЦІЯХ ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ**

Тетяна Штагер*

Анотація

У статті досліджено трансформацію українсько-російських відносин у 1991–2024 рр. крізь призму категоріального апарату історико-політологічного дискурсу. Наголошується, що цей період охоплює шлях від формального партнерства до відкритої конфронтації, кульмінацією якої стало повномасштабне вторгнення Російської Федерації 2022 року. Особливу увагу приділено інформаційній війні як центральному елементу гібридних загроз, що визначають сучасний етап міждержавних відносин. Вона трактується не лише як інструмент маніпуляції масовою свідомістю, а й як механізм конструювання альтернативної реальності, у якій виправдовуються воєнні злочини та легітимізується експансіоністська політика.

Метою дослідження є обґрунтування суті та значення використаних дефініцій, що описують процеси інформаційної війни й гібридних загроз у контексті українсько-російських відносин.

Методологічну основу становлять загальнонаукові підходи аналізу та синтезу, застосування дискурс-аналізу для вивчення історичних і політичних наративів, а також залучення матеріалів нормативної бази України й міжнародних наукових напрацювань (зокрема проекту Erasmus+ WARN). У роботі здійснено систематизацію понять «гібридна війна», «інформаційна війна», «пропаганда», «дезінформація», «маніпуляція», «астротурфінг», «боти», «дїпфейк», «луна-камери» й ін., що відображають новітні форми впливу.

Наукова новизна полягає в поєднанні історико-політологічного підходу з інформаційними студіями, що дозволяє розкрити багатовимірність сучасного конфлікту. Уперше категоріальний апарат українсько-російських відносин представлено як інтегровану систему, яка поєднує технічні (кібератаки, кібершпигунство), комунікаційні (пропаганда, боти, фейки) та ідеологічні (інструменталізація історії, «русскій мир», «Велика Вітчизняна війна») складові. Це дає змогу пояснити ефективність російської інформаційної агресії й одночасно окреслити стратегії протидії.

У висновках підкреслюється, що інформаційна війна стала визначальним чинником трансформації українсько-російських відносин у 1991–2024 рр. Її системність і багаторівневий характер забезпечили Росії можливість впливати як на внутрішню громадську думку, так і на міжнародний дискурс. Практична значущість результатів полягає у використанні категоріального апарату для розробки державної інформаційної політики, посилення суспільної стійкості до гібридних загроз і формування українських контрнاراتивів. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на аналіз міжнародних

* здобувачка вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня факультету соціальної та мовної комунікації Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», Дніпро, Україна. E-mail: shtager-at@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1105-8238>

ініціатив у сфері інформаційної безпеки та інтеграцію досвіду України у глобальний контекст протидії інформаційним війнам.

Ключові слова: українсько-російські відносини, інформаційна війна, гібридні загрози, пропаганда, дезінформація, «руській мир», категоріальний апарат.

Цитування: Штагер, Т. (2025). Українсько-російські відносини (1991–2024 рр.) у дефініціях історико-політологічного дискурсу. *Консенсус*, 4, 67–75. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/067-075>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/201>

Постановка проблеми. Трансформація українсько-російських відносин у 1991–2024 рр. від формальної співпраці до відкритої конфронтації позначилася не лише геополітичними зрушеннями, але й якісно новим типом загроз. Ключовим чинником стала інформаційна війна, що, за оцінкою Е. Лукаса, «переносить війну у сферу свідомості та сприйняття»¹. Її вплив охоплює не тільки політичний вимір, а й культурний, ідентифікаційний та безпековий. Саме тому концептуалізація категоріального апарату, який описує ці процеси, є актуальним завданням сучасних історико-політологічних студій.

Наукова й практична значущість проблеми визначається потребою формування цілісних підходів до аналізу інформаційної війни як ядра гібридних загроз та вироблення інструментів протидії в умовах державотворення й міжнародної інтеграції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення українсько-російських відносин у контексті інформаційної війни здійснюється у кількох напрямках. Вітчизняні науковці, зокрема В. Смолій, наголошують на потребі переосмислення категоріального апарату історичної науки у світлі нових викликів². Український інститут національної пам'яті системно досліджує інструменталізацію історії в практиках російської пропаганди, що підтверджують, зокрема, публікації І. Кромфа.

У міжнародному вимірі важливими є напрацювання в межах проекту Erasmus+ WARN, де укладено «Глосарій гібридних загроз» із сучасними дефініціями інформаційних операцій та цифрових маніпуляцій³. Іноземні дослідники – Е. Лукас⁴, Е. Вілсон⁵, М. Ван Херпен⁶, П. Померанцев⁷ – розглядають інформаційну

¹ Lucas Edward. *The New Cold War: Putin's Russia and the Threat to the West*. Revised edition. London: Bloomsbury Publishing, 2014. P. 19.

² Енциклопедія історії України: Т. 6. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с.

³ *Глосарій з гібридних загроз* / Erasmus + project WARN «Academic Response to Hybrid Threats». 2024. 203 с.

⁴ Lucas Edward. *The New Cold War...*

⁵ Wilson Andrew. *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. New Haven: Yale University Press, 2014.

⁶ Van Herpen Marcel H. *Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016.

війну як ключовий елемент гібридних конфліктів. Попри наявність літератури, залишається недостатньо розробленим питання комплексного узгодження дефініцій у межах історико-політологічного дискурсу, а також інтеграції технічних, комунікаційних та ідеологічних аспектів інформаційної агресії.

Метою статті є аналіз категоріального апарату дослідження українсько-російських відносин у контексті інформаційної війни (1991-2024) та визначення його значення для розуміння природи сучасного конфлікту. Стаття підготовлена в межах дисертаційного проекту, присвяченого комплексному вивченню трансформації українсько-російських відносин і ролі інформаційних стратегій у формуванні національної ідентичності України».

Завдання полягають у:

- аналізі нормативної та історіографічної бази дослідження;
- виокремленні та концептуалізації ключових дефініцій («інформаційна війна», «гібридна війна», «пропаганда», «астротурфінг», «боти», «дівфейк» тощо);
- виявленні взаємозв'язку між категоріями технічного, комунікаційного та ідеологічного рівнів;
- окресленні наукової новизни та практичного значення категоріального апарату для аналізу сучасних українсько-російських відносин.

Методологічною базою статті є поєднання загальнонаукових підходів та спеціальних методів, які забезпечують комплексність і міждисциплінарність аналізу. Використано методи історичного та політологічного аналізу для осмислення трансформації українсько-російських відносин, порівняльний метод для зіставлення офіційних нарративів і практик різних періодів, дискурс-аналіз для виявлення смислових конструктів у пропагандистських матеріалах і нарративних побудовах.

Окрему роль відіграє категоріально-понятійний аналіз, що дозволив систематизувати дефініції, використані в історико-політологічному дискурсі, та адаптувати їх до специфіки сучасної інформаційної війни. Поєднання історичного та медіазнавчого підходів забезпечує розкриття як еволюції концептів («Велика Вітчизняна війна», «руській мир», «державність»), так і новітніх явищ («астротурфінг», «боти», «дівфейк»), що характеризують інформаційний вимір гібридних загроз.

Нормативне підґрунтя дослідження формують акти Верховної Ради України та законодавчі документи, що визначають державну політику у сфері пам'яті та інформаційної безпеки. Передусім це Закон від 21.08.2025 року «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», який закріплює правові механізми формування національної ідентичності та протидії зовнішнім маніпуляціям із минулим⁸. Не менш ваговою є Постанова Верховної Ради України

⁷ Pomerantsev Peter. *Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia*. London: Faber & Faber, 2014.

⁸ Закон України від 21 серпня 2025 р. № 4579-IX «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (дата звернення: 25.02.2025).

від 02.05.2023 р. № 3078-IX «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких»⁹. Її ухвалення заклало політико-правові підвалини для офіційної інтерпретації ідеології РФ та створило інструмент її міжнародної делегітимації.

Важливим джерелом для аналізу інструменталізації історії стала діяльність Українського інституту національної пам'яті. Зокрема, у статті І. Кромфа «Як путінський режим використовує міф про «Велику Вітчизняну війну» розкрито механізми трансформації радянського культу Перемоги у фундамент сучасної ідеології «руського миру» та легітимацію російської агресії¹⁰.

Значний внесок у формування понятійної бази зробив міжнародний проєкт Erasmus+ «Academic Response to Hybrid Threats» (2019–2024). У його межах укладено «Глосарій гібридних загроз», який систематизував як традиційні дефініції, так і новітні терміни («інформаційна маніпуляція», «астротурфінг», «боти», «луна-камери», «дїпфейк» тощо)¹¹. Ці категорії безпосередньо корелюють із сучасними викликами та дозволяють деталізувати інформаційні механізми агресії у цифрову добу.

Таким чином, нормативна база та результати міжнародних проєктів утворюють концептуальне підґрунтя дослідження, поєднуючи національний і міжнародний рівні осмислення гібридних загроз.

Виклад основного матеріалу. Категоріальний апарат у історичних дослідженнях виконує функцію концептуального каркасу, що структурує об'єкт і предмет аналізу, забезпечуючи наукову строгість і системність висновків. Доктор історичних наук, професор Л.П. Нагорна наголошує: «Категорії мають бути не лише відображенням історичної реальності, а й інструментом її інтерпретації в контексті сучасних викликів»¹².

У традиційній історіографії поняття на кшталт «війна» чи «державність» мали чітко визначені межі. Проте в умовах гібридних конфліктів, як зазначає професор Інституту глобальних питань Лондонської школи економіки П. Померанцев, «інформаційні операції розмивають ці межі, вимагаючи перегляду категоріального апарату з урахуванням технологічних і соціальних трансформацій»¹³.

⁹ Постанова Верховної Ради України від 2 травня 2023 р. № 3078-IX «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20/conv#Text> (дата звернення: 25.02.2025).

¹⁰ Кромф І. *Як путінський режим використовує міф про «Велику Вітчизняну»*. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yak-putinskyv-rezhym-vvkorystovuye-mif-pro-velyku-vitchyznyanu-viynu-v-agresiyi-protv-ukrayiny> (дата звернення: 05.05.2025).

¹¹ *Глосарій з гібридних загроз* / Erasmus + project WARN «Academic Response to Hybrid Threats». 2024. 203 с.

¹² *Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал* / Л.П. Нагорна. Київ: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 36.

¹³ Pomerantsev Peter. *Nothing Is True and Everything Is Possible...* P. 67.

Дослідження українсько-російських відносин у 1991–2024 рр. потребує міждисциплінарного синтезу, що інтегрує історичний аналіз із політологічними та медіазнавчими підходами. Сучасні теоретики гібридних воєн, зокрема Е. Лукас і Е. Вілсон, підкреслюють необхідність адаптації категорій до реалій інформаційного суспільства, де «сприйняття подій стає важливішим за самі події»¹⁴. У цьому контексті категоріальний апарат має включати як традиційні історичні поняття, так і терміни, що відображають специфіку інформаційної війни, ідеологічних конструкцій і цифрових технологій.

Теоретична новизна такого підходу полягає у поєднанні історичного дискурсу з аналізом інформаційних процесів, що дозволяє розкрити багатогранність сучасного конфлікту та його вплив на державотворення.

Ключові дефініції. Інформаційна війна – систематична діяльність із маніпулювання інформаційними потоками для досягнення стратегічних цілей у політичній, соціальній чи військовій сферах. За Марселем Х. Ван Херпенем це «війна за умі, що використовує інформаційні технології як основну зброю»¹⁵. У російсько-українських відносинах інформаційна війна набула особливого значення з 2014 р., охоплюючи пропаганду, дезінформацію й кібератаки. Гібридна війна – комплексний тип конфлікту, що інтегрує традиційні військові дії з невійськовими методами: інформаційними операціями, економічним тиском і кібернетичними атаками. НАТО визначає її як «асиметричний підхід, що поєднує явні й приховані дії»¹⁶.

Пропаганда – систематичне поширення інформації з метою формування громадської думки. За П. Померанцевим, сучасна пропаганда «не переконує, а дезорієнтує, створюючи хаос у сприйнятті реальності»¹⁷.

Астротурфінг – імітація громадської підтримки через фіктивні акаунти й організації¹⁸.

Боти – автоматизовані суб'єкти, що поширюють інформаційні повідомлення та здійснюють кібератаки¹⁹.

Дезінформація – навмисне поширення неправдивих даних. За С. Плохієм, вона є «інструментом створення паралельної історії»²⁰.

Кібератаки – дії проти інформаційної інфраструктури з метою її порушення²¹.

Кібершпиунство – прихований збір даних для стратегічних цілей²².

¹⁴ Lucas Edward. *The New Cold War...* P. 23.

¹⁵ Van Herpen Marcel H. *Putin's Propaganda Machine...* P. 34.

¹⁶ NATO Strategic Communications Centre of Excellence. *Hybrid Warfare: New Threats, Complexity and Trust*. Brussels: NATO Strategic Communications, 2010.

¹⁷ Pomerantsev Peter. *Nothing Is True and Everything Is Possible...*

¹⁸ *Глобаліст з гібридних загроз* / Erasmus + project WARN «Academic Response to Hybrid Threats». 2024. 203 с.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Плохій С. *Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 312.

²¹ Wilson Andrew. *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. New Haven: Yale University Press, 2014.

²² Lucas Edward. *The New Cold War...* P. 156.

Діпфейк – штучно згенерований, візуально правдоподібний фейковий контент²³.

Історичний наратив – сконструйована інтерпретація минулого для легітимації сучасних дій. Прикладом є стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян і українців»²⁴.

Національна ідентичність – комплекс уявлень нації про себе, що формуються через історичний досвід і культурні цінності²⁵.

«Русській мир» – ідеологічна доктрина, яка поєднує політичні та релігійні мотиви, легітимізуючи експансію РФ²⁶.

Громадська думка – соціальні уявлення, які формуються медіа та пропагандою²⁷.

Соціальні мережі – цифрові платформи поширення інформації²⁸.

Луна-камери – замкнуті групи з гомогенними уявленнями²⁹.

Маніпуляція – прихований вплив на свідомість шляхом спотворення фактів³⁰.

Фейки – сфабриковані повідомлення, що видаються за достовірні. Інструменталізація історії – використання історичних подій як засобу політичного впливу³¹.

«Велика Вітчизняна війна» – радянський і пострадянський ідеологічний конструкт, що став ключовим у російській пропаганді³².

Аналіз взаємозв'язків понять. Інформаційна війна становить концептуальний стрижень гібридних загроз, інтегруючи кілька рівнів:

– технологічний – кібератаки та кібершпиунство забезпечують технічну інфраструктуру агресії;

– комунікаційний – астротурфінг, бото-мережі, діпфейки й луна-камери створюють середовище контрольованої дезінформації;

– ідеологічний – інструменталізація історії, міф «Великої Вітчизняної війни» та концепт «русского миру» легітимізують політику агресії, підтриману Російською православною церквою.

Взаємодія цих складових формує синергію: технологічні засоби забезпечують масштабність поширення, комунікаційні – емоційний вплив, а ідеологічні –

²³ Глосарій з гібридних загроз...

²⁴ Путін В. *Про історичну єдність росіян і українців*. 2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> (дата звернення: 10.12.2024).

²⁵ Грицак Я. *Напис історії України: формування модерної нації*. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. С. 178.

²⁶ Wilson Andrew. *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. New Haven: Yale University Press, 2014.

²⁷ Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). *Суспільні настрої в Україні, 2022*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=4&v=2022> (дата звернення: 15.02.2025).

²⁸ *Disinformation Review*. EUvsDisinfo, 2022. URL: <https://euvsdisinfo.eu/ua/disinfo-2022-%d1%80%do%be%do%ba%d1%83/> (дата звернення: 20.02.2025).

²⁹ Глосарій з гібридних загроз...

³⁰ Van Herpen Marcel H. *Putin's Propaganda Machine...*

³¹ Плохій С. *Брама Європи...* С. 345.

³² Глосарій з гібридних загроз...

історико-культурне підґрунття. Це дає можливість РФ створювати альтернативну реальність, у якій «боротьба з нацизмом» чи «історична єдність» виправдовують воєнні злочини.

Якщо в 1991–2013 рр. інформаційні впливи були переважно латентними (зокрема, під час виборчих кампаній 2004 р.), то з 2014 р. вони набули системного характеру, а у 2022 р. стали невід’ємним компонентом повномасштабної агресії.

Таким чином, категоріальний апарат дослідження українсько-російських відносин у контексті інформаційної війни поєднує традиційні історичні поняття та новітні дефініції, що виникли внаслідок технологічних і комунікаційних трансформацій. Інтеграція цих категорій дозволяє не лише описати явища, але й пояснити механізми їхнього функціонування в умовах гібридної агресії. Такий підхід створює підґрунття для формування цілісної інтерпретації сучасного конфлікту, у якій взаємодія ідеологічних, інформаційних і технологічних чинників розкриває природу російсько-української війни як багатовимірного феномену.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що категоріальний апарат, застосований для аналізу українсько-російських відносин, вимагає суттєвого оновлення з огляду на специфіку гібридних і інформаційних загроз. Традиційні для історичної науки поняття не втрачають своєї евристичної цінності, проте вони потребують інтеграції з новітніми дефініціями, що виникли у сфері медіадосліджень та інформаційної безпеки. Саме таке розширення понятійного поля дозволяє адекватно описати складність сучасного конфлікту.

У центрі дослідження опиняються категорії «інформаційна війна», «гібридна війна», «пропаганда», а також новітні явища на кшталт «астротурфіngu», «кібератак» чи «дїпфейків». Вони виступають не лише як описові терміни, але й як аналітичні інструменти, що розкривають логіку і структуру агресивних дій проти України. Завдяки їм стає зрозуміло, як поєднання технологічних, комунікаційних і психологічних факторів формує цілісний простір інформаційного протистояння.

Важливим аспектом дослідження є виявлення взаємозв’язків між цими поняттями. Розгляд інформаційної війни у багатовимірному ключі показує, що вона не обмежується медійними кампаніями чи маніпуляціями громадською думкою. Натомість це явище поєднує технічні інструменти кібератак, комунікаційні технології розповсюдження меседжів і ідеологічні наративи, що забезпечують довгострокову легітимацію агресії. Такий синтез пояснює її стійкість і масштабність у сучасному світі.

Особливе місце у цій системі посідає інструменталізація історії. Застосування міфу про «Велику Вітчизняну війну» або концепту «руського миру» створює ідеологічне підґрунття для агресії та забезпечує її моральне виправдання у свідомості цільових аудиторій. Це свідчить про глибинний зв’язок між інформаційними технологіями та політичними інтерпретаціями минулого, який перетворює історію на знаряддя війни.

Динаміка розвитку інформаційної війни проти України демонструє її еволюцію: від латентного періоду 1990-х – початку 2010-х рр. до системного характеру з 2014 року та масштабного, тотального застосування після 2022 року. Така ескалація підтверджує центральне значення інформаційного чинника у сучасних конфліктах і засвідчує, що воєнні дії неможливо зрозуміти без урахування інформаційного виміру.

Зрештою, поєднання історичного та політологічного підходів із сучасними поняттями, запозиченими з галузі інформаційних технологій та медіазнавства, дає змогу сформуванню цілісної інтерпретації війни нового типу. Це підґрунтя відкриває перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень, які здатні глибше розкрити природу гібридних загроз і виробити більш ефективні механізми їхнього подолання.

REFERENCES

- Hrytsak, Y. (2019). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi natsii* [Outline of the history of Ukraine: Formation of a modern nation]. Kyiv: Yakaboo Publishing. [in Ukrainian].
- Hlosariy z hybrydnykh zahroz (2024). *Hlosariy z hybrydnykh zahroz* [Glossary on hybrid threats]. Erasmus + project WARN «Academic Response to Hybrid Threats». [in Ukrainian].
- Kromf, I. (n.d.). *Yak putynskiy rezhym vykorystovuye mif pro «Velyku Vitchyznyanu»* [How Putin's regime uses the myth of the «Great Patriotic War»]. Ukrainyskiy instytut natsionalnoi pamiaty. Retrieved from <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyuna-istorychnyy-kontekst/yak-putynskyy-rezhym-vykorystovuye-mif-pro-velyku-vitchyznyanu-viyunu-v-agresiyi-proty-ukrayiny> [in Ukrainian].
- Lucas, E. (2014). *The New Cold War: Putin's Russia and the Threat to the West* (Revised edition). London: Bloomsbury Publishing. [in English].
- Nahorna, L.P. (2014). *Istorychna kultura: kontsept, informatsiyni resurs, refleksyvnyi potentsial* [Historical culture: concept, information resource, reflexive potential]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- NATO Strategic Communications Centre of Excellence (2010). *Hybrid Warfare: New Threats, Complexity and Trust*. Brussels: NATO Strategic Communications. [in English].
- Plokhyy, S. (2016). *Brama Yevropy: istoriia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti* [The Gates of Europe: A History of Ukraine from the Scythian Wars to Independence]. Kharkiv: KSD. [in Ukrainian].
- Pomerantsev, P. (2014). *Nothing Is True and Everything Is Possible: The Surreal Heart of the New Russia*. London: Faber & Faber. [in English].
- Smoliy, V.A. (Ed.). (2009). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6. La-Mi* [Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 6. La-Mi]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Subtel'nyy, O. (1993). *Ukraina: istoriia* [Ukraine: A History]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Van Herpen, M.H. (2016). *Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy*. Lanham: Rowman & Littlefield. [in English].
- Wilson, A. (2014). *Ukraine Crisis: What It Means for the West*. New Haven: Yale University Press. [in English].

Всесвітня історія

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/076-088>

УДК (UDC) 94 (38) : 17

THE INFLUENCE OF POLIS IDEOLOGY ON THE MORAL STATE OF POLIS SOCIETY DURING THE PELOPONNESIAN WAR

Sergiy Golovanov*

Abstract

The Peloponnesian War between Athens and Sparta (431-404 BC) became a fateful era of the ancient world. It changed the direction of the further historical development of most of the ancient policies of Greece. The events of this war have attracted the attention of researchers for centuries not only with their intense drama and consequences. They preserve for future generations a rare and valuable experience not only in the field of military art, in the field of political relations between the polities, but also valuable generalizations in the field of social psychology, the transformation of the system of moral values in society during the long-term power confrontation between the enemy states.

And, in addition, the example of such experience opens up the possibility of a deeper and more correct understanding of the relationship and mutual influence of ideology, mass consciousness and the moral state of the polis society in the conditions of the processes of the crisis of the polis society and the long-term military confrontation between Athens and Sparta.

Analysis and generalization of the nature of the mutual influence of the polis ideology and the moral state of the polis society of Athens in the conditions of the Peloponnesian War helps to expand the system of views on the content and essence of the polis ideology, inherent in the society of the Athenian state during its highest heyday. The process of natural transformations in the economic, political and social spheres causes the gradual flow of property into the hands of the non-civil part of the population, which causes the destruction of polis morality and ideology.

The main purpose of the article was to study the relationship between the ideology of the polis collective and the moral state of society in the conditions of the development of crisis processes under the influence of the events of the Peloponnesian War.

The scientific novelty of the article lies in an attempt to recreate a generalized view of the essence and content of the polis ideology, the conditions of its formation and the nature of the impact on the moral state of the society of the Athenian state during the last third of the 5th century BC. The nature of the relationship and mutual conditionality of the nature of the polis ideology and social processes and the moral state of the Athenian state during its highest heyday is revealed.

* Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Independent Researcher, Kyiv, Ukraine.

E-mail: ilmarinen@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3120-5415>

Conclusions. The second half of the 5th century BC was marked by a crisis and the beginning of the destruction of the polis society. As a result of the natural course of social and economic processes, the civil collective lost its dynamics of development, cohesion, and the decay of the polis morality was felt. This had tragic consequences in the internal and external policy of the Athenian state, caused the defeat of Athens in the Peloponnesian War and led to the degradation of the polis society and the loss of state sovereignty

Keywords: polis, ancient society, social strata, polis ideology, polis society, transformation of society, civil community, politics, ancient state

ВПЛИВ ПОЛІСНОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА МОРАЛЬНИЙ СТАН ПОЛІСНОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ

Сергій Голованов*

Анотація

Пелопоннеська війна між Афінами та Спартою (431–404 рр. до Р. Х.) стала доленосною добою стародавнього світу. Вона змінила напрям подальшого історичного розвитку більшості античних полісів Еллади. Події цієї війни століттями привертають увагу дослідників не лише своїм напруженим драматизмом та наслідками. Вони зберігають для наступних поколінь рідкісний та цінний досвід не лише в галузі воєнного мистецтва, в галузі політичних відносин між полісами, але також цінні узагальнення в сфері суспільної психології, трансформації системи моральних цінностей в суспільстві протягом багатолітнього силового протистояння між ворожими державами.

Та, крім того, на прикладі такого досвіду відкривається можливість більш глибокого та коректного розуміння взаємозв'язку та взаємовпливу ідеології, масової свідомості та морального стану полісного суспільства в умовах процесів кризи полісного суспільства та тривалого воєнного протистояння Афін і Спарти.

Аналіз та узагальнення характеру взаємовпливу полісної ідеології та морального стану полісного суспільства Афін в умовах Пелопоннеської війни, допомагає розширити систему поглядів на зміст і сутність полісної ідеології, притаманних суспільству Афінської держави в період її найвищого розквіту. Процес закономірних трансформацій в економічній, політичній та суспільній сферах обумовлює поступове перетікання власності до рук негромадянської частини населення, що спричиняє руйнування полісної моралі та ідеології.

Метою статті було дослідження взаємозв'язку ідеології полісного колективу та морального стану суспільства в умовах розвитку кризових процесів під впливом подій Пелопоннеської війни.

Наукова новизна статті полягає в спробі відтворити узагальнений погляд на сутність та зміст полісної ідеології, умови її формування та характер впливу на моральний стан суспільства афінської держави в період останньої третини 5 ст. до Р. Х. Розкривається характер взаємозв'язку та взаємної обумовленості характеру полісної ідеології та суспільних процесів і морального стану суспільства Афінської держави в період її найвищого розквіту.

* кандидат педагогічних наук, доцент, незалежний дослідник, Київ, Україна. E-mail: ilmarinen@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3120-5415>

Висновки. Друга половина 5 ст. до Р. Х. позначилася кризою та початком руйнації полісного суспільства. Внаслідок закономірного плину суспільних та економічних процесів громадянський колектив втрачав динаміку розвитку, згуртованість, відчувалося розкладання полісної моралі. Це позначилося трагічними наслідками у внутрішній та зовнішній політиці Афіньської держави, спричинили поразку Афін у Пелопоннеській війні та призвело до деградації полісного суспільства та втрати суверенності держави.

Ключові слова: поліс, античне суспільство, соціальні верстви, полісна ідеологія, полісне суспільство, трансформація суспільства, громадянська община, політика, антична держава

Цитування: Голованов, С. (2025). Вплив полісної ідеології на моральний стан полісного суспільства в період Пелопоннеської війни. *Консенсус*, 4, 76-88. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/076-088>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/202>

Постановка проблеми. Суспільство античного полісу, завдяки змістовній джерельній основі та ґрунтовним історичним дослідженням за пізніших століть надає нам узагальнений історичний досвід процесів трансформації суспільства в умовах кризи античності, на тлі яких виразніше виступає характер взаємовпливу ідеологічної, політичної та соціальної сфер античного полісу. Це відкриває можливість подальшого розуміння та дослідження історичного досвіду, збагачує історичну спадщину для наступних поколінь.

На основі аналізу джерел та наукових досліджень фахівців з античної історії розкрити сутність характеру процесів трансформації в сфері ідеології полісного суспільства, дослідити характер взаємовпливу ідеології та стану полісної моралі афінського полісу в умовах розвитку кризи полісного суспільства.

Відповідно до мети, ми визначили наступні завдання:

- ✓ дослідити зміст поняття полісної ідеології;
- ✓ визначити місце полісної ідеології в масовій свідомості полісного колективу;
- ✓ розкрити характер впливу полісної ідеології на суспільні процеси та стан суспільної моралі афінської держави в період Пелопоннеської війни.

Хронологічні межі дослідження, окреслені останньою третинною 5 ст. до Р. Х. Доба, на яку спрямована увага наукової розвідки, стала часом вияву політичної, воєнної та суспільної кризи полісної системи. Її втілення відбулося під час Пелопоннеської війни між Афінами та Спартою (431-404 рр. до Р. Х.) стала доленосною добою стародавнього світу. У результаті якої Афіньська держава, а згодом і вся Еллада зіштовхнулися зі фатальними для себе наслідками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Античне суспільство залишило нам змістовну спадщину поглядів античних мислителів щодо розуміння полісної ідеології, аналізу морального стану полісного суспільства. Основою такої спадщини являють праці Геродота, філософські погляди Сократа, Платона, Аристотеля, Ксенофонта, Фукіда. Особливу цінність для нас являють праці представників

сократичних шкіл, що доповнюють перелік античних авторів: Антисфена, Аристіппа та Ксенофонта.

Ми мусимо врахувати, що філософські трактати античних авторів не відбивали реального стану масової ідеології полісного суспільства. Вони, за своїм освітнім, інтелектуальним рівнем значно перевищували весь загал навколишніх співгромадян, скоріше прагнули відобразити ідеальну модель такої ідеології, ніж реальний її стан. Хоча Сократ в усній формі, а за ним Платон, Ксенофонт та Аристотель відтворювали у своїх працях власне уявлення про ідеальні форми державного управління, це означає, що вони, разом із тим, таким шляхом відбивали стан сформованості цього питання в суспільній свідомості. Тому їх роль у висвітленні проблеми полісної ідеології представлена шукачами еталонної (ідеальної) форми суспільства, а не її виразниками.

Концентруючи всю сукупність настроїв та мотивів, що визрівали в суспільстві, вони синтезували її в своїх роздумах. Мета яких найчастіше відображалася у прагненні знайти ідеальну модель побудови суспільства, яка стала би виходом із задушливого глухого кута, в якому дедалі сильніше відчувало себе громадянське суспільство. Отже, слід сприймати погляди цих філософів, як носіїв найбільш передової, для свого часу, моделі ідеального суспільства.

Сучасні ж дослідники мають у своєму розпорядженні не лише античні джерела, але також надбання з пошуків європейських та вітчизняних фахівців з античної історії. Серед сучасних дослідників проблем античності, слід відзначити, зокрема погляди українських дослідників античності: В. Ставнюка, В. Лісового та В. Шинкарука. Світова школа антикознавства представлена дослідниками: В. Еренберга, Е.Ш. Вельскопф, Р. Мюллером, В. Єддом та Е. Саджентом.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про поліс, як суверенну общину громадян, яка спирається на місто й втілює в собі державу, почало складатися ще за архаїчної доби. У поезії Алкея можна побачити рядки, в яких вирішальне значення держави полягає не в укріплених стінах міста, а в ополченні співгромадян.

«Ані башти грізні, ані камінний мур

Порятунку не можуть дати:

Найміцніша стіна – нарід озброєний¹».

Пізніше, вже за класичного періоду, за часів розквіту полісного ладу остаточно утверджується ідея відносно того, що поліс являє собою колектив громадян. Підкріплюється це рядками з трагедії Софокла «Едіп – цар»:

«Якщо ти краєм нашим хочеш правити

То краще людним, а не запустілим прав

Не захистять ні кораблі, ні вежі мур

Як оборонців дужих вже нема на них²».

¹ Кочур Г., Содомора А. Алкей. *Антична література. Хрестоматія* / упорядник О.І. Білецький. Київ: Радянська школа, 1968. С. 143-145.

² Sophocles Oedipus King of Thebes. (Murray G., trans.) Cambridge: Loeb classical library, 1957. P. 50-55.

Ідею того, що собою являв поліс підкріплюють свідчення Геродота у фрагменті суперечки між Фемістоклом та коринфським стратегом Адимантом напередодні Саламінської битви. У відповідь на вимогу останнього позбавити Фемістокла права голосу, оскільки афіняни втратили своє місто, той заперечив, що: «...місто Афіни та Аттична земля більше від Коринфу та Афіни спорядили 200 кораблів. І жодне еллінське місто не в змозі відбити напад афінян³».

Подібне означення думка виступає у Фукідіда, який згадує промову Нікія до своїх воїнів напередодні відступу від Сиракуз. Він висловився, що головним для афінян є громадяни, а не їхнє майно: «...оскільки сила держави в людях, а не в порожніх стінах міст і не в безлюдних кораблях⁴».

Отже, в розумінні еллінів, і перш за все, афінян, поліс – це громадянська община. Склад громадянського колективу поліса класичної доби утворювався, переважно, землевласниками. Однак навіть за таких умов колектив громадян виступає за категорію більш важливу, ніж міський центр чи територія полісу. Подібне усвідомлення сутності полісного суспільства створює фундамент всієї системи її ідеології. Решта елементів цієї системи є похідними від цієї базової категорії. Відповідно до цього вибудовувалася система моральних цінностей полісного суспільства.

Означивши сутність поняття «поліс», спрямовуємо увагу на поняття ідеології, щоб глибше розкрити взаємозв'язок громадянського колективу та ідеології. Слово «ідеологія» має давньогрецьке походження (*ιδέα* – думка, *λόγος* – слово, вчення), тобто вчення про ідеї, думки. Одним з перших це поняття запровадив Платон в контексті свого вчення про ідеї. Зміст поняття «ідеологія» в сучасному тлумаченні визначається як «сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень та переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій⁵». Ідеологія у цьому контексті постає відображенням суспільного буття в свідомості людей під обраним кутом зору. Виникнувши один раз, вона починає активно впливати на життя суспільства.

Ідеологія також являє собою основну форму існування суспільної свідомості. Відповідно, основною формою політичної свідомості є політична ідеологія. На думку американського теоретика та політолога Л. Саджента, ідеологія є різновидом корпоративної свідомості, яка відображає суто групову точку зору на хід політичного та соціального розвитку.

У полісному суспільстві ідеологія прагнула підпорядкувати власній меті та ідеям суспільну свідомість полісного колективу. Основними функціями полісної ідеології є: оволодіння суспільною свідомістю, створення в його очах власних критеріїв оцінки політичної ситуації, позитивного образу власної мети. При цьому

³ Herodotus. The History. (Macaulay G., trans.) London and New York: MacMillan and Co, 1890. 61 p.

⁴ Thucydides. The history of the Peloponnesian war (Crawley R., trans.). London: Bohn, 1843. VII, 77 p.

⁵ Лісовий В. Ідеологія. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Абрис, 2002. С. 235.

ідеологія покликана не лише поширювати свої цілі та ідеали, але також домагатися цілеспрямованих дій громадян для їх досягнення. Проявом цього став полісний патріотизм, який об'єднував усіх громадян навколо міської громади, накладав на них певні морально-політичні обов'язки. Натомість громадянам гарантувався захист їхніх прав з боку громадянського колективу.

Формування полісної ідеології у такому разі відбувається через усвідомлення ролі окремого громадянина (політа) у межах його общини. Відбувалося це усвідомлення під впливом кризових суспільних та економічних процесів спричинених перебігу бойових дій в афінському суспільстві у рамках Пелопоннеської війни. Найбільш повне та глибоке усвідомлення полісним суспільством своєї сутності як громадянського колективу склалося не за умов розквіту й стабільності, а в умовах кризи такого суспільства.

Тому кожен громадянин мав виховуватися в душі служіння своїй державі. За свідченням Фукідіда, Перикл визначав головний принцип демократії наступним чином: «Бо ж тільки ми визнаємо людину, яка не займається державною діяльністю, не бездіяльною, а марною»⁶. У суспільстві створилася особлива система цінностей. Згідно з нею добробут та процвітання держави вважалися запорукою та умовою для власного добробуту та процвітання. Афіни в період вищого підйому та розвитку демократії стали прикладом того, як громадяни, отримавши доступ до влади, були прилучені до вирішення долі своєї держави. Полісна ідеологія була спрямована на розчинені індивідуальності політа в громадянському середовищі. Зразковий політ відзначався як воїн, державний муж, атлета, філософ чи митець⁷. Висувається моральний ідеал громадянина в усіх його можливих проявах⁷. Така система цінностей породжувала ідею гармонійного розвитку афінян, саме, як громадян, виховання в них одночасно духовної та фізичної гармонії та краси. Але необхідність прагнення такого ідеалу обумовлювалася потребою якомога кращого та повного служіння рідному полісу.

Зважаючи на те, що кожен поліс формувався на основі уявлення про перевагу суспільного над індивідуальним, то погляд античних мислителів був спрямований на пошуки такої форми організації суспільства у якій би політи змогли себе проявити найкращим чином. Це підтверджується свідченням Аристотеля, який відзначає ревне ставлення демосу до скільки-небудь помітного виокремлення громадян від загальної юрби своїми чеснотами, політичними здібностями чи впливовістю та могутністю⁸.

Монополія землевласників на контроль за політичним життям полісного суспільства, тісний зв'язок громадянства із землею, спільне шанування культу давніх землеробських богів та героїв закономірним чином сприяли формуванню ідеї рівності серед громадян. Підтримка серед громадян, хоча б зовнішнього

⁶ Thucydides. The history of the Peloponnesian war (Crawley R., trans.) London: Bohn, 1843. II.40.2

⁷ Ehrenberg V. Der Staat der Griechen Leipzig: Teubner, 1957. 66 p.

⁸ Aristotle. Athenaiion Politeia. (M. Chambers, ed.). Leipzig: Bibliotheca Teubneriana, 1986. III. 8.1-2, P. 1284.

вигляду рівності, послідовно втілювалася в життя. Це знайшло відображення в традиції виконання заможними та знатними громадянами літургії (суспільно-державних обов'язків) на користь громадянської общини. Доречним буде згадати прецедент з Арістидом, якого було піддано ostracism через його, мовляв, надмірну справедливість, що почала дратувати широкі верстви демосу⁹. Звісно реальної рівності, а отже і соціальної справедливості серед громадян ніколи не існувало.

Громадянський колектив залишався неоднорідним, диференційованим, як в економічному, так і в соціальному розумінні. Підтвердженням цього залишаються численні приклади внутрішніх соціальних та політичних конфліктів, якими пересичена історія полісів, починаючи з архаїчного періоду. Протягом цього періоду між багатими та знатними землевласниками з одного боку та біднотою склався антагонізм. Це відбилося навіть в термінах які вживалися в мові для позначення осіб благородного походження та заможних громадян: *αριστοί* (кращий), *ευγένος* (благородний), *επιέκεις* (милосердний), *καλόκαγατόι* (доброчесний) тощо. Для позначення бідноти використовувалися поняття: *δέμος* (простолудин), *κακόι* (нищий), *δελόι* (боягузливий) та інші. Всупереч поширеній точці зору відносно того, що ці терміни позначають лише осіб, які відзначилися моральними чеснотами та звитягою, або недостойною, ганебною поведінкою¹⁰, більш переконливою видається уявлення, про те, що вони відображають суперечності соціально-економічного характеру.

Хоча вчення про різні форми політичного устрою існували й раніше, головна заслуга у створенні наукової теорії політичного устрою, все ж таки належить старшим софістам. Завдяки їхнім пошукам були створені перші політичні теорії, які мали свою структуру та понятійний апарат. Завдяки цьому полісне суспільство почало усвідомлювати реалії свого політичного буття. Розвитку популярності софістів сприяла потреба демократії та олігархії, особливо за умов демократичного суспільства, в обґрунтуванні свого права на владу в полісі.

Бурхливе громадське, політичне життя в полісі ставило успіх в політичній кар'єрі будь-якого громадянина в залежність від політичної та правової підготовленості, знання масової психології, риторичних навичок. Подібну підготовленість до політичної діяльності могли забезпечити софісти¹¹.

Згідно з думкою О.А. Федотової софісти, завдяки їх діяльності, відіграли суттєву роль у формуванні політичної теорії античного поліса. При цьому слід визнати, що греки мали вже певний рівень розвитку політичної теорії на середину 5 ст. до Р. Х. Окремі дослідники, наприклад А.К. Бергер, знаходять ознаки політичної

⁹ Plutarch. The Parallel Lives. Aristides (Bernadotte Perrin trans.) Cambridge, MA and London: Loeb Classical Library, 1914. P. 7.

¹⁰ Arnheim M. Aristocracy in Greek Society. Plymouth. Paris: Weil R. Aristotle et l'histoire, 1977. P. 340.

¹¹ Федотова О. Политическая идеология и политическая теория в Древней Греции. (старшие софисты). Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного полиса. СПб. Изд-во СПб ун-та 1995, С. 144.

теорії в працях Анаксагора¹² а Є. Хавлок – в Демокрита¹³. На середину 5 ст. до Р. Х. ідеологія полісного громадянського суспільства в цілому завершила формування.

Аналіз форм людського життя закономірно відбувається *post factum*, тобто виходячи з наявних результатів процесу розвитку. У 4 ст. до Р. Х. Аристотель в своїй «Політиці» надав розгорнуту характеристику історичній та соціальній природі такого типу політичного утворення. Тому античні автори продовжили тенденцію висловлюючи власні ідеї побудови суспільства за конкретними моделями, що на їх думку, мало б зміцнити полісне суспільство. Через що ми і маємо на сьогодні настільки розгалужене бачення побудови полісної держави

Одним з поглядів на те як мав би бути організований полісу представлений ідеєю впровадження аристократичного устрою. Уявлення про такий спосіб організації людського життя відбувалося спираючись на міфи та перекази, епос та історичну традицію. Теоретичне обґрунтування полісного суспільства відбувалося протягом другої половини 5 ст. до Р. Х., головним чином зусиллями старших софістів. Прабатьком аристократичної теорії державного ладу визнавався Горгій з Леонтіни (483–375 рр. до Р. Х.). Згідно з його теорією, люди від природи не є рівними між собою: слабкіші підкоряються сильнішим та управляються ними. Не будучи прихильником тиранічної форми управління, Горгій був переконаний в тому, що сильні не повинні зловживати своєю владою, вони мають залишатися поблажливими до слабших. Його олігархічні ідеї формувалися в напрямі ідеалізації спартанського політичного устрою. У працях апологетів олігархічного полісу звучали заклики про наслідування «держави батьків» (грецьк. *πάτριος πολιτεία*).

Творцем ж бачення організації полісу через призму демократичного устрою вважають Протагора з Абдери (481–411 рр. до Р. Х.), який багато розмірковував про рівну причетність всіх людей до політичної добродітності. Однак, Платон ставився скептично до такої ідеї організації полісу. У трактаті «Держава» він переконує, що причиною катастрофічного становища полісу є безлад, створений саме демократичним устроєм, який допускає до управління недостойних та нищих людей¹⁴.

Зважаючи на таке різне бачення організації громадянської общини, вплив на моральний стан суспільства не був однозначним.

Перший погляд спирався на концепцію циклічного руху розвитку суспільства. Згідно з нею, розвиток суспільства відбувається у вигляді руху по замкненому колу, з незліченими повтореннями суспільств та людей, як вважали стоїки. Слідом за Гераклітом та Анаксимандром, стоїки стверджували, що утворення та загибель світів відбувається за незворотною необхідністю. Повної завершеності ця модель набула в стоїчному вченні, згідно з яким всі події в світі та доля окремих людей визначалися жорсткою необхідністю у вигляді Долі та Логосу¹⁵.

¹² Бергер А. Политическая мысль древнегреческой демократии. Москва: «Наука», 1967. С. 182.

¹³ Havelock E. The Liberal Temper in Greek politics. New Haven: Yale University Press, 1957. P. 193.

¹⁴ Платон. Держава. (пер. Дз. Коваль). Львів: Апіріорі, 2021. IV. 164 с.

¹⁵ Виц-Маргулес Б. Античные теории общественного развития и прогресса. Античный полис. Проблемы социально-политической организации и идеологии античного полиса. СПб.: Изд-во СПб ун-та, 1995. С. 135.

Як світоглядна та ідеологічна альтернатива стоїцизму, розвивається філософія софістики. Проте, сама поява софістичних теорій полісного устрою, мала у собі зародок майбутнього конфлікту з традиційною полісною ідеологією. Розробка полісної ідеології та політичної теорії поліса старшими софістами сприяли подоланню суспільною свідомістю полісних рамок.

Другий погляд за своєю сутністю представляє бачення неминучого історичного регресу. Першою згадкою про неї вважається поема Гесіода «Роботи та дні». Згідно з нею кожне наступне покоління людей народжується гіршим від попереднього. Для періоду, який нас цікавить, найбільш наочним втіленням цієї моделі може виступати філософська система Платона. Учень Сократа відтворював бачення напряму суспільного розвитку, як поступового регресу політичної форми суспільства. Рух історії вбачався ним, як послідовна зміна форм побудови держави, від більш до менш досконалої.

У працях Платона змальовані чотири негативних різновиди держави, що змінюють одна одну в напрямі поступового регресу: тимократія, олігархія, демократія та тиранія. Внаслідок недоліків та вад, що притаманні кожній з цих форм вони, в процесі розвитку, призводять до встановлення наступної, ще гіршої державної системи. Причиною такої зміни філософу вважався послідовний плин трансформацій в суспільстві. Згідно з цією моделлю, коли біднота скидає владу аристократії, встановлюється демократична держава. Демократія надає свободу громадянам, але в той же час допускає свавілля та нехтування законом. Внаслідок цього до влади приходять тиранія¹⁶.

Третій погляд на суспільний розвиток – це модель суспільного прогресу. Аналізу цієї ідеї присвячені роботи німецьких дослідників: Є.Ш. Вельскопф і Р. Мюллера. За гомерівського та архаїчного періодів вона знайшла своє відображення в міфології, зокрема у міфах про політ Ікара та викрадення Прометеєм вогню для людей. У хронологічних межах нашого дослідження, ця концепція також знайшла своє відображення в драмах Есхіла та Софокла, які надихали глядачів вірою у могутність людського розуму та духу¹⁷. У філософському аспекті концепцію суспільного прогресу буде втілено у вченні Анаксагора, Демокрита, а завершеного вигляду, на думку згаданих дослідників, вона набуде в софістичній системі Протагора¹⁸.

Все це схиляє до висновків, що у другій половині 5 ст. до Р. Х. суспільство перебувало у стані найбільш повного втілення полісної форми суспільної ідеології та суспільної свідомості. Громадяни того чи іншого полісу відчували себе

¹⁶ Платон. Держава. (пер., Дз. Коваль). Львів: Апірії, 2021. VIIIб 557a – 562a.

¹⁷ Sophocles. *Antigone*. (D'ooze M., trans.) Boston: Ginn & Company. 1893. С. 332–364

¹⁸ Müller R. Antike Evolutionstheorien und moderne Wissenschaft. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. № 4, 1969. P. 436–446.; Welsköpf E. Gedanken über den Gesellschaftsfortschritt im Altertum. *XIII Mezhd. konhress ystorycheskykh nauk*. 1970. № 1, P. 75–84; Müller R. Antike Theorien über Ursprung und Entwicklung der Kultur. *Das Altertum*. № 14, 1968. P. 67–79.

спільнотою виокремленою серед усіх негромадян та населення інших полісів. Громадянський колектив вживав зусиль на збереження та захист своєї «винятковості», своїх громадянських привілеїв, зокрема від іммігрантів, метойків.

У цьому контексті доволі показовим виступає законодавча ініціатива Перикла (ухвалення закону про афінське громадянство 451 р. до Р. Х.) Таким законом від усього загалу виокремлювалися «обрані», що мали право на високе звання афінського громадянина та на пільги та привілеї, пов'язані з таким статусом. Таким засобом громадянський колектив захищав себе від розсіювання серед широкого загалу. Як наслідок, це законодавче запровадження спричинило деякі зрушення в суспільній свідомості афінян, зокрема в становищі жінок у полісному суспільстві. Від 451 р. до Р. Х. при укладанні шлюбу стали звертати увагу не лише на законність походження нареченої а також на її належності до громадянства. За умови підтвердження, жінка набувала в родині більш високого статусу, порівняно з чоловіком.

Хоча за жінками залишалася сфера домашнього господарювання, проте вони набувають можливості зберігати домінування над своїми чоловіками. Особливо одруження з багатою нареченою, спричиняло потрапляння чоловіка в залежність від дружини. Ставлення до жінок в суспільній свідомості стало змінюватися в напрямі визнання їхнього рівноправ'я поряд із чоловіками. За таких умов збереження традиційної юридичної залежності жінок від чоловіків стало сприйматися, як несумісність з реальним станом речей. У суспільній свідомості поширюється визнання необхідності емансипації жінок. Напевно, часте звернення до такої теми в середовищі громадянства, обумовило появу комедії Аристофана «Жінки в народних зборах».

Проте в повсякденному житті залишалися численні перешкоди на шляху вирішення цієї проблеми. Зокрема, нагальною ставала необхідність докорінної зміни системи виховання та освіти. Наявна система освіти, яку поширювали софісти, ніяк не сприяла знищенню прірви між чоловіками та жінками. Традиційна одвічна зневага до жінок, яка залишалася в суспільстві, ставала шкідливою для подальшого духовного розвитку суспільства. Показовим в цьому контексті є той факт, що протягом усього століття в Афінах не з'явилося жодної жінки поетеси¹⁹.

Жінки й надалі не мали можливості здобути будь яку освіту. Сам факт жіночої освіченості вважався аморальним та засуджувався суспільством. Він сприймався як ознака приналежності жінки до гетер, оскільки саме гетери зневажали заборону жінкам на освіту та саме освітою відзначалися серед інших жінок, часто перевершуючи в цьому багатьох чоловіків. Гетери стають учасницями світських прийомів, бенкетів, на яких вони гострим розумом та несподіваними сентенціями зачаровують гостей . Все частіше жінки вступають до шкіл софістів, не

¹⁹ Белох Ю. История древней Греции в двух томах. Москва: Государственная историческая библиотека, 2009. Т. 1. С. 376. Своєрідним винятком з такої закономірності є особа поетеси Сафо, яка, щоправда, жила не в Афінах, а на Лесбосі.

звертаючи уваги на засудження з боку суспільства. Так гетери надають суспільству ідеал освіченої жінки, вони починають відчутно впливати на процес культурного розвитку Греції. Прикладом виняткової ролі, яку в суспільстві другої половини 5 ст. до Р. Х. стали відігравати жінки, може правити Аспазія з Мілета. Вона переселилася до Афін між 450 та 440 рр. до Р. Х., змогла зачарувати Перикла настільки, що заради неї він залишив першу дружину, знатну та багату. Звісно, Перикл не зміг укласти з нею шлюб, який визнавався б афінськими законами, але синові Перикла та Аспазії згодом було, в порядку винятку, надано громадянські права. Такий приклад переступання моральних меж ставав ледь не звичайним фактом за того часу.

Атмосфера розкутості, звільнення від моральних законів проявлялась у дозволі висміювати будь-кого з громадян навіть з боку рабів та метойків. Спроби обмежити подібну свободу слова зазнали невдачі, але й сама свобода втручання в особисте життя обмежувалася розумною необхідністю. Афінському суспільству не була притаманною сувора регламентація особистого життя, якою відзначалися суспільства олігархічних держав, особливо Спарта з її традиціями, що походили від часів Лікурга.

Подальший розвиток такої свободи сприяв остаточному розвінчуванню знатності походження в очах широких верств демосу. Поступово в суспільній свідомості на зміну престижності знатного походження приходить престижність багатства. Внаслідок економічної трансформації полісного суспільства, кризових процесів полісної системи від середини 5 ст. до Р. Х. відбувається перехід земельної власності до рук метеків, тобто негромадянського населення, надання громадянських прав заможним торговцям, навіть не уродженими афінянами. Це відбувається у формі зрівняння престижності багатства, забезпеченого великими земельними володіннями та багатства, здобутого засобом торгівлі та володіння ремісничими майстернями, які зазвичай належали метекам, тобто іммігрантам.

Спроби олігархічної реакції, здійснені в 404–403 рр. до Р. Х. та їхня поразка спричинили остаточне усунення знаті від управління державою. Від завершення Пелопоннеської війни в суспільстві буде визнаватися лише майнова відмінність. Подібне явище спостерігається також в інших полісах, які зберегли демократичний державний устрій. Відтоді на статус благородної та добродесної людини (*καλός καγαθός*) зможе претендувати будь який освічений та заможний афінянин.

Висновки. Все, викладене вище, наочно засвідчує всю складність системи уявлень полісного суспільства про сутність полісної держави, най суттєвішу складову ідеології полісного суспільства. Поліс в розумінні еллінів, особливо афінян, був, насамперед, громадянською общиною (колективом громадян), а не лише міським центром. Усвідомлення своєї сутності як громадянського колективу стало фундаментом для формування усієї полісної системи, ідеології та моральних цінностей суспільства.

Система полісної ідеології не була застиглою, раз і назавжди визначеною даністю, а перебувала в постійному русі, в стані постійної трансформації, яка відбувалася під впливом соціальних, політичних та економічних процесів, що утворювали об'єктивну реальність того часу.

Полісна ідеологія головним чином виступала як система поглядів, що прагнула підпорядкувати суспільну свідомість меті та ідеалам полісного колективу. Це проявлялося у полісному патріотизмі та вимозі служіння державі, що був відображений у принципах закладених Периклом.

Найбільш повне втілення полісної ідеології припало на другу половину V ст. до Р. Х., особливо в умовах Пелопоннеської війни, коли усвідомлення себе виокремленою спільнотою стало найгострішим. У цьому пошуку, відбулося підкреслення громадянським колективом своєї винятковості та власних привілеїв. Це призвело до початкових зрушень у підвищенні статусу жінки-громадянки у шлюбі.

Поразка олігархічної реакції (404–403 рр. до Р. Х.) спричинила остаточне завершення демократизації афінського суспільства, де надалі визнавалася лише майнова відмінність.

REFERENCES

- Aristotle, (1957). Oxford Classical Texts: Aristotelis: Politica. Oxford: Oxford University Press. [in English].
- Aristotle, (1986). Athenaion Politeia. (M. Chambers, ed.). Leipzig: Bibliotheca Teubneriana. [in English].
- Aristotle, (2002). Nikomakhova Etyka. Ηθικων Νικομαχειων. [Nicomachean Ethics] (V. Stavnyuk, trans.) Kyiv: Aquilon-Plus [in Ukrainian].
- Arnheim, M. (1977). Aristocracy in Greek Society. Plymouth. Paris: Weil R. Aristotle et l'histoire. [in English].
- Belox, Y. (2009). Ystoryia Hretsyy v dvukh tomakh [Greek history in 2 volumes.] Moskow: hos. publychnaia ystorycheskaia. Byblyoteka ka Rossyy [in Russian].
- Berher, A. (1967). Polytycheskaia mysl drevnehrecheskoi demokratyy [Political thought of ancient Greek democracy]. Moskow: «Nayka». [in Russian].
- Bourriot, F. (1976). Recherches sur la nature du "génos": étude d'histoire sociale athénienne, périodes archaïque et classique. [Research on the Nature of «Genos». A Study of Athenian Social History – Archaic and Classical Periods, 1st–2nd Century BC.] Lille–Paris: Les Belles Lettres. [in French].
- Ehrenberg, V. (1957). Der Staat der Griechen [The State of the Greeks]. Leipzig: Teubner. [in German].
- Fedotova, O. (1995). Polytycheskaia ideolohyia y polytycheskaia teoriya v Drevnei Hretsyy.(starshye sofysty) [Political ideology and political theory in Ancient Greece (the elder sophists)] *Antychnyi polys. Problemy sotsyalno-polytycheskoi orhanyzatsyy y ydeolohyy antychnoho polysa*. St. Peterburg. Izdvo St. Peterburg universiteta. [in Russian].
- Finley, M. (1970). Early Greece. The Bronze and Archaic Ages. New York: Norton. [in English].
- Havelock, E. (1957). The Liberal Temper in Greek politics. New Haven: Yale University Press. [in English].

- Herodotus, (1890). The History. (Macaulay G. trans.) London and New York: MacMillan and Co. [in English].
- Kochur, H. & Sodomora, A. (1968). Alkei [Alcaeus]. *Antychna literatura: Khrestomatiia*. Uporiadnyk O.I. Biletskyi. Kyiv: Radianska shkola (pp. 143-145). [in Ukrainian]
- Müller, R. (1972). Die epikureische Gesellschaftstheorie [The Epicurean Social Theory]. Berlin: Bibliotheca Teubneriana. [in German].
- Müller, R. (1968). Antike Theorien über Ursprung und Entwicklung der Kultur [Ancient Theories on the Origin and Development of Culture]. *Das Altertum*. № 14, 67-79 [in German].
- Müller, R. (1969) Antike Evolutionstheorien und moderne Wissenschaft [Ancient Evolution Theories and Modern Science]. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. № 4, 436-446 [in German].
- Platon, (1999). Dialogues. (Koval Dz., trans.) Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
- Platon, (2021). Derzhava [Republic]. (Koval Dz., trans.) Lviv: Apriory. [in Ukrainian].
- Plutarch, (1914). The Parallel Lives. (Bernadotte Perrin trans.) Cambridge, MA and London: Loeb Classical Library. [in English].
- Sophocles, (1893). Antigone. (D'ooge M., trans.) Boston: Ginn & Company. [in English].
- Sophocles, (1957). Oedipus King of Thebes. (Murray G., trans.) Cambridge: Loeb classical library. [in English].
- Thucydides, (1843). The history of the Peloponnesian war (Crawley R., trans.) London. Bohn. [in English].
- Vyts-Marhules, B. (1995) Antychnye teoryy obshchestvennoho razvytyia i progressa. [Ancient theories of social development and progress] *Antychnyi polys. Problemy sotsyalno-polytycheskoi orhanyzatsyy y ydeolohyy antychnoho polysa*. St. Peterburg. Izdvo St. Peterburg universiteta. [in Russian].
- Welsköpf, E. (1970). Gedanken über den Gesellschaftsfortschritt im Altertum [Thoughts on social progress in antiquity]. *XIII Mezhd. konhress istorycheskykh nauk*, 75-84 [in German].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/089-102>

УДК (UDC) 930 (4) : [322 : 271/279-175.6] “15/16”

THE PROBLEMATICS OF RELIGIOUS TRANSFORMATIONS IN THE EARLY MODERN PERIOD

Andrii Omelchenko*

Abstract

The aim of the study is to identify and analytically interpret the key problems involved in understanding religious transformations of the early modern period, as well as to determine the explanatory potential and limitations of the principal historiographical models applied to their analysis.

The **methodological** strategy is based on the principles of comparative analysis, contextualisation, and historicisation. Comparative analysis is employed to juxtapose different interpretative models in a regional perspective, demonstrating the asynchronous and polycentric nature of religious change. Contextualisation is used to interpret religious phenomena within specific social and political settings, thereby avoiding excessive generalisation. Historicisation provides a critical examination of the very terms and categories employed, revealing their dependence on scholarly traditions and academic paradigms.

The scientific novelty of the research lies in the systematisation and comparative assessment of the leading interpretative approaches to early modern religious transformations, which are typically examined in isolation. The study demonstrates that different models operate with distinct definitions of “religiosity,” thus producing incompatible trajectories for explaining religious change. It also highlights the polycentric and asynchronous character of early modern religious processes and proposes an integrative perspective capable of accounting for their multilayered structure.

Based on the analysis, the study **concludes** that religious transformations of the early modern era constitute a multidimensional and uneven process that cannot be fully explained within the confines of a single interpretative model. A comparison of intellectual, institutional, social, and cultural approaches shows that each employs different criteria for defining religiosity and therefore constructs incompatible chronological and analytical frameworks. Taking methodological diversity into account makes it possible to describe more accurately the complexity of religious change in the sixteenth and seventeenth centuries and to reject uniform explanatory schemes in favour of a multilevel analytical perspective.

Keywords: religious transformations, early modern period, religiosity, interpretative approaches, confessionalisation.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine. E-mail: aomooo77@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0836-0655>

ПРОБЛЕМАТИКА РЕЛІГІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Андрій Омельченко*

Анотація

Метою дослідження є виявлення та аналітичне осмислення ключових проблем інтерпретації релігійних трансформацій ранньомодерної доби, а також з'ясування пояснювальних можливостей і обмежень основних історіографічних моделей, що застосовуються для їхнього вивчення.

Методологічна стратегія ґрунтується на принципах порівняльного аналізу, контекстуалізації та історизації. Порівняльний аналіз використано для зіставлення різних інтерпретаційних моделей у регіональній перспективі, що дає змогу показати асинхронність і поліцентричність релігійних змін. Контекстуалізація застосовується для розуміння релігійних явищ у межах конкретних соціальних і політичних умов, що уникає надмірних узагальнень. Історизація забезпечує критичне ставлення до самих термінів і категорій, демонструючи їхню залежність від дослідницьких традицій та академічних парадигм.

Наукова новизна дослідження полягає у систематизації та порівняльному аналізі провідних інтерпретаційних підходів до релігійних трансформацій ранньомодерної доби, які зазвичай розглядаються ізольовано. У роботі показано, що різні моделі оперують відмінними визначеннями «релігійності» і тому формують несумісні траєкторії пояснення релігійних змін. Дослідження демонструє поліцентричний та асинхронний характер ранньомодерних релігійних процесів і пропонує інтегративне бачення, здатне врахувати їхню багаторівневу структуру.

На основі аналізу проблеми зроблено **висновок**, що релігійні трансформації ранньомодерної доби виявляються багатовимірним і нерівномірним процесом, який неможливо пояснити в межах однієї інтерпретаційної моделі. Порівняння інтелектуальних, інституційних, соціальних і культурних підходів показує, що вони оперують різними визначеннями релігійності й тому пропонують несумісні хронологічні та аналітичні рамки. Урахування цієї методологічної різноманітності дає змогу точніше описати складність релігійних змін у 16–17 ст. і відмовитися від уніфікованих схем на користь багаторівневого аналізу.

Ключові слова: релігійні трансформації, ранньомодерна доба, релігійність, інтерпретаційні підходи, конфесіоналізація

Цитування: Омельченко, А. (2025). Проблематика релігійних трансформацій ранньомодерної доби. *Консенсус*, 4, 89–102. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/089-102>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/203>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету, Запоріжжя, Україна. E-mail: aomoo07@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0836-0655>

Постановка проблеми. В період з 15 по 18 ст. Європа зазнала відчутних змін у релігійній сфері, що зумовили формування західного модерного суспільства. У загальному розумінні вони полягали у формуванні в рамках новоутворених європейських національних держав плюралістичного, конфесійно поділеного релігійного простору з новими формами доктринальної чіткості, церковної організації та контролю над поведінкою віруючих; перетворенні релігії на одну з *можливих* ідентичностей, на відміну від декларованої конфесійної єдності традиційного суспільства.

Не можна сказати, що середньовічне суспільство не знало прикладів релігійного співіснування. Християни, юдеї та мусульмани у Сицилії чи на Піренеях; православні і католики у Південно-Східній Європі; різні течії всередині християнства (катари, вальденси, гусити тощо)¹ дають нам зразки локальних та регіональних форм співіснування різних релігійних груп у європейських суспільствах. Втім характер цього співіснування принципово відрізнявся від ранньомодерного конфесійного плюралізму.

Конфесії всередині середньовічного суспільства не були рівноправними, лише одна церква мала інституційне визнання, інші ж, навіть перебуваючи у нормативних межах тодішнього правового поля, функціонували як виняток із загальної норми, не мали повного юридичного статусу та існували в режимі терпимості, що залежав від політичної кон'юнктури, локальних умов і волі правителя. Саме боротьба за конфесійну рівність становила одну з головних характерних рис релігійних трансформацій ранньомодерної епохи.

Все це формувало конфесійну передвизначеність індивіда у середньовічному суспільстві, радикально звужуючи простір вибору в релігійній сфері. Релігія людини визначалася її народженням, юрисдикцією та політичною владою, а спроба змінити віру могла призвести як мінімум до суспільного осуду, що мав ознаки остракізму, а у радикальних формах – до юридичного покарання, іноді навіть у вигляді смертельного вироку².

Водночас моноконфесійність європейського суспільства тримала релігійні проблеми поза системною державною політикою. Тогочасним монархам нечасто доводилося виступати у внутрішніх справах в якості «захисників віри» чи регуляторів конфесійних питань не тільки через відсутність відповідних інституційних інструментів, а й через спільну релігійну ідентичність, яка дозволяла загалом ототожнювати європейця з християнином. Винятком були хіба що

¹ Див.: Nirenberg D. *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1996. 296 p.; Catlos Brian A. *Infidel Kings and Unholy Warriors: Faith, Power, and Violence in the Age of Crusade and Jihad*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014. 448 p.; O'Callaghan J. Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages. *American Historical Review*. 1980. № 85 (4). P. 872–872. DOI: <https://doi.org/10.2307/1868898>

² Decker S.I. Review of the book *Conversion, Circumcision, and Ritual Murder in Medieval Europe*, by Paola Tartakoff. *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures*. 2020. № 9 (2). 231–234. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/dph.2020.0013>

придушення еретичних рухів (як от, наприклад, Альбігойські війни у першій половині 13 ст.), але й тоді світські правителі радше виступали як виконавчий інструмент церковних рішень, а не як автономний регулятор релігії³.

Тож конфесійне співіснування у традиційному суспільстві, хоча подекуди і мало місце, але не було нормативним принципом, а скоріше носило винятковий характер, проявляючись через компроміси та локальні режими толерування.

Все вищезазначене додає актуальності дослідженням релігійних трансформацій в Європі ранньомодерної доби. Адже вони охоплюють перехід від універсальної, відносно єдиної церковної системи до плюралістичного, конфесійно поділеного релігійного простору з новими формами доктринальної чіткості, церковної організації та контролю над поведінкою віруючих. Зміни, що відбулися у цей період, включали реформування церковної структури, появу конкурентних конфесій, посилення ролі держави в регулюванні питань віри, стандартизацію обрядів, розвиток катехизації, формування масових практик особистої побожності та зростання значення індивідуального релігійного вибору. На цьому тлі поступово формувалися елементи секуляризації, таких як автономізація світської влади, розширення сфер, які виходять за межі церковної юрисдикції, і зміна культурних уявлень про релігійність як приватну сферу. Сукупність цих процесів відрізняє традиційне суспільство, де релігія була інтегрованою та загальноприйнятою основою соціального порядку, від модерного, у якому релігія стає однією з можливих ідентичностей, а не єдиним обов'язковим фундаментом суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окресленням окремих аспектів проблематики цього явища в останні роки займалися небагато дослідників. Проблема пояснення релігійних змін була розглянута А. Волшем у програмній статті «Міграції сакрального: пояснення релігійних змін у середньовічній та ранньомодерній Європі», де вона показує ключові обмеження сучасних теоретичних підходів до ранньомодерної історії⁴. Серед теоретично-концептуальних підходів до проблеми релігійних трансформацій ранньомодерної доби можна виділити роботи присвячені інтерпретації та моделюванню релігійних змін. Зокрема С. Штекель розглядає цей період крізь призму теорії релігійного поля П. Бурд'є⁵, піднімаючи проблеми визначення меж поля, опису конкуренції між акторами та поєднання соціологічних схем з конкретним історичним матеріалом⁶.

³ Moore R.I. *The Formation of a Persecuting Society: Authority and Deviance in Western Europe, 950–1250*. Oxford: Blackwell, 2007. 228 p. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470773987>

⁴ Walsham A. *Migrations of the Holy: Explaining Religious Change in Medieval and Early Modern Europe*. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2014. Vol. 44, No. 2. P. 241–266. DOI: <https://doi.org/10.1215/10829636-2647301>

⁵ Bourdieu P. *Genesis and Structure of the Religious Field*. *Comparative Social Research*. 1991. Vol. 13. P. 1–44. URL: <https://www.scribd.com/doc/57206124/Bourdieu-Genesis-Structure-Religious-Field>

⁶ Steckel S. *Historicizing the Religious Field: Adapting Theories of the Religious Field for the Study of Medieval and Early Modern Europe*. *Church History and Religious Culture*. 2019. Vol. 99, No. 3–4. P. 331–370.

У своїй спільній роботі з С. Корбелліні вона також замислюється над проблемою поєднання інституційних, соціальних та культурних рівнів аналізу релігійного поля та визначення межі між «середньовічним» та «ранньомодерним»⁷. Подолати усталений історіографічний розлом між «пізньосередньовічним» й «ранньомодерним» пропонує і один з редакторів наукової збірки «Релігійні трансформації в нових спільнотах інтерпретації в Європі (1350-1570): подолання історіографічних розломів» Йен Джонсон⁸.

Виклад основного матеріалу. Пошук універсальної моделі є однією з ознак, притаманних класичній науці. Саме вона, на думку широкого наукового загалу, здатна стати «святим граалем» науки, допомігши проникнути у потаємні закутки природи, висвітливши їх ліхтарем наукового знання. Історична наука теж не уникла подібних тенденцій, і дослідження того чи іншого явища часто впирається у проблему пошуку універсальної моделі. Однак чим складніше явище, тим більш проблематичним видається побудова подібної конструкції. Намагання створити всеохоплюючий метанаратив, який відразу пояснив би всі аспекти досліджуваного явища, часто ставало каменем спотикання для науковців, які у гонитві за холистичністю змушені були вдаватися до редукування окремих його аспектів. Це, у свою чергу, перетворювало об'єкт дослідження на одновимірну проекцію на кшталт платонівських тіней на стіні печери.

Різні історіографічні інтерпретації ранньомодерних релігійних трансформацій викликані глибинними методологічними суперечностями між дослідницькими підходами. Вони ґрунтуються на принципово відмінних підходах парадигмального характеру до визначення таких ключових питань як головні рушійні сили змін, релевантні чинники, тип джерел, рівень аналізу та розуміння явища.

Відсутність єдиного пояснювального метанаративу є однією з основних проблем релігійних трансформацій ранньомодерної доби. Релігійні зміни 16-17 ст. відбувалися асинхронно у різних площинах. Характерне для науки прагнення звести все до однієї універсальної моделі призвело до появи різноманітних теоретичних конструкцій, які брали за основу різні точки відліку.

Якщо прикладати ранньомодерні релігійні трансформації до стандартних інтерпретаційних підходів, то серед основних можна виділити інтелектуальний підхід, який пояснює реформи змінами в богослов'ї, ідеях та концептах авторитету Писання. Вагомий внесок у дослідження ранньомодерних релігійних трансформацій в рамках цього підходу зробили Ю. Кемерон⁹, Х. Оберман¹⁰ та

⁷ Corbellini S., Steckel S. The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change Beyond Traditional Paradigms. *Church History and Religious Culture*. 2019. Vol. 99, No. 3-4. P. 303-329.

⁸ Johnson I.R. Introduction. Investigating and Reconsidering Medieval and Early Modern Divides and Connections. *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350-1570): Bridging the Historiographical Divides*. Turnhout: Brepols, 2022. P. 11-20.

⁹ Cameron E. *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1991. 480 p.

¹⁰ Oberman H. *The Harvest of Medieval Theology: Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*. Grand Rapids: Baker Academic, 1983. 560 p.

Б. Грегорі¹¹. Соціально-економічна інтерпретація, що пояснює релігійні зміни економічними чинниками та впливом структур праці та власності, спирається, передусім, на праці М. Вебера¹² та Р. Тоні¹³. Серед авторів, що досліджували трансформації релігійного простору ранньомодерної доби крізь призму інституційно-політичного підходу (тобто бачили у реформах перш за все інструмент державотворення, соціальної дисципліни та політичної інтеграції) можемо назвати Х. Шиллінга¹⁴ та В. Рейнхарда¹⁵. С. Карант-Нанн¹⁶ та С. Діксон¹⁷ аналізували ранньомодерні релігійні трансформації, спираючись на культурно-антропологічний (культурологічний) підхід, вивчаючи ментальність, ритуали, тілесність, емоції. Нарешті, мікроісторичний підхід, що досліджує релігійність на локальному рівні, спирається, передусім, на праці Р. Скрібнера¹⁸ та М. Форстера¹⁹.

Відмінні трактовки причинності релігійних трансформацій, видів джерел, рівня аналізу та самого поняття релігійності в рамках різних інтерпретаційних підходів унеможливило створення єдиної пояснювальної моделі.

Так, «реформаційна» модель, що належить до інтелектуально-богословської історіографічної інтерпретації, пояснює релігійні зміни ранньомодерної доби через спробу повернення до «апостольської» версії християнства або до індивідуалістичних традицій античності²⁰. Натомість протилежна модель наголошувала на Контрреформації як на основному чиннику релігійних трансформацій, а не як реакції на появу протестантських рухів. Термін «Католицька Реформація» пропонує шукати джерело імпульсу ранньомодерних релігійних змін всередині католицької церкви²¹ та очевидно розглядає реформаційний рух як звичайний фактор радикалізації природного процесу еволюції церкви. Також як основний критерій єдиної моделі пропонувалися

¹¹ Gregory B.S. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Cambridge: Harvard University Press, 2012. 574 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbyrn>

¹² Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ: Наш формат, 2018. 216 с.

¹³ Tawney R.H. *Religion and the Rise of Capitalism*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1998. 320 p.

¹⁴ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society: Essays in German and Dutch history*. Leiden; New York: E.J. Brill, 1992. 412 p. URL: <https://brill.com/display/title/5941>

¹⁵ Reinhard W. *Die Unterwerfung der Untertanen: Studien zur Staatsbildung in Deutschland*. Konstanz: Universitätsverlag, 1999.

¹⁶ Karant-Nunn S. *The Reformation of Ritual: An Interpretation of Early Modern Germany*. London: Routledge, 1997. 256 p.

¹⁷ Dixon C.S. *The Reformation in Germany*. Oxford: Blackwell, 2002. 352 p.

¹⁸ Scribner R.W. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London: Hambledon Press, 1987. 352 p.; Scribner R.W. *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 300 p.

¹⁹ Forster M.R. *The Counter-Reformation in the Villages: Religion and Reform in the Bishopric of Speyer, 1560–1720*. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 288 p.

²⁰ MacCulloch D. *Reformation: Europe's house divided, 1490–1700*. London: Allen Lane, 2003. URL: <https://books.google.com/books?id=KZ5D2WOqidoC>

²¹ O'Malley J.W. *Trent and all that: Renaming Catholicism in the early modern era*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2d7x4gn>

конфесіоналізація (із державою в ролі головного регулятора релігійних питань)²², секуляризацію (як довготерміновий процес витіснення релігії)²³ або веберівські соціально-економічні трансформації²⁴. Проте очевидним і водночас парадоксальним недоліком спроб запровадження універсальної моделі є те, що її універсальність є сумнівною. Таку модель неможливо застосувати поза європейським регіоном або поза межами західнохристиянської конфесіональності.

Навіть всередині західного християнства така модель дуже важко застосовується до регіонів, які не зазнали суттєвого впливу Реформації і, відповідно, не мали паралельних легітимних конфесій (в першу чергу тут спадають на думку Італія та Іспанія), або навпаки, вже мали наявний конфесійний плюралізм (як от Річ Посполита); та й Англія з її специфічною державною церквою теж в неї не дуже вкладається.

До того ж, жодна модель, що претендує на універсальність, не здатна створити холістичну картину релігійних трансформацій, яка б відображала складні та багатовимірні процеси змін одночасно у кількох вимірах – догматичному, інституційному, культурному, соціальному, політичному тощо. Ці процеси часто мали паралельний характер, але не були ланками одного причинно-наслідкового ланцюга.

Окремо слід виділити проблему конфесіоналізаційної моделі ранньомодерних релігійних змін у Європі. Ця модель є інституційною і передбачає структурне оформлення конфесій за допомогою партнерства з державою шляхом дисциплінування населення²⁵, уніфікації релігійної практики та формування підданого/громадянина через релігію. Вона досить ефективно описує моноконфесійні держави (наприклад, німецькі князівства після Аугсбурзького миру чи католицькі країни після Тридентського собору), але не працює відносно багатоконфесійних держав²⁶. Зосереджуючись на інституційних інструментах релігійних змін, ця модель ігнорує культуру та індивідуальні релігійні практики, які врешті формують «релігійність знизу» на противагу нав'язуваній владою схемі «державна–ієрархія–віруючий громадянин». Незважаючи на прагнення держави створити ідеального громадянина-віруючого, релігійність визначалася локальними традиціями, звичаями та культурними практиками²⁷. Тому ця модель, незважаючи

²² Schilling H. Religion, political culture and the emergence of early modern society: Essays in German and Dutch history. Leiden; New York: E.J. Brill, 1992. 412 p. URL: <https://brill.com/display/title/5941>

²³ Taylor C. A secular age. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2007. URL: <https://books.google.com/books?id=hWRXYy3HRFoC>

²⁴ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Наш формат, 2018. 216 с.

²⁵ Reinhard W. Die Unterwerfung der Untertanen: Studien zur Staatsbildung in Deutschland. Konstanz: Universitätsverlag, 1999.

²⁶ Lotz-Heumann U. The concept of “confessionalization”: A historiographical paradigm in dispute. *Archiv für Reformationsgeschichte*. 2000. Vol. 91. P. 271-294.

²⁷ Walsham A. Migrations of the holy: Explaining religious change in medieval and early modern Europe. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2014. Vol. 44, No. 2. P. 241-266.

на універсалістські претензії, може використовуватися лише як обмежений інструмент для аналізу змін у релігійній сфері у зазначений період.

Іншою важливою проблемою релігійних трансформацій у ранньомодерній Європі є яскраво виражена регіональна асиметрія. Вищезазначені регіональні особливості релігійного розвитку створювали кілька паралельних моделей трансформації, кожна з яких мала свою логіку розвитку. Якщо в німецьких землях релігійні зміни відбувалися через суспільний запит, що призвело до появи конфесійної поляризації між католицькими та протестантськими громадами²⁸, то у Франції ці процеси були пов'язані з династичною боротьбою за владу у другій половині 16 ст.²⁹ Французькі монархи вдало використовували питання релігійної дихотомії для вирішення своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, але в цілому за наслідками запеклої боротьби їм вдалося укріпити централізовану монархію та зберегти релігійний компроміс аж до часу, коли едикт Фонтенбло 1685 р. відновив конфесійну єдність країни. Північноєвропейські монархії (мова йде, передусім, про Англію, Данію та Швецію³⁰) запровадили модель контрольованих релігійних змін, завдяки якій їм вдалося досягти значного прогресу на шляху політичної та економічної централізації влади.

Окремо слід згадати про особливості релігійних процесів у Речі Посполитій, яка була утворена на стику зіткнення польського католицизму, руського православ'я та литовського язичництва і отримала доволі ліберальний соціально-політичний спадок Великого Князівства Литовського. В країні діяли чітко окреслені й інституційно самостійні православна, уніатська, латинська, кальвіністська, лютеранська та юдейська (хоча й з окремим правовим статусом) громади³¹. Цей кейс не вписується в західноєвропейські моделі релігійних трансформацій через відсутність зв'язки «централізована держава – єдина церква», необхідної для моделі конфесіоналізації; конфесійна конкурентність не призводила до витіснення релігії як такої, що не відповідає секулярній моделі; відповідно, релігійна ситуація в країні не вкладається в рамки реформаційної чи контрреформаційної моделей.

Хоча релігійний плюралізм Речі Посполитої був не плюралізмом рівності, а плюралізмом конфесійної множинності, це виключає країну з будь-якої уніфікованої європейської моделі, ставлячи істориків вперед необхідністю пошуку більш складних та багатовимірних підходів.

Одним з найбільших досі нерозв'язаних історіографічних вузлів є проблема причинності та рушійних сил ранньомодерних релігійних трансформацій. Частина

²⁸ Schilling H. Religion, political culture and the emergence of early modern society. Leiden: Brill, 1992.

²⁹ Holt M.P. The French Wars of Religion, 1562–1629. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

³⁰ Grell O.P. The Scandinavian Reformation. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

³¹ Opałiński E. The local diets and religious tolerance in the Polish Commonwealth (1587–1648). *Acta Poloniae Historica*. 1993. Vol. 68. URL: https://www.academia.edu/109551928/The_local_diets_and_religious_tolerance_in_the_Polish_Commonwealth_1587_1648_Edward_Opa%C5%84ski

дослідників ставить релігійний фактор в основу соціально-економічних змін в Європі ранньомодерної доби, стверджуючи, що саме Реформація створила нову економічну раціональність. Наслідуючи Вебера, вони розглядають релігійні трансформації як процес, що сприяв розвитку індивідуалізму³², зростанню грамотності через інституції шкільної освіти³³, перерозподілу власності внаслідок секуляризації монастирських земель³⁴, нові світські адміністративні практики, запозичені від бюрократизованих церковних структур³⁵ тощо.

З іншого боку, точка зору про те, що Реформація була б неможливою без зростання грамотності, теж активно представлена у науковому полі³⁶. Величезну роль, на думку деяких дослідників, у цьому процесі відіграв розвиток друкарства та в цілому комунікацій³⁷, що значним чином сприяло поширенню реформаційних (а потім і контрреформаційних) ідей. Та й зростання міст і формування міщанства як соціального стану не могло не сприяти поширенню релігійних інновацій³⁸.

Не можна залишити поза увагою і компромісну точку зору, згідно з якою релігія та соціум розвивалися паралельно, взаємно впливаючи одне на одне³⁹. Так релігійні вимоги протестантів щодо самостійного трактування Святого Письма сприяли підвищенню грамотності, розвитку та шкільної освіти, що, у свою чергу, сприяло посиленню конфесійної єдності та дисципліни, одночасно створюючи нові типи соціальної мобільності, що включали в себе освітні, адміністративні, конфесійні, професійні, громадянсько-політичні та локально-економічні траєкторії. Освіта, таким чином, виконувала функцію двигуна соціальних ліфтів для груп, котрі раніше не мали таких можливостей.

³² Gregory B.S. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Harvard University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbvnr>

³³ Cameron E. *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1991; Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Strauss G. *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978. 336 p.

³⁴ Scribner R.W. *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 300 p.; Brady T.A. *Communities, Politics, and Reformation in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1989. 230 p.

³⁵ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Forster M.R. *The Counter-Reformation in the Villages: Religion and Reform in the Bishopric of Speyer, 1560-1720*. Ithaca: Cornell University Press, 1992. 286 p.; Cameron E. *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1991.

³⁶ Strauss G. *Luther's House of Learning: Indoctrination of the Young in the German Reformation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978; Houston R. *A Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education, 1500-1800*. London; New York: Longman, 1988.

³⁷ Eisenstein E.L. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979; Pettigree A. *Reformation and the Culture of Persuasion*. Cambridge University Press, 2005. 237 p.

³⁸ Ozment S.E. *The Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland*. New Haven: Yale University Press, 1975; Moeller B. *Imperial Cities and the Reformation: Three Essays*. Philadelphia: Fortress Press, 1972.

³⁹ Gregory B.S. *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Harvard University Press, 2012. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbvnr>

У цілому проблема взаємодії соціальних та релігійних змін є однією з ключових «великих проблем» історіографії релігійних трансформацій.

Інша важлива проблема – невідповідність масштабів. Будь-який метанаративний підхід, намагаючись створити універсальну всеохоплюючу модель ранньомодерних релігійних трансформацій, стикається з тим, що вона часто вступає у суперечність з локальними прикладами. Така структурна невідповідність загрожує руйнацією самої моделі, яка просто не може вмістити в себе все різноманіття локальних практик.

Подолати цей недолік в рамках якоїсь холістичної моделі на сьогодні не вдалося. Найбільш логічним в цьому плані поки що видається пропозиція прихильників мікроісторичного підходу просто відмовитися від великих синтетичних наративів і рухатися до вивчення низових, дрібних соціальних структур⁴⁰.

Традиційно для досліджень явищ з нечітко визначеною структурою виникає проблема періодизації. Відмінності у підходах і, відповідно, у критеріях мають наслідком суперечки щодо часових рамок релігійних трансформацій. Дискусії щодо хронологічних меж самої ранньомодерної доби також додають додаткової невизначеності у це питання.

Так, культурологічна інтерпретація виводить початок змін у релігійній сфері з другої половини 14 ст., пов'язуючи їх з наслідками Чорної смерті, коли глибока криза довіри, авторитету та символічних практик створили умови для майбутніх конфесійних зламів. Це моделі, які пов'язують релігійні трансформації не з Реформацією, а з «довгим пізнім середньовіччям» (1350–1500 pp.), яке заклало фундаментальні основи для ранньомодерних змін 16 ст.⁴¹ Завершення релігійних трансформацій пов'язується зі стабілізацією нових ритуальних форм у 17 ст.

Дослідники, що діють в рамках інтелектуально-богословського підходу, відраховують релігійні зміни від початку Реформації початку 16 ст. чи критики церковної влади в рамках гуманістичних рухів 15 ст. Завершення цих процесів зазвичай пов'язується з формуванням протестантських та католицьких ортодоксій у другій половині 16 – першій половині 17 ст.⁴²

Інституційний підхід (в рамках своєї конфесійної моделі) розглядає періодизацію релігійних змін ранньомодерної доби в залежності від інституційного оформлення конфесійно-державного зв'язку від середини 16 до другої половині 17 ст.⁴³.

⁴⁰ Davis N.Z. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press, 1975. P. 5.

⁴¹ Walsham A. *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity, and Memory in Early Modern Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 637 p.; Duffy E. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2005. 700 p.; Bossy J. *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxford: Oxford University Press, 1985. 192 p.

⁴² Oberman H.A. *The Dawn of the Reformation: Essays in Late Medieval and Early Reformation Thought*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1986. 340 p.; McGrath A.E. *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 1993. 280 p.

⁴³ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Reinhard W. *Gegenreformation als Modernisierung? München: Oldenbourg, 1977. 190 p.*

В межах соціально-економічної інтерпретації релігійні трансформації пов'язуються з трансформацією міських спільнот, економічних структур і патронатних систем (від зрушень у міському самоврядуванні 15 ст. до завершення селянських воєн і міських конфліктів у 17 ст.⁴⁴

Проблема періодизації релігійних трансформацій полягає в тому, що кожна теоретична модель завжди відображає свою внутрішню логіку (в силу різниці у критеріях), а не об'єктивну хронологію змін, в той час як реальні процеси – інтелектуальні, соціальні, інституційні, культурні – розгортаються асинхронно й не піддаються уніфікації.

Ще однією важливою проблемою досліджень релігійних трансформацій ранньомодерної доби є проблема термінологічна. Якщо раніше термін «релігія» означав, передусім, приналежність до певної конфесії, то сучасна історична наука значно розширила його застосування, включивши сюди внутрішні переконання людини, персональні моделі вірування, ставлення до ритуалів, індивідуальну побожність, емоційний та інтелектуальний досвід контакту з трансцендентним. Таким чином поняття «релігія» виноситься з тісних інституційних рамок традиційної історичної науки, а дослідник має також звертати увагу на досить широкий спектр практик, уявлень та символічних структур, які формують спосіб переживання людиною сакрального в повсякденному житті.

В релігійних практиках ранньомодерної людини часто перепліталися ортодоксальні елементи традиційної конфесії, народні звичаї, локальні культури та повсякденні ритуальні дії, які не вписувалися в доктрину жодної з офіційних церков. Це породжує складність визначення меж релігійності для сучасного історика, створюючи суттєву методологічну проблему сепарації релігійної поведінки від культурних, соціальних чи політичних практик, які перепліталися з нею у щоденному житті.

Сучасна історична наука не має однозначної відповіді на це питання. Якщо інтелектуально-богословський та інституційний підходи свідомо уникають розширення термінологічного значення, звужуючи поняття «релігійності» до текстуальної інтерпретації⁴⁵ та нормативної фіксації⁴⁶ відповідно, то представники соціального та культурно-антропологічного підходів, навпаки, розглядають цей

⁴⁴ Scribner R.W. *For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 331 p.; Brady T.A. *Communities, Politics and Reformation in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1998. 320 p.

⁴⁵ Oberman H.A. *The Dawn of the Reformation: Essays in Late Medieval and Early Reformation Thought*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1986. 340 p.; McGrath A.E. *Reformation Thought: An Introduction*. Oxford : Blackwell, 1993. 280 p.

⁴⁶ Schilling H. *Religion, political culture and the emergence of early modern society*. Leiden: Brill, 1992; Lotz-Neumann U. *The concept of "confessionalization": A historiographical paradigm in dispute*. *Archiv für Reformationsgeschichte*. 2000. Vol. 91. P. 271-294.

термін кризь призму його практичного застосування⁴⁷. Проблемою останнього методу є розмиття поняття, що, у свою чергу, дещо звужує дослідницьку конкретику. Певним виходом з цього тупику є синкретичний підхід, який пропонує розглядати релігійність окремо на кожному рівні⁴⁸. А це, у свою чергу, ще більше унеможливує створення єдиного метанаративу.

Релігійні трансформації ранньомодерної Європи не можна описати в межах єдиної пояснювальної схеми. Різні дослідницькі підходи – інтелектуально-богословський, соціально-економічний, інституційно-політичний, культурно-антропологічний і мікроісторичний – виходять із несумісних між собою критеріїв: одні пояснюють зміни через розвиток ідей, інші – через структурні умови або політичні інституції, ще інші – через культурні практики чи локальні приклади. Внаслідок цього реформаційні та контрреформаційні процеси постають не як лінійна історія “змін”, а як багатовимірний, асинхронний і конфліктний комплекс явищ, що розгортався з різною інтенсивністю в різних регіонах, середовищах та рівнях суспільства. Саме ця асиметричність і поліцентричність робить ранньомодерні релігійні трансформації однією з найскладніших тем сучасної історіографії.

Методологічні труднощі поглиблюються через термінологічні та концептуальні розбіжності: під “релігійністю” різні школи розуміють доктрину, дисципліну, практику, колективні структури або індивідуальний досвід, що унеможливує вироблення єдиного аналітичного інструменту. Спроби створити універсальну модель – через реформаційний імпульс, конфесіоналізацію, секуляризацію чи соціально-економічні фактори – кожна разом із сильною стороною демонструє і суттєві обмеження, особливо у випадку регіонів, що не вписуються в “канонічну” західноєвропейську траєкторію. Через це сучасна історична наука рухається не до синтезу, а до багаторівневого і плюралістичного бачення релігійних змін, де поєднання макро- та мікропідходів є єдиним реалістичним способом описати складність ранньомодерного релігійного простору.

REFERENCES

- Boillet, É., & Johnson, I.R. (Eds.). (2022). *Religious Transformations in New Communities of Interpretation in Europe (1350–1570): Bridging the Historiographical Divides*. Brepols. [in English].
- Bossy, J. (1985). *Christianity in the West, 1400–1700*. Oxford University Press. [in English].

⁴⁷ Scribner R.W. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London: Hambledon Press, 1987. 352 p.; Brady T.A. *Peoples' Religions in Reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 280 p.; Duffy E. *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2005. 700 p.; Walsham A. *The Reformation of the Landscape: Religion, Identity and Memory in Early Modern Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 637 p.

⁴⁸ Steckel S. *Historicizing the Religious Field*. Berlin: De Gruyter, 2020. 220 p.; Corbellini S., Steckel S. *The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change Beyond Traditional Paradigms*. *Church History and Religious Culture*. 2019. Vol. 99, No. 3–4. P. 303–329.

- Bourdieu, P. (1991). Genesis and structure of the religious field. In: *Comparative Social Research*, 13, 1–44. <https://www.scribd.com/doc/57206124/Bourdieu-Genesis-Structure-Religious-Field> [in English].
- Brady, T.A. (1989). *Communities, politics, and Reformation in early modern Europe*. Leiden: Brill. [in English].
- Brady, T.A. (1995). *Peoples' religions in Reformation Europe*. Cambridge University Press. [in English].
- Cameron, E. (1991). *The European Reformation*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
- Catlos, B.A. (2014). Infidel kings and unholy warriors: Faith, power, and violence in the age of crusade and jihad. Farrar, Straus and Giroux. [in English].
- Corbellini, S., & Steckel, S. (2019). The Religious Field during the Long Fifteenth Century: Framing Religious Change Beyond Traditional Paradigms. In: *Church History and Religious Culture*, 99 (3–4), 303–329. [in English].
- Davis, N.Z. (1975). *Society and culture in early modern France*. Stanford: Stanford University Press. [in English].
- Decker, S.I. (2020). [Review of the book *Conversion, Circumcision, and Ritual Murder in Medieval Europe*, by Paola Tartakoff]. In: *Digital Philology: A Journal of Medieval Cultures*, 9 (2), 231–234. DOI: <https://dx.doi.org/10.1353/dph.2020.0013> [in English].
- Dixon, C.S. (2002). *The Reformation in Germany*. Blackwell. [in English].
- Duffy, E. (2005). *The stripping of the altars: Traditional religion in England, 1400–1580* (2nd ed.). Yale University Press. [in English].
- Eisenstein, E.L. (1979). *The printing press as an agent of change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Forster, M.R. (1992). *The Counter-Reformation in the villages: Religion and reform in the Bishopric of Speyer, 1560–1720*. Ithaca: Cornell University Press. [in English].
- Gregory, B.S. (2012). *The Unintended Reformation: How a Religious Revolution Secularized Society*. Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbjvrn>
- Grell, O.P. (1995). *The Scandinavian Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Holt, M.P. (1995). *The French Wars of Religion, 1562–1629*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Houston, R.A. (1988). *Literacy in early modern Europe: Culture and education, 1500–1800*. London & New York: Longman. [in English].
- Karant-Nunn, S. (1997). *The Reformation of ritual: An interpretation of early modern Germany*. Routledge. [in English].
- Lotz-Heumann, U. (2000). The concept of “confessionalization”: A historiographical paradigm in dispute. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 91, 271–294. [in English].
- MacCulloch, D. (2003). *Reformation: Europe's house divided, 1490–1700*. London: Allen Lane. [in English].
- McGrath, A. E. (1993). *Reformation thought: An introduction*. Blackwell. [in English].
- Moeller, B. (1972). *Imperial cities and the Reformation: Three essays*. Philadelphia, PA: Fortress Press. [in English].
- Moore, R.I. (2007). *The formation of a persecuting society: Authority and deviance in Western Europe, 950–1250*. Blackwell. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470773987> [in English].

- Nirenberg, D. (1996). *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Princeton University Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt24hrmc> [in English].
- O'Callaghan, J. (1980). Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages. In: *American Historical Review*. 85(4), 872–872. DOI: <https://doi.org/10.2307/1868898> [in English].
- O'Malley, J.W. (2000). *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. Harvard University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2d7x4gn> [in English].
- Oberman, H. (1986). *The dawn of the Reformation: Essays in late medieval and early Reformation thought*. William B. Eerdmans. [in English].
- Oberman, H. (1983). *The harvest of medieval theology: Gabriel Biel and late medieval nominalism*. Baker Academic. [in English].
- Opaliński, E. (1993). The local diets and religious tolerance in the Polish Commonwealth (1587–1648). In: *Acta Poloniae Historica*, 68. Retrieved from https://www.academia.edu/109551928/The_local_diets_and_religious_tolerance_in_the_Polish_Commonwealth_1587_1648_Edward_Opali%C5%84ski [in English].
- Ozment, S.E. (1975). *The Reformation in the cities: The appeal of Protestantism to sixteenth-century Germany and Switzerland*. New Haven, CT: Yale University Press. [in English].
- Pettegree, A. (2005). *Reformation and the culture of persuasion*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Reinhard, W. (1999). *Die Unterwerfung der Untertanen: Studien zur Staatsbildung in Deutschland*. Konstanz: Universitätsverlag. [in English].
- Reinhard, W. (1977). *Gegenreformation als Modernisierung?* Oldenbourg. [in English].
- Schilling, Heinz. (1992). *Religion, political culture, and the emergence of early modern society: essays in German and Dutch history / by Heinz Schilling*. Leiden; New York: E.J. Brill. [in English].
- Scribner, R.W. (1981). *For the sake of simple folk: Popular propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].
- Scribner, R.W. (1987). *Popular culture and popular movements in Reformation Germany*. Hambledon Press. [in English].
- Steckel, S. (2019). Historicizing the religious field: Adapting theories of the religious field for the study of medieval and early modern Europe. In: *Church History and Religious Culture*, 99 (3–4), 331–370. [in English].
- Strauss, G. (1978). *Luther's house of learning: Indoctrination of the young in the German Reformation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. [in English].
- Tawney, R.H. (1998). *Religion and the rise of capitalism*. Transaction Publishers. [in English].
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, Retrieved from <https://books.google.com/books?id=hWRXY3HRFoC> [in English].
- Veber, M. (2018). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu*. Kyiv: Nash format. [in Ukrainian].
- Walsham, A. (2014). Migrations of the holy: Explaining religious change in medieval and early modern Europe. In: *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 44(2), 241–266. DOI: <https://doi.org/10.1215/10829636-2647301> [in English].
- Walsham, A. (2011). *The reformation of the landscape: Religion, identity, and memory in early modern Britain and Ireland*. Oxford University Press. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/103-111>

УДК (UDC) 94 : 355.351.2 (470) «17/18»

PREPARATION OF THE RUSSIAN ARMY RESERVE IN THE LATE 18TH TO EARLY 19TH CENTURY¹

Kostiantyn Yachmenikhin*

Abstract

The purpose of the article is to attempt to analyze the development of the reserve training system of the Russian army in the late 18th – early 19th centuries, to trace the process of forming its legislative base and to identify the main sources of replenishment at the expense of the cantonist contingent.

The main source base of the study was the funds of the Russian State Military Historical Archive and a number of various printed sources.

The research methodology is based on the concrete-historical method, the principles of scientific logic, objectivity, and the possibility of verifying the obtained results. The study also applies an “internal” analytical approach to the stated problem in order to reveal the directions of government policy aimed at achieving established goals; additionally, the problem-chronological approach, historical-genetic and investigative methods, as well as comparative-historical typology, were used.

Scientific novelty of the research. An attempt is made to provide a comprehensive analysis of the reasons for improving the training of the army reserve in connection with changes in the tactics and strategy of warfare during this period.

Based on the analysis of the available material, the following **conclusions** may be drawn: due to the growing need of the army for well-prepared young commanders and specialists, army leadership began to consider cantonists (soldiers’ children) as a suitable option for preparing the army reserve on the basis of special training units. At the same time, the procedure for assigning cantonists to army service acquired a sufficiently structured form, and a sharp increase in the number of cantonists can be observed.

Keywords: military cantonists, Paul I, Alexander I, military orphan units, army reserve, military legislation, training regiments.

¹ The article was prepared within the framework of the research project “State, Church, and Society in Modern Europe (16th–19th Centuries)”. State registration number: 0124U003566.

* Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium”, Chernihiv, Ukraine. E-mail: kostas48@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

ПІДГОТОВКА РЕЗЕРВУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НАПРИКІНЦІ 18 – НА ПОЧАТКУ 19 СТ.²**Костянтин Ячменіхін*****Анотація**

Метою статті є спроби проаналізувати розвиток системи підготовки резерву Російської армії наприкінці 18 – на початку 19 ст., прослідкувати процес формування її законодавчої бази та визначити основні джерела поповнення за рахунок контингенту кантоністів.

Основною **джерельної** бази дослідження були фонди Російського державного військово-історичного архіву та низки різноманітних друкованих джерел.

Методологією дослідження слугували: конкретно-історичний метод, принципи наукової логіки, об'єктивність та можливість верифікації отриманих результатів. Застосовувався також метод аналізу заявленої проблеми з «середини», розкрити напрямки політики уряду для досягнення поставлених цілей, проблемно-хронологічний підхід, історично-генетичний та детективний метод, а також порівняльно-історичної типології.

Наукова новизна роботи. Зроблена спроба комплексного аналізу причин покращення підготовки резерву армії в зв'язку зі змінами тактики та стратегії ведення воєнних дій в цей час.

На основі аналізу матеріалу, що є в нашому розпорядженні, можна зробити наступні **висновки:** у зв'язку із зростанням потреб армії у підготовлених молодих командирах і спеціалістах, командування армії стало розглядати саме кантоністів (солдатських дітей) як варіант підготовки армійського резерву на базі спеціальних учбових підрозділів. Поряд з цим, процес розподілу кантоністів на службу в армії приймає достатньо чіткого характеру, а також спостерігається різке зростання саме чисельності кантоністів.

Ключові слова: військові кантоністи, Павло I, Олександр I, військово-сирітські відділення, армійський резерв, військове законодавство, учбові полки.

Цитування: Ячменіхін, К. (2025). Підготовка резерву російської армії наприкінці 18 – на початку 19 ст. *Консенсус*. 4, 103–111. <https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/103-111>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/204>

Постановка проблеми. Проблема підготовки резерву Російської армії на рубежі 18–19 ст. залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Роботи, в основному, побожно торкалися цієї теми (Т.Н. Кандаурова, М.С. Лалаєв, І.А. Леев, В. Цубенко)³. На наш погляд, треба звернути, насамперед, увагу на причини реформування цього інституту, а також способи його

² Стаття підготовлена в процесі виконання наукової теми «Держава, церква і суспільство модерної Європи (XVI–XIX ст.)». Державний реєстраційний номер О124U003566.

* доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна.

E-mail: kostas48@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

³ Ячменіхін К.М. Інститут військових кантоністів Російської армії XIX ст. в історичних дослідженнях. *Сіверянський літопис*. 2024. № 6. С. 170–175.

розв'язання. Крім того, необхідно чітко визначити наслідки дій уряду в плані удосконалення боєздатності армії в цілому.

Виклад основного матеріалу. Готовим джерелом поповнення резерву російської армії на рубежі 18-19 ст. вважався інститут солдатських дітей (кантоністів). Значні зміни в структурі підготовки солдатських дітей до служби в армії відбувалися із воцарінням імператора Павла I. За нашими підрахунками, до цього моменту чисельність солдатських дітей, що навчалися в гарнізонних школах, досягала 12 тис. чоловік, тоді, як згідно до штату, вони могли мати тільки 6048 вихованців⁴. Крім того, зросли ціни на форму, якою вони мали забезпечуватись. Все це привело до того, що грошей, які виділялися з казни на утримання солдатських дітей, стало явно недостатньо.

Все це примусило 1797 року Військову колегію розробити нове положення про гарнізонні школи і солдатських дітей, що в них навчалися⁵. Згідно цьому законопроекту, в гарнізонних школах мала бути штатна чисельність учнів згідно кількості солдатських дітей при гарнізонних школах: в С.-Петербурзі – 500, в Москві – 1000, в 25 містах – 100, та в 40 містах по 50 учнів в кожній. В ці школи мали прийматися солдатські діти згідно правилам 1732 р. та навчатися за програмами для гарнізонних шкіл, прийнятих цього ж року. Тих дітей які знаходилися біля своїх батьків, що служили в польових полках, мали утримуватися при цих полках, навчатися і забезпечуватися відповідною нормою провіанту. Якщо солдатські діти знаходилися у родичів, то вони були зобов'язані навчати їх всьому тому, що діти мали проходити в гарнізонній школі, ні провіанту ні іншого казенного утримання на них не передбачалося відпускати. За досягненням 15 років солдатські діти, що знаходилися при полках або на вихованні у родичів, мали напруватися у гарнізонні полки для призначення на службу «і не інакше, як в солдати».

Заположенням про гарнізонні школи, утримання 50 учнів, їх вчителів та прислуги, зі всім необхідним для їх утримання, обходилося у 848 руб. 95 коп. в рік, а на 8 000 учнів зі всіма додатковими витратами необхідно було 154 238 руб 96 коп.⁶Згідно цього ж положення, в гарнізонних школах мали навчатися 8 000 учнів, на тих, хто залишився поза комплектом – 4000 солдатських дітей, мали відпускати 20 000 руб. щорічно, які до цього часу вираховувалися на утримання в школах надкомплектних вихованців згідно указу 1764 р.

На вище вказане положення Павло I наклав наступну резолюцію: «Вельми думкою Військової колегії задоволений. Бажаю тільки, щоб колегія положення зробила для солдатських дітей наскільки можливо ближче до установи при гвардії,

⁴ Ячменіхін К.М. Становлення та розвиток інституту «солдатських дітей» російської армії у XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 17.

⁵ Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных главному их управлению 4.I. СПб., 1880; Константинов Н.А. Школьная система военных поселений. *Советская педагогика*. 1983. № 6. С. 34-42.

⁶ Повне зібрання законів Російської імперії (далі ПЗЗ). Т. 24. № 18159.

під назвою Сирітського дому, вважаючи установи ці при різних місцях, тільки як відділеннях одного закладу»⁷. (Переклад автора). Задля виконання цієї резолюції було розроблено «положення» про заснування Імператорського військово-сирітського дому та його відділень при гарнізонних полках. 23 грудня 1798 р. відповідний документ за підписом його високостві Олександра Павловича, генерала від інфантерія І.В. Ламба, генерала від кавалерії барона П.О. Палена та генерал-лейтенанта барона О.А. Аракчєєва, був утверджений імператором⁸. Таким чином, гарнізонні школи, що існували з 1721 р., перетворилися за Павла I у відділення Імператорського військово-сирітського дому. За уставом цього закладу (розташований в столиці) він був поділений на два відділення: перше призначалося для 200 синів бідних дворян та офіцерів, переважно сиріт; друге – для 800 солдатських дітей (проіснувало до 1805 р.). На його утримання щорічно виділялося до 127 тис. рублів.

Вихованці другого відділення військово-сирітського дому навчалися: Закону Божому, російській мові, арифметиці, а також в спеціальному ремісничому класі «всьому тому, щодо користі війська може слугувати». (Переклад автора). Треба відзначити, що їх навчали багатьом ремеслам: кравецькому, взуттєвому, лафетному, токарському і тд. Ті, хто мав музичні здібності, навчалися грі на духових інструментах а також барабанному бою. Задля більш ретельної підготовки деяких вихованців віддавали в цивільні ремісничі майстерні на строк до шести років.

П'ятдесят кращих за поведінкою, здібностями та успішності в навчанні вихованців другого відділення переводилися до кадетських класів для продовження освіти. Саме з них готували помічників вчителів і навіть вчителів для Імператорського військово-сирітського дому. В провінційних відділеннях військово-сирітського дому (всього їх нараховувалося 54) мали навчати 16,5 тис. солдатських дітей, а саме стройовій підготовці, володінню зброєю, грамоті, арифметиці, грі на флейтах та барабанах.

Згідно уставу військово-сирітського дому, на утримання солдатських дітей відпускалося: на продовольство, крім казенного провіанту – 2 четверика муки, 1,5 гарнця крупи та 21 руб. на рік. До форменної одежі входили: мундири темно зеленого кольору з сукна з червоними комірами, камзол з рукавами теж з темно зеленого сукна, «штиблети горного сукна» та капелюх без оббивки та кісієї, галстуки червоні з білою каймою. Влітку носили камзоли з рукавами та штани з флотського полотна⁹.

Навчання та виховання в Імператорському військово-сирітському домі здійснювали 12 вчителів (6 – російському читанню, 2 – граматиці та 4 – арифметиці)

⁷ Лалаєв М.С. Вказ. твір. Ч. I. СПб., 1880. С. 80.

⁸ ПЗЗ. Т. 25. № 18793.

⁹ Исторический очерк Павловского военного училища, Павловского кадетского корпуса и Императорского военно-сиротского дома 1798–1898. СПб., 1898. С. 43–44.

та 12 їхніх помічників, які призначалися з вихованців військово-сирітського дому і тому поверх штатного утримання отримували в якості нагороди 24 рубля в рік. Така незначна кількість викладачів може здатися недостатньою, оскільки за штатним розписом у другому відділенні мали утримуватися 800 вихованців солдатських дітей. На практиці їх було значно менше: на момент ліквідації другого відділення в ньому навчалися 374 вихованців із солдатських дітей¹⁰. При досягненні 18 років вихованці другого відділення призначалися на службу до різноманітних полків, причому в барабанщики та флейтисти було дозволено направляти і тих, кому виповнилося 15 років.

З моменту заснування Імператорського військово-сирітського дому він утримувався за рахунок пожертв приватних осіб. Так, наприклад, 1799 р. сини фельдмаршала графа П.О. Рум'янцева-Задунайського пожертвували 50 тис. руб. на утримання чотирнадцяти вихованців. 1800 року граф Н.П. Шереметєв встановив на утримання вихованців два командорства в Російському Великому приорстві ордена св. Іоанна Єрусалимського; купець Нишонів пожертвував військово-сирітському дому 50 тис. руб.¹¹ Треба відмітити, що після смерті Павла I пожертвування з боку приватних осіб майже припинилося, оскільки за наступні роки ні в яких джерелах нами не було знайдено подібних випадків.

Положення про військово-сирітські відділення, затверджене 1804 р., було доповнене низкою постановлень, що стосувалося розподілу вихованців на службу¹². Це було викликано тим, що раніше направлення солдатських дітей на військову службу не було чітко організовано. Згідно новим постановленням, категорично було заборонено без дозволу Військової колегії жодного вихованця військово-сирітських відділень «нікуди не домагатися та не віддавати». В польові та гарнізонні полки, з готових до випуску вихованців, можна було призначати тільки половину, а іншу залишали для комплектування артилерійських частин. Експедиції по військово-сирітських відділеннях мали збирати точні відомості про вихованців, які досягли 15-18 років. Туди ж, до 1 січня кожного року, усі армійські та гарнізонні полки і батальйони мали направляти відомості про вакантні місця, які мали бути заповнені кантоністами. Експедиція, в свою чергу, після обробки зібраних відомостей повинна була розподіляти вихованців по вакантним посадам в полках та батальйонах, віддавали перевагу артилерії.

Царювання Олександра I сильно відрізнялось від попереднього та наступного значною кількістю всіляких пропозицій та ініціатив з боку світських чиновників та генералів, щодо покращення рівня загальної та спеціальної військової освіти¹³. Поряд з покращенням спеціальної підготовки офіцерського корпусу, висувалися пропозиції щодо підвищення рівня підготовки нижчих чинів. Одним з ранніх

¹⁰ Ibid. С. 104.

¹¹ Столетие военного министерства 1802-1902. Т. 4. Ч. 1. СПб., 1914. С. 51.

¹² ПЗЗ. Т. 38. № 21125; РДВІА. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 795. Л. 125-127.

¹³ Леев І.А. Дореформенная армия. *Вестник всемирной истории*. 1907. № 11.

проектів, направлених на створення гармонічної системи підготовки як офіцерів, так і нижчих чинів, є проект військового міністра С.К. В'язмітінова, розроблений ним ще до заснування Ради при військових училищах (1805 р.) в представлений на затвердження імператору 1806 р.¹⁴

Згідно цього проекту припускалось заснувати приватні училища військових вихованців задля навчання солдатських дітей у всіх містах, де були розташовані гарнізонні полки та батальйони а також Головне училище військових вихованців для 300 «благородних» та 700 солдатських дітей. Заснуванням приватних училищ автор проекту мав намір ліквідувати багаточисельні військово-сирітські дома, а заснуванням Головного училища ліквідувати сам Імператорський військово-сирітський дім. Задля здійснення цього проекту необхідна була сума 830 тис. руб., в тому числі біля 6 тис. руб. на заснування особливої експедиції при Військовій колегії, яка мала управління цими училищами.

Рада про військові училища, розглянувши проект С.К. В'язмітінова, відхилили його, замінивши «Уставом солдатських шкіл, який 1807 р. був представлений на затвердження імператору. В доповіді, яка супроводжувала цей документ, зазначалося, що оскільки «утримання солдатських шкіл коштує більше мільйона рублів, то не благоугодно буде його імператорській високостві, за сучасним військовим станом, затвердження уставу відкласти»¹⁵ (Переклад автора). На цьому справа завершилася.

Згідно свідченню джерел, після створення «Неодмінної ради» щодо військових училищ до його відомства перейшов також і військово-сирітський дім. Відповідно плану військового виховання, військово-сирітський дім та його філіали мали бути преобразовані в губернські училища, однак і ця міра не була здійснена. Військово-сирітський дім з відділеннями продовжував існувати у вигляді особливого учбового закладу. Таким чином, уряд не пішов на вельми коштовне перетворення структури навчання та виховання солдатських дітей, свої зусилля він зосередив в іншому напрямку.

Підготовка унтер-офіцерського складу армії до 1808 р. не була організована достатньо чітко. Як правило, чин унтер-офіцера присвоювався старослужащим солдатам, які відзначилися в походах і битвах, чи дворянам, які вступили на військову службу нижніми чинами, а часто і кантоністам після випуску їх з відділень на службу. Однак, потреба у підготовлених молодих офіцерах відчувалась все більше і більше. Справа в тому, що в умовах тогочасного бою роль унтер-офіцерів значно зросла. Від нього вимагалось більше ініціативи, бойової підготовки, умілих дій в ході битви.

Необхідно також відмітити, що грамотні солдати, особливо кантоністи, високо цінилися у військах. Так, в рапорті Військовій колегії від 9 травня 1807 р. генерал від інфантерії граф Ф.Ф. Буксгевден писав: «Майже у всіх полках довіреної

¹⁴ Столетие Военного министерства 1802-1902. Т. 4. Ч. 1. СПб., 1914. С. 82.

¹⁵ Ibid. С. 84.

мені армії є нестаток в людях, знаючих грамоту, особливо в унтер-офіцерах. Цим недоліком мотивований... осмілився просити: чи не благоугодно буде височайше наказати прислати до мене військово-сирітських відділень вихованців, стільки, скільки є можливість дозволити, не молодше однак 15 років»¹⁶. (Переклад автора). Аналогічні донесенню графа Ф.Ф. Буксгевдена, надсилалися у військову колегію і рапорти командирів інших частин та підрозділів. Необхідно особливо підкреслити, що в них, в основному, підкреслювалось про існування некомплекту унтер-офіцерів, і ставилися вимоги їх заміщення саме кантоністами. Таким чином, можна припустити, що випускники військово-сирітських відділень часто вливалися в армію на унтер-офіцерські посади, іноді не досягши 18-річного віку.

Вибір в справі спеціальної підготовки унтер-офіцерських кадрів випав, таким чином, на військових кантоністів не випадково. З одного боку, вони отримували підготовку в школах військового відомства, а з другого – не мали практики діючої військової служби. Для того, щоб закрити цю прогалину, в армії починають формуватися так звані учбові підрозділи. Треба також відмітити і той факт, що за побіжними даними, що маються в нашому розпорядженні, ініціатором створення подібних учбових підрозділів був О.А. Аракчєєв, що займав в цей період пост військового міністра.

1808 р. був сформований перший учбовий гренадерський батальйон для того, «щоб для кращої зручності забезпечувати армійські полки справжніми унтер-офіцерами»¹⁷. (Переклад автора). Батальйон складався з чотирьох гренадерських та двох «неранжованих» рот. Останні призначалися для навчання полкових музикантів та барабанщиків. В батальйоні на протязі двох років проходили підготовку 600 гренадер і 300 музикантів і барабанщиків. Щорічний випуск в лінійні полки складав до 450 чоловік. Комплектування учбового гренадерського батальйону здійснювалося головним чином за рахунок випускників військово-сирітських відділень. 1808 р. засновується другий учбовий гренадерський батальйон¹⁸. На відміну від першого батальйону, в ньому було тільки чотири гренадерські роти, музикантів та барабанщиків тут не готували.

Дещо інше призначення мав третій учбовий гренадерський батальйон, сформований у 1811 році. В доповіді військового міністра М.Б. Баркляя де Толлівідмічалось, що «ціль заснування цього батальйону складається в тому, щоб підготовлені в ньому унтер-офіцери були щорічно направлені в ті губернські полки та батальйони, яким доручалось утримання, навчання та приготування рекрут в депо»¹⁹. (Переклад автора). Для підготовки унтер-офіцерів для кавалерійських військ 1807 р. був створений учбовий кавалерійський ескадрон²⁰, а для

¹⁶ РДВІА. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1355. Л. 2.

¹⁷ Ibid. Спр. 1638. Л. 5.

¹⁸ Ibid. Спр. 2496. Л. 13в.

¹⁹ ПЗЗ. Т. 43. Ч. 3. Ч. 2. Книга штатів № 24729.

²⁰ РДВІА. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2062. Л. 22.

артилерійських підрозділів подібні кадри готували дві учбові роти, сформовані 1811 і 1812 роках²¹. 1816 р. з трьох учбових гренадерських батальйонів був сформований учбовий карабінерний полк²². Однак численність унтер-офіцерів, які готувалися в учбових батальйонах, ротах і ескадронах, була далеко недостатньою. Так з 1808 по 1816 рік з цих учбових підрозділів поступало на службу з 937 чоловік, з яких: в піхоті – 3178, в артилерію – 492 і в кавалерію – 269²³. При цьому необхідність армії в молодих командирах була в значній мірі більшою.

І все-таки, не зважаючи на те, що кількість випускників учбових підрозділів була явно недостатньою, держава йшла до того, щоб діючі частини, за можливістю комплектувалися саме такими унтер-офіцерами. Так, наприклад, указом 1810 р. припускалося, що « в якості зменшення того, щоб піонерські (інженерні) полки не відчували нестачі в нижчих чинах, за тими званнями, що передбачають такі свідчення, які можуть придбати поступаючи на службу рекрути» (Переклад автора), щорічно направляти в кожну мінерну та піонерну роту по чотири кантоністи з числа тих хто пройшов навчання в учбових підрозділах²⁴. Одночасно заборонялось приймати в гренадерські частини кантоністів, «мало знаючих грамоту»²⁵.

Говорячи про розподіл кантоністів на службу, необхідно відмітити ряд змін, які відбулися в цей час. По-перше, сам процес розподілу кантоністів на службу отримав чіткий характер. По-друге, у зв'язку зі збільшенням загальної кількості солдатських дітей, у два рази збільшилося і число кантоністів, що поступали і учбові частини. І, по-третє, змінилися основні тренди розподілу кантоністів на службу. Так, якщо з 1803 по 1811 роки 65% випускників направлялися в піхотні частини і 13% в гарнізонні полки, то з 1812 по 1816 роки цей показник знизився до 28% та 6%. Відповідно саме цим пояснюється створення в Росії учбових підрозділів, куди з 1812 по 1816 рр. щорічно направлялися біля 31 випускника військово-сирітських відділень.

Не залишилася непоміченою і кількість солдатських дітей, що навчалися у військово-сирітських відділеннях. Так, у 1797 р. кількість вихованців становила 12 тис., 1801 р. – біля 16 тис., 1812 р. – 27 691, а в 1816 р. – 40 069. Одночасно, відбувалося зменшення співвідношення загальної кількості солдатських дітей шкільного віку з кількістю тих, хто навчався у відділеннях. Так, якщо на початку 19 ст. процесом навчання було охоплено більше 95% солдатських дітей, то до 1816 р. їх кількість знизилась до 77%²⁶.

Висновки. Таким чином, до моменту введення в Росії військових поселень можна говорити про систему навчання і виховання солдатських дітей, як про

²¹ ПЗЗ. Т. 37. № 28268.

²² Ibid. Т. 33. № 261.198.

²³ РДКУА. Ф. ВУА. Спр. 700. Л. 1.

²⁴ ПЗЗ. Т. 31. № 24439.

²⁵ Ibid. № 24253.

²⁶ РДКУА. Ф. ВУА. Спр. 673. Л. 300.

повністю створеною. В той же час, у зв'язку з наростанням потреб армії в підготовлених молодих командирах і спеціалістах, уряд почав розглядати категорію кантоністів як підготовлений армійський резерв і також поширюється формування системи спеціалістів учбових підрозділів. Паралельно з цим процес розподілу кантоністів на службу приймає достатньо чіткий характер. Одночасно відбувалося зменшення співвідношення загальної кількості солдатських дітей шкільного віку з кількістю учнів у військово-сирітських відділеннях. Це, насамперед, можна пояснити зростання чисельності кантоністів у порівнянні з попереднім століттям.

Утворення військових поселень призвело в подальшому до значної зміни в законодавстві про інститут кантоністів, формуванні, утриманні та їх навчанні, що буде предметом наступного дослідження.

REFERENCES

- Yachmenikhin, K.M. (2024). Instytut viiskovykh kantonistiv Rosiiskoi armii XIX st. v istorychnykh doslidzhenniakh. [*The Institute of Military Cantonists of the 19th-Century Russian Army in Historical Research*]. Siverianskyi litopys – *Siberian Chronicle*, 6, (pp. 170-175) [in Ukrainian].
- Yachmenikhin, K.M. (2025). Stanovlennia ta rozvytok instytutu «soldats'kykh ditei» rosiiskoi armii u XVIII st. [*Formation and Development of the Institute of «Soldiers' Children» in the Russian Army in the 18th Century*]. Siverianskyi litopys – *Siberian Chronicle*, 6, (p. 17) [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/112-121>

УДК (UDC) 94 (47+57) "1939/1945" : 26 (73)

THE "FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES" SERIES AS A SOURCE FOR STUDYING THE RELIGIOUS POLICY OF THE USSR DURING WORLD WAR II

Oleksandr Zhukov*

Abstract

The article is devoted to defining the research potential of The Foreign Relations of the United States (FRUS) series as a source for studying the Soviet Union's religious policy during World War II.

The aim of the study is to analyze the content, structure, and informational potential of the FRUS documents from 1939–1945 concerning the USSR's religious policy and to determine the feasibility of their application in researching Soviet confessional policy.

The research methodology is based on the historical-documentary analysis of the FRUS materials, involving both external and internal source criticism, alongside historico-systemic and historico-comparative methods. This approach is crucial for assessing the interpretation of Soviet religious policy by American diplomacy within the context of international relations.

The source base encompasses FRUS volumes for the 1939–1945 period related to the USSR. It includes telegrams from U.S. Ambassadors and Chargés d'Affaires in Moscow, official statements, meeting transcripts, and diplomatic overviews that contain an analysis of changes in confessional policy and American diplomats' assessments of its internal and international implications.

The scientific novelty lies in the comprehensive source study of the USSR's religious policy through the FRUS prism, allowing for the synthesis of internal political and international aspects of the issue. Furthermore, it provides the first analysis of how this entire process was interpreted by American diplomatic circles.

The author concludes that the FRUS materials conclusively demonstrate that Soviet religious policy during the war remained tightly controlled by the authorities and was used exclusively as a tool for internal legitimization and external political influence. Events perceived as evidence of liberalization were predominantly symbolic in nature. The confessional vector of the Kremlin, as documented by diplomats – particularly concerning international actors such as the Vatican and the Polish Government-in-Exile – directly impacted U.S.–Soviet relations and shaped American foreign policy positions. Thus, the FRUS series serves as a unique source for examining the international dimension of the USSR's religious policy during World War II.

Keywords: USSR, USA, World War II, religious policy, religious freedom, Foreign Relations of the United States.

* Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History, International Relations and Methods of Teaching Historical Disciplines, Director of the Educational and Research Institute of History, Law and International Relations, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko, Sumy, Ukraine. E-mail: oleksandr_zhukov@ukr.net.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

**СЕРІЯ «THE FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES» ЯК ДЖЕРЕЛО
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Олександр Жуков*

Анотація

Стаття присвячена визначенню дослідницького потенціалу серії «The Foreign Relations of the United States» (FRUS) («Зовнішні відносини США») як джерела для вивчення релігійної політики СРСР у період Другої світової війни. **Мета статті** – проаналізувати зміст, структуру та інформаційний потенціал документів серії FRUS 1939–1945 років щодо релігійної політики СРСР та визначити можливості їх використання для дослідження радянської конфесійної політики. **Методологія** дослідження ґрунтується на історико-документальному аналізі матеріалів серії FRUS, що включає зовнішню та внутрішню критику джерел, а також на історико-системному та історико-порівняльному методах для оцінки інтерпретації радянської релігійної політики американською дипломатією в контексті міжнародних відносин. **Джерельна база** роботи охоплює видання серії FRUS за 1939–1945 роки, що стосуються СРСР. Вона включає телеграми послів і повірених у справах США в Москві, офіційні заяви, стенограми зустрічей та дипломатичні огляди, що містять аналіз змін у конфесійній політиці та оцінки американських дипломатів щодо її внутрішнього й міжнародного впливу.

Наукова новизна полягає у комплексному джерелознавчому вивченні релігійної політики СРСР через призму серії FRUS, що дозволяє синтезувати внутрішньополітичні та міжнародні аспекти проблематики та вперше проаналізувати, як цей процес інтерпретувався американськими дипломатичними колами.

Автор доходить **висновку**, що матеріали FRUS переконливо демонструють: релігійна політика СРСР під час війни була жорстко контрольованою владою та використовувалася як інструмент внутрішньої легітимізації й зовнішньополітичного впливу. Події, які могли розцінюватися як свідчення лібералізації, мали переважно символічний характер. Зафіксований дипломатами конфесійний вектор Кремля, що стосувався інших міжнародних акторів (зокрема, Ватикану та польського уряду у вигнанні), безпосередньо впливав на відносини зі США та формував американську позицію. Таким чином, серія FRUS виступає унікальним джерелом для вивчення міжнародного виміру релігійної політики СРСР у період Другої світової війни.

Ключові слова: СРСР, США, Друга світова війна, релігійна політика, релігійна свобода, Foreign Relations of the United States.

Цитування: Жуков, О. (2025). Серія «The Foreign Relations of the United States» як джерело для вивчення релігійної політики СРСР у часи Другої світової війни. *Консенсус*, 4, 112–121.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/112-121>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/205>

* кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін, директор Навчально-наукового Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Суми, Україна. E-mail: aleksandr_zhykov@ukr.net. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2592-7761>

Постановка проблеми. Друга світова війна істотно трансформувала механізми міжнародної взаємодії, зробивши внутрішні політичні та ідеологічні процеси важливим чинником зовнішньої дипломатії. У цьому контексті релігійний фактор набув особливої ваги: він впливав на мобілізаційні стратегії держав, суспільні настрої та формування образів союзників і противників на світовій арені. Для Сполучених Штатів релігійна ситуація в СРСР була одним із критеріїв оцінки радянського політичного режиму, що частково визначала тональність американсько-радянських відносин у роки війни.

Водночас радянська влада, прагнучи зміцнити міжнародний імідж та посилити підтримку серед власного населення, здійснила низку змін у конфесійній політиці, які привернули увагу іноземних дипломатичних представництв. Саме ці трансформації, їхні мотиви та вплив на формування зовнішньополітичного дискурсу потребують комплексного джерелознавчого аналізу.

У цьому зв'язку особливого значення набуває серія документів «The Foreign Relations of the United States», що містить оцінки, спостереження та аналітичні матеріали американських дипломатів щодо внутрішніх процесів у СРСР, включно з релігійною сферою. Попри свою інформативність, FRUS залишається порівняно малодослідженим джерелом для реконструкції конфесійної політики радянської держави. Наукова проблема полягає у визначенні потенціалу цих документів для вивчення радянської релігійної політики періоду Другої світової війни та у встановленні того, наскільки вони здатні доповнити або уточнити усталені уявлення про її зміст і динаміку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії проблема співвідношення релігійного чинника, внутрішньої політики СРСР та стратегії зовнішньополітичної взаємодії великих держав розроблена фрагментарно, передусім у межах студій, присвячених дипломатії воєнного часу та механізмам формування антигітлерівської коаліції. Значний внесок у цю тематику зробили С. Батлер¹, Р. Даллек², Дж. Геддіс³ та Е. Престон⁴, які з різних позицій простежують еволюцію американського сприйняття СРСР, пояснюють мотиви політичних рішень адміністрації Рузвельта та аналізують взаємозв'язок ідеології, внутрішньої політики та зовнішньої дипломатії. У своїх дослідженнях вони широко застосовували американські дипломатичні матеріали, включно з FRUS, проте залучали їх переважно як допоміжну доказову базу для реконструкції американської стратегії та оцінок радянської політики загалом.

¹ Butler S. Roosevelt and Stalin. Portrait of Partnership. New York: Alfred A. Knopf, 2015. 608 p.

² Dallek R. Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945. New York: Oxford University Press, 1995. 657 p.

³ Gaddis J. The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947. New York: Columbia University Press, 2000. 396 p.

⁴ Preston A. Sword of the Spirit, Shield of Faith. Religion in American War and Diplomacy. New York: Alfred A. Knopf, 2012. 832 p.

Особливо цінною для дослідження релігійної політики СРСР під час війни є праця С. Майнера⁵, який ґрунтовно висвітлив взаємодію релігії, національної політики та дипломатії у контексті радянських відносин із союзниками. Він звернув увагу на те, як радянське керівництво використовувало конфесійний ресурс у межах воєнної пропаганди та міждержавної комунікації, окресливши механізми, що дозволяють розглядати релігійну сферу як повноцінний інструмент зовнішньої політики. Проте навіть у цьому ґрунтовному дослідженні використання FRUS не має системного джерелознавчого характеру. Саме брак спеціального аналізу FRUS як самостійного й репрезентативного комплексу джерел для вивчення радянської конфесійної політики становить ту частину загальної проблеми, яка досі залишалася нерозробленою.

Метою статті є визначення потенціалу документів серії FRUS для дослідження релігійної політики СРСР часів Другої світової війни. Для її досягнення передбачено проаналізувати зміст відповідних матеріалів, оцінити їхню репрезентативність та окреслити можливості їх використання у реконструкції конфесійної політики радянської держави означеного періоду.

Виклад основного матеріалу. «The Foreign Relations of the United States» – серія видань, що публікується Бюро історика (Office of the Historian) Державного департаменту США. Вона представляє офіційний виклад ключових документів зовнішньої політики США та є прикладом системного й максимально повного оприлюднення дипломатичних матеріалів. Серія започаткована у 1861 р. й на сьогодні налічує понад 450 томів. Видання FRUS містять документи з президентських бібліотек, Державного та Оборонного департаментів, Ради національної безпеки, Центрального розвідувального управління, Агентства міжнародного розвитку інших відомств, залучених до формування зовнішньополітичного курсу США⁶. Відбір документів і їх коментування здійснює урядова команда редакторів-документалістів⁷.

Попит на використання збірок першоджерел значно зріс із появою Інтернету та запровадженням процесу їх оцифрування⁸. Саме електронна версія⁹ дала можливість дослідникам оперативно отримувати доступ до великого масиву документів, що раніше були доступні лише у паперових томах, чим значно полегшила роботу з архівними матеріалами.

⁵ Miner S. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2003. 448 p.

⁶ About the Foreign Relations of the United States Series. *Office of the Historian*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/about-frus>

⁷ Kent G. Editing Diplomatic Documents: A Review of Official U.S. and German Document Series. *The American Archivist*. 1994. № 3 (57). P. 463. DOI: <https://www.doi.org/10.17723/aarc.57.3.6n823xmm2pgo77o2>

⁸ Клиніна Т. Серія «THE FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES» (FRUS) як приклад офіційної документальної історії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2023. № 32. С. 263. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.262>

⁹ Historical Documents. *Office of the Historian*. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments>

На початку Другої світової війни, коли Сполучені Штати залишалися нейтральними, а СРСР перебував у союзницьких відносинах із нацистською Німеччиною, питання релігійної політики більшовиків у дипломатичних документах США майже не фігурувало. Лише на початку 1941 р. американські представники в Москві піднімали питання обмеження релігійних прав, зокрема ситуацію довкола їхнього співвітчизника, католицького священника Леопольда Брауна, настоятеля храму святого Людовика. У телеграмі від 17 лютого 1941 р. посол Вільям Стейнхардт повідомляв, що цей храм був пограбований, але радянські правоохоронні органи проігнорували розслідування злочину¹⁰.

Однак після нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 р. ситуація докорінно змінилася: тема релігійної свободи та долі церковних спільнот перетворилась на постійний, інституційно зафіксований елемент американсько-радянського дипломатичного діалогу. Саме в 1941 р. у виданні FRUS з'явилася спеціальна тека під назвою «Interest of the United States in protection of church property and in freedom of religious worship in the Soviet Union» («Зацікавленість Сполучених Штатів у захисті церковного майна та забезпеченні свободи релігійного поклоніння в Радянському Союзі»)¹¹ – доказ того, що США офіційно надавали релігійному питанню зовнішньополітичного статусу.

Документи з цієї теки демонструють, як американські дипломати прагнули оцінити, чи дійсно радянська влада виконувала свої формальні зобов'язання щодо свободи віросповідання, надані, зокрема, Конституцією СРСР. У телеграмах за жовтень 1941 р. зафіксовано дипломатичні звернення та обміни нотами¹², які свідчать про активізацію зусиль уряду США з міжнародного супроводу релігійної тематики як частини союзницького дискурсу. Ці свідчення підтверджують, що радянська влада формально реагувала на американські запити, проте на практиці відновлення повноцінної церковної діяльності залишалося значно обмеженим.

Слід зазначити, що перехід від поодиноких випадків обмеження релігійних прав американських громадян (як у справі священника Брауна) до системної дипломатичної уваги засвідчує, що для Вашингтона питання релігійної політики СРСР стало чіткою складовою оцінки радянського режиму в період війни. Цей зсув – від приватної проблематики до міжнародно-політичного інтересу – є важливим для розуміння, як релігія і свобода віросповідання набула значення у двосторонніх відносинах.

У 1942 р., після офіційного вступу Сполучених Штатів у Другу світову війну, релігійне питання поступово відійшло на периферію американсько-радянського дипломатичного діалогу. Формування повноцінних союзницьких відносин

¹⁰ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union / ed. by G. Noble, E. Perkins, G. Nuernberger. Washington: United States Government Printing Office, 1959. P. 995–998.

¹¹ Ibid. P. 995–1005.

¹² Ibid. P. 999–1004.

вимагало уникнення тем, здатних створити напруження¹³, а тому релігійна проблематика більше не займала того місця, яке вона мала у другій половині 1941 р. У звітах дипломатичної місії США в Москві за цей період простежується загальне зниження інтенсивності згадок щодо стану свободи віросповідання у СРСР.

Попри це, окремі повідомлення, надіслані до Державного департаменту, фіксували певні ознаки тактичної лібералізації радянської конфесійної політики. Серед них – включення митрополита Миколая Ярушевича до державної комісії з розслідування нацистських злочинів¹⁴, що мало на меті продемонструвати участь релігійних діячів у суспільно значущих процесах воєнного часу. Дипломати також звертали увагу на численні вітальні звернення до Й. Сталіна з боку релігійних лідерів різних конфесій – як радянських, так і американських, – приурочені до річниці більшовицького перевороту¹⁵. Найбільший інтерес викликали заяви мусульманських релігійних діячів про існування у Радянському Союзі свободи віросповідання. Американські дипломати оцінювали такі звернення критично, вказуючи на їхню неприродність і очевидну координацію з боку радянських органів¹⁶. На їхню думку, це була частина ширшої пропагандистської стратегії, спрямованої на формування сприятливого іміджу СРСР у очах союзників і, передусім, Сполучених Штатів. Тож, згідно документів FRUS, 1942 р. позначився не розвитком реальної релігійної відкритості, а радше появою окремих, політично вмотивованих жестів, які радянська влада використовувала як інструмент зовнішньополітичної комунікації в умовах стратегічного зближення зі США.

У 1943 р. конфесійне питання знову стало помітним елементом у дипломатичній кореспонденції США щодо СРСР, однак цього разу не як реакція на окремі інциденти, а як спроба осмислити видимі зміни у взаєминах державної влади з релігійними структурами. Тому у матеріалах FRUS за 1943 р. з'явився спеціальний підрозділ «The reestablishment of the Patriarchate of the Russian Orthodox Church, and religious conditions in the Soviet Union» («Відновлення патріархату Російської православної церкви та релігійні умови в Радянському Союзі»)¹⁷, поява якого засвідчувала: у Вашингтоні розглядали відновлення конфесійного життя в СРСР не лише як внутрішній процес, але й як подію з потенційно значущими міжнародними наслідками.

За осінь 1943 р. американські представники фіксували суттєву зміну в релігійній політиці Кремля, зокрема після відомої зустрічі Сталіна з ієрархами Російської православної церкви 4–5 вересня. Посол США в Москві В. Стендлі у низці

¹³ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1942. Vol. III. Europe / ed. by G. Noble, E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1961. P. 471.

¹⁴ Ibid. P. 476.

¹⁵ Ibid. P. 477.

¹⁶ Ibid. P. 477.

¹⁷ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943. Vol. 3. British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East / ed. by W. Franklin, E. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1963. P. 855–865.

телеграм повідомляв про намір радянської влади скликати архієрейський собор для обрання патріарха, що мало стати знаковою подією після більш ніж двох десятиліть фактичної паралізованості церковної ієрархії¹⁸. Він також звертав увагу на тональність радянської преси, яка раптом почала висвітлювати церковну тематику в позитивному ключі¹⁹, подаючи це як частину ширшої державної політики, спрямованої на мобілізацію суспільства в умовах війни. У цих матеріалах простежується намагання американської місії оцінити не лише масштаби лібералізації, але й політичні мотиви, які стояли за раптовим перетворенням Церкви на публічний інститут, допущений до офіційного життя СРСР.

Попри зафіксовані прояви лібералізації, у дипломатичних оцінках США домінував стриманий скептицизм. Американські представники послідовно наголошували, що стрімкість і масштаб проголошених змін викликають сумніви щодо їхньої автентичності. У звітах простежується думка, що активізація релігійної тематики є не стільки свідченням справжньої трансформації політики, скільки інструментом зовнішньополітичної стратегії Кремля, спрямованої на підвищення власної легітимності в очах союзників²⁰.

У цьому контексті 1943 р. постає як момент принципового зламу у міжнародному сприйнятті радянської релігійної політики. Відновлення патріаршества, перегляд статусу церковних інституцій та демонстративні жести прихильності з боку влади перетворили релігійне питання на інструмент дипломатичної комунікації Москви. Для американських дипломатів ці процеси означали не лише внутрішній поворот у державно-церковних відносинах, але й появу нового чинника, здатного впливати на моральний клімат у СРСР та формувати зовнішній образ радянської держави. У такому ракурсі церковна лібералізація розглядалася як виклик для задекларованих у радянській Конституції принципів свободи віросповідання та як показник того, наскільки прагматично радянська влада могла використовувати релігійну тематику задля досягнення політичних цілей.

Упродовж 1944 р. матеріали FRUS, які об'єднані у теку «Sustained interest of the United States in freedom of religion and religious conditions in the Soviet Union» («Постійна зацікавленість Сполучених Штатів у свободі віросповідання та релігійних умовах у Радянському Союзі»)²¹, підтвердили незмінність радянського курсу у сфері релігійної політики. Попри окремі дипломатичні сигнали про «пом'якшення» або навіть «прогрес» у ставленні Кремля до релігії²², аналіз документів свідчить: радянська влада не зробила жодного суттєвого кроку в бік

¹⁸ Ibid. P. 855, 857-858.

¹⁹ Ibid. P. 856, 859.

²⁰ Ibid. P. 864-865.

²¹ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944. Vol. 4. Europe / ed. by E. Perkins, S. Gleason, R. Churchill. Washington: United States Government Printing Office, 1966. P. 1211-1223.

²² Ibid. P. 1212-1213, 1223.

реальної свободи совісті. Замість цього вона послідовно розвивала вже окреслений у 1943 р. підхід – використання релігійних інституцій як інструменту зовнішньої та внутрішньої політики.

У звітах американських дипломатів простежується зростання підозри, що «відродження» конфесійного життя має суто пропагандистський характер²³. Навіть ті події, які формально могли виглядати як розширення релігійної автономії, насправді відбувалися під суворим контролем державних структур. Акцент робився не на правах віруючих, а на корисності керованої релігійності для мобілізації населення, підтримки патріотичної риторики та формування позитивного іміджу СРСР серед союзників. Для американської дипломатичної служби дедалі очевиднішим ставало, що модель, започаткована восени 1943 р., не еволюціонує в напрямку лібералізації. Навпаки, вона стабілізується як окрема форма політичної інструменталізації релігії, у межах якої церковні структури можуть діяти лише настільки, наскільки це відповідає інтересам держави. Тема релігійної свободи в цьому контексті перетворилася на елемент дипломатичної гри – її використовували для демонстрації «демократизації» радянського режиму, не змінюючи базових механізмів контролю.

У 1945 р. американська дипломатія продовжувала відстежувати релігійні умови в СРСР, проте характер цих спостережень змінився. У матеріалах FRUS під назвою «Interest of the United States in religious conditions in the Soviet Union; replacement of American priest, Father Braun, in Moscow» («Зацікавленість Сполучених Штатів у релігійних умовах в Радянському Союзі; заміна американського священника, отця Брауна, у Москві»)²⁴ фіксувалися насамперед адміністративні та кадрові аспекти церковного життя, серед яких згадка про американського католицького священника Леопольда Брауна в Москві. Його заміна іншим священником з дозволу радянського уряду була відображена у телеграмах посольства²⁵, проте американські дипломати не розцінювали це як ознаку ширших змін у радянській релігійній політиці.

Продовженням започаткованого Кремлем курсу стало скликання помісного собору Російської православної церкви у січні-лютому 1945 р., який обрав патріархом Олексія Симанського. Документи FRUS детально фіксують цю подію, акцентуючи увагу на її демонстративно-показовому характері та широкій міжнародній репрезентації²⁶. Американські дипломатичні огляди послідовно підкреслювали, що хоча обрання патріарха формально завершило період структурної кризи Російської православної церкви, цей процес був цілком

²³ Ibid. P. 1216–1217.

²⁴ Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945. Vol. 5. Europe / ed. E. Perkins, S. Gleason. Washington: United States Government Printing Office, 1969. P. 1111–1131.

²⁵ Ibid. P. 1125, 1127–1128.

²⁶ Ibid. P. 1112–1117, 1120–1124.

інструменталізований державою для зовнішньополітичних потреб²⁷. У цьому світлі собор 1945 року був задокументований американською стороною не як свідчення реальної релігійної свободи, а як успішна пропагандистська операція зі створення керованого центру впливу в православному світі²⁸.

Загалом, спостереження за матеріалами 1945 р. підтвердило загальну тенденцію попередніх років: релігія в СРСР залишалася об'єктом державного регулювання і дипломатичної інструменталізації, а теми свободи віросповідання та відновлення релігійних інститутів виконували переважно символічну функцію, без реального розширення прав віруючих.

Поза зазначених спеціальних тек, численні згадки про релігійні питання в СРСР містяться й у інших документах FRUS. Ці фрагментарно розподілені по томах різних років і регіональних блоках матеріали свідчать про системний інтерес американської дипломатії до ролі радянської релігії у міжнародних відносинах та її використання як інструменту зовнішньополітичного впливу.

Крім того, матеріали FRUS дозволяють простежити, як радянська релігійна політика щодо католиків впливала на формування американської дипломатичної лінії через вплив Ватикану²⁹ та уряду Польщі у вигнанні³⁰. Документи демонструють, що питання стану католицьких громад у СРСР, зокрема персональні та адміністративні аспекти діяльності священників, враховувалися у Вашингтоні при визначенні позиції США щодо союзницьких переговорів і стратегічних рішень, що підкреслює прямий взаємозв'язок радянської внутрішньої політики і міжнародних відносин.

Висновки. Серія «Foreign Relations of the United States» становить цінну джерельну базу для комплексного вивчення релігійної політики СРСР у період Другої світової війни. Документи дозволяють чітко простежити хронологію дипломатичного інтересу: від фактичної відсутності релігійних згадок на початку війни до активізації спостережень американських дипломатів після червня 1941 р. Окремі теки серії, присвячені конфесійній політиці Кремля, фіксують усю амбівалентність радянського курсу, включаючи випадки обмежень релігійних прав (наприклад, ситуація довкола католицького священника Леопольда Брауна) та цілеспрямовані пропагандистські ініціативи радянської влади (зустрічі з ієрархами, скликання архієрейського Собору 1943 р., Помісного Собору 1945 р. та вирішення персональних і адміністративних питань).

Крім спеціальних тек, численні згадки про релігію в СРСР містяться й у фрагментарно розподілених по томах різних років і регіональних блоках інших документах FRUS. Серія також дозволяє простежити, як радянська релігійна

²⁷ Ibid. P. 115.

²⁸ Ibid. P. 120.

²⁹ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1941. Vol. 1. General, The Soviet Union / ed. by G. Noble, E. Perkins, G. Nuernberger. Washington: United States Government Printing Office, 1959. P. 999.

³⁰ Ibid. P. 254.

політика впливала на позицію США щодо інших міжнародних акторів, зокрема католицьких структур, уряду Польщі у вигнанні та Ватикану, а також роль релігійних тем у союзницьких дискусіях на конференціях.

Документи серії відображають оцінки та спостереження американських дипломатів щодо радянської релігійної політики. У телеграмах та доповідях фіксується послідовний скептицизм щодо щирості ініціатив Кремля, вказується на символічний і пропагандистський характер заходів, спрямованих на відновлення церковних інститутів, а також на їхнє використання як інструменту впливу на моральний і культурний клімат у країні та міжнародну репутацію СРСР. Дипломати відзначали, що навіть відновлення патріаршества, участь ієрархів у державних структурах та публічні жести «лояльності» мали скоріше тактичний характер, ніж реальну ознаку релігійної свободи.

Таким чином, FRUS дозволяє не лише відстежити факти і події, але й отримати безпосередній доступ до оцінок і аналітики американських представників, що робить серію надзвичайно цінним джерелом для дослідження конфесійної політики СРСР у її міжнародному вимірі в період Другої світової війни.

REFERENCES

- Butler, S. (2015). *Roosevelt and Stalin. Portrait of Partnership*. New York: Alfred A. Knopf. [in English]
- Dallek, R. (1995). *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945*. New York: Oxford University Press. [in English]
- Gaddis, J. (2000). *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*. New York: Columbia University Press. [in English]
- Kent, G. (1994). Editing Diplomatic Documents: A Review of Official U.S. and German Document Series. *The American Archivist*, 3 (57), 462-481. DOI: <https://www.doi.org/10.17723/aarc.57.3.6n823xmm2pgo7702> [in English]
- Klynina, T. (2023). Seriiia «THE FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES» (FRUS) yak pryklad ofitsiinoi dokumentalnoi istorii (The Foreign Relations of the United States (FRUS) series as an example of official documentary history). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 32, 262-280. DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2023.32.262> [in Ukrainian]
- Miner, S. (2003). *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. [in English]
- Preston, A. (2012). *Sword of the Spirit, Shield of Faith. Religion in American War and Diplomacy*. New York: Alfred A. Knopf. [in English]

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/122-135>

УДК (UDC) 94 (477+438) "1918/2025"

INTERMARIUM AND THE THREE SEAS INITIATIVE: CONCEPTUAL EVOLUTION AND ITS IMPACT ON UKRAINIAN-POLISH STRATEGIC COOPERATION (1918-2025)

Iryna Mironova*

Abstract

The article aims to provide a analysis of the evolution of the Intermarium and Three Seas Initiative concepts, tracing their historical origins, ideological continuity, and influence on shaping the strategic interaction between Ukraine and Poland from 1918 to 2025. Particular attention is devoted to the transformation of Józef Piłsudski's interwar federalist project, its reinterpretation within the Polish émigré intellectual milieu (especially in the works of Jerzy Giedroyc), and its contemporary institutionalisation within the Three Seas Initiative and the Lublin Triangle. The study seeks to reveal how these conceptual frameworks shaped political decisions, security priorities, and regional strategies of Kyiv and Warsaw.

For the first time, the article demonstrates Intermarium and Trimarium as successive stages within a single intellectual tradition that underpins the political imagination of Central and Eastern Europe. It argues that Prometheism, Giedroyc's doctrine and modern regional formats represent different phases of one conceptual continuum aimed at strengthening regional subjectivity and ensuring Ukraine's independence. The study reveals that, in the twenty-first century, Ukraine is no longer a peripheral participant but becomes one of the central actors of the Baltic-Black Sea region, for whom regional platforms constitute instruments of security, infrastructural integration and geopolitical agency.

The analysis confirms that, despite diverse historical contexts, the concepts of Intermarium and the Three Seas Initiative share a common objective: creating a stable and cooperative space within Central and Eastern Europe. They have shaped the dynamics of the Ukrainian-Polish strategic partnership, contributed to overcoming historical disputes and enabled the formation of a new model of regional security. The institutional formats of the Three Seas Initiative and the Lublin Triangle demonstrate a shift from interwar «utopian federalism» to pragmatic infrastructural and security regionalism. For Ukraine, these processes signify a transition from a buffer-state role to an active regional power capable of influencing the architecture of the Baltic-Black Sea-Adriatic area.

Keywords: Intermarium, Three Seas Initiative, Trimarium, Prometheism, Lublin Triangle, Central and Eastern Europe, Ukrainian-Polish relations, Baltic-Black Sea region

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine. E-mail: ya.irina761@gmail.com.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

МІЖМОР'Є І ТРИМОР'Є: КОНЦЕПТУАЛЬНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКУ СТРАТЕГІЧНУ ВЗАЄМОДІЮ (1918–2025)**Ірина Міронова*****Анотація**

Метою статті є дослідження еволюції концепцій Міжмор'я та Тримор'я, аналіз їхніх історичних витоків, ідейної спадкоємності та впливу на формування стратегічної взаємодії України й Польщі впродовж 1918–2025 рр. Особлива увага приділяється трансформації міжвоєнної ідеї Інтермаріуму, її модернізації у середовищі еміграційних інтелектуалів та сучасному інституційному оформленню у форматах Ініціативи трьох морів і Люблінського трикутника. Дослідження спрямоване на виявлення того, яким чином міжморські концепти впливали на стратегічні рішення, політичні пріоритети та безпекові підходи Києва і Варшави.

Здійснено спробу показати Міжмор'я та Тримор'я як цілісний ланцюг концептуальної еволюції, що формує спільний простір політичного мислення Центрально-Східної Європи. Доведено, що прометеїзм, доктрина Гедройця та сучасні формати співпраці (Тримор'я, Люблінський трикутник) становлять різні фази однієї інтелектуальної традиції, спрямованої на зміцнення регіональної суб'єктності та незалежності України. У роботі аргументовано, що Україна у 21 ст. перестає бути периферійним елементом міжморських проєктів і трансформується в одного з ключових акторів, для яких регіональні платформи стають інструментом безпеки, інфраструктурної інтеграції та міжнародної суб'єктності.

Аналіз засвідчив, що ідеї Міжмор'я та Тримор'я, попри відмінні історичні контексти, спрямовані на формування простору стабільності й співпраці в Центрально-Східній Європі. Вони забезпечують інтелектуальну рамку, що пояснює динаміку українсько-польського партнерства, сприяє подоланню історичних суперечностей та закладає підґрунтя для нової моделі регіональної безпеки. Сучасні формати на кшталт Ініціативи трьох морів та Люблінського трикутника демонструють перехід від історичного «утопічного федералізму» до прагматичного інфраструктурно-безпекового регіоналізму. Для України це означає зміцнення позицій у регіональній політиці, поступовий перехід від ролі буферної держави до повноцінного суб'єкта формування простору між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями.

Ключові слова: Міжмор'я, Тримор'я, прометеїзм, Люблінський трикутник, Центрально-Східна Європа, українсько-польські відносини, Ініціатива трьох морів, Intermarium.

Цитування: Міронова, І. (2025). Міжмор'є і Тримор'є: концептуальна еволюція та її вплив на українсько-польську стратегічну взаємодію (1918–2025). *Консенсус*, 4, 122–135.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/122-135>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/206>

* доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Миколаїв, Україна. Е-mail: ya.irina761@gmail.com.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

Постановка проблеми. Початок 21 ст. ознаменувався радикальними трансформаціями системи міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, що актуалізувало переосмислення класичних геополітичних концепцій, спрямованих на забезпечення безпеки й стабільності регіону. Одним із таких інтелектуальних і політичних конструктів є ідея Міжмор'я (Intermarium) – проекту регіонального союзу держав між Балтійським, Чорним і Адріатичним морями, започаткованого Юзефом Пілсудським у міжвоєнний період. У першій чверті 21 ст. інтерес до цієї концепції знову зріс у зв'язку з появою Ініціативи трьох морів (Тримор'я) та формуванням нових форматів співпраці на кшталт Люблінського трикутника. Ці структури розглядаються як сучасна інституційна відповідь на виклики безпеці, інфраструктурній нерівності та політичній фрагментації простору Центрально-Східної Європи.

Потреба в поверненні до міжморського дискурсу пояснюється зростанням геополітичної турбулентності у регіоні, передусім – ревізійністською політикою Російської Федерації, енергетичною залежністю більшості держав регіону, а також необхідністю формування нових механізмів безпеки поза рамками традиційних структур. У цьому контексті постає питання про інтелектуальну й політичну спадкоємність між класичним проектом Міжмор'я початку 20 ст., ідейним спадком прометеїзму, концепцією Єжи Гедройця та сучасними інтеграційними ініціативами.

Особливої ваги ця тема набуває в контексті україно-польських відносин, які впродовж 1918–2025 рр. зазнавали складних трансформацій – від конфліктів та взаємних територіальних претензій до стратегічного партнерства у сфері безпеки, енергетики та політики пам'яті. Історичні підходи Ю. Пілсудського, еміграційна доктрина Є. Гедройця та сучасні регіональні формати співпраці формують різні, але взаємопов'язані моделі бачення майбутнього Центрально-Східної Європи, в центрі яких постає питання ролі незалежної України. Саме тому аналіз еволюції концепцій Міжмор'я і Тримор'я дає можливість краще зрозуміти генезу сучасної стратегічної взаємодії Києва та Варшави.

Теоретичне осмислення міжморських концептів дозволяє розглядати їх не лише як історичні проекти, але й як елементи політичного мислення, що впливають на зовнішньополітичні доктрини обох держав. Ю. Пілсудський розглядав міжморську федерацію як інструмент стримування імперської політики Росії та гарантію незалежності народів регіону. Еміграційна публіцистика Є. Гедройця запропонувала модернізовану версію цього підходу – без імперських і федералістських амбіцій, але з акцентом на визнання права українців, білорусів і литовців на самостійність та побудову партнерських стосунків із Польщею. У 21 ст. реінтерпретація цих ідей набуває нового звучання у межах форматів Тримор'я та Люблінського трикутника, що поєднують енергетичну, транспортну й оборонну співпрацю.

У зазначених умовах дослідження інтелектуальної тяглості та змістовного наповнення міжморських концепцій є важливим для розуміння логіки розвитку регіональних безпекових стратегій. З огляду на російсько-українську війну,

посилення ролі Польщі у європейській політиці та прагнення України інтегруватися у ключові європейські формати, аналіз взаємного впливу Міжмор'я, Тримор'я та прометеїзму на формування сучасного українсько-польського партнерства має значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика концепцій Міжмор'я та Тримор'я сформувала окремий міждисциплінарний напрям досліджень, що охоплює історію міжнародних відносин, безпекові студії, регіональний геополітичний аналіз і вивчення українсько-польської взаємодії. У сучасній історіографії простежується кілька ключових ліній вивчення цієї теми. Перша з них пов'язана з реконструкцією історичних витоків концепту *Intermarium*, що виник у міжвоєнний період як федералістичний проект Юзефа Пілсудського. Дослідники, зокрема С. Троебст¹ та М. Гжешнік², наголошують, що Ю. Пілсудський формував ідею Міжмор'я не лише як політико-військовий союз, а як простір безпеки та «ментального мапування» Центрально-Східної Європи, де Польща відігравала роль стабілізуючого центру. У цьому ж контексті аналізуються прометеїстські проекти міжвоєнної доби, які стали ідейною основою для бачення регіону як зони колективної протидії імперському впливу Росії.

Другий напрям досліджень стосується трансформації міжморських концептів у середовищі повоєнної польської еміграції, передусім у колі Єжи Гедройця та журналу «Kultura». У працях О. Морозової³ та Т. Єлової⁴ підкреслюється, що Є. Гедройць переосмислив класичні федеративні проекти, очищаючи їх від імперських нашарувань та зосереджуючись на підтримці незалежності України, Білорусі й Литви як ключового чинника стабільності регіону. Саме ця інтелектуальна традиція стала основою для сучасного польсько-українського стратегічного партнерства після 1991 р., що широко висвітлюється у сучасних студіях з історії польської зовнішньої політики.

Третя група праць присвячена сучасній трансформації історичного Міжмор'я у нові формати регіональної співпраці – насамперед у Тримор'я. Дослідження Г. Гргіча⁵, О. Шмідта⁶, О. Йори⁷ та Л. Левковича⁸ підкреслюють, що Ініціатива трьох

¹ Troebst S. 'Intermarium' and 'Wedding to the Sea': Politics of History and Mental Mapping in East Central Europe. *European Review of History*. 2003. Vol. 10, № 2. P. 293–321. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1350748032000140813>

² Grzechnik M. Intermarium: The Baltic and the Black Seas on the Polish mental maps in the interwar period. *Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*. 2014. Vol. 6, № 1. P. 81–96.

³ Морозова О.С. Ідея незалежної України в діяльності Єжи Гедройця. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія: Історія. 2016. Т. 274, Вип. 262. С. 75–79. URL: <https://history.chdu.edu.ua/article/view/86210/81803>

⁴ Єлова Т.А. Традиції та новачі у зовнішньополітичних концепціях Польщі щодо України (1918–2005 рр.): дис. канд. наук. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2021. 206 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0421U102757>

⁵ Grgić G. The Changing Dynamics of Regionalism in Central and Eastern Europe: The Case of the Three Seas Initiative. *Journal of Contemporary European Studies*. 2023. Vol. 28. P. 216–238. DOI: 10.1080/14650045.2021.1881489. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14650045.2021.1881489>

морів стала інституційною модернізацією просторової логіки Intermarium, змістивши акцент із федеративних планів на інфраструктурний, енергетичний і цифровий виміри регіонального розвитку. Автори наголошують на гібридному характері Тримор'я, що поєднує економічні перспективи з формуванням нового поясу безпеки між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями.

В українській науковій традиції інтерес до міжморської тематики активізувався після 2014 р., коли російська агресія актуалізувала пошук альтернативних моделей регіональної безпеки. У роботах М. Дорошка⁹, В. Бойко¹⁰ та О. Полегкого¹¹ підкреслюється, що Україна розглядає Міжмор'я не як польський політичний проект, а як можливу платформу солідарності держав, які мають спільний досвід протистояння російському імперіалізму. Окремий блок досліджень присвячено потенціалу України в межах Тримор'я: роботи Д. Біленець¹² та аналітичні матеріали Інституту Центральної Європи демонструють можливості інтеграції української інфраструктури в північ–південні коридори ЄС.

У зарубіжній історіографії зростає зацікавлення Intermarium як «геополітичним уявним простором», що активно використовується в політичних дискурсах держав Центрально-Східної Європи. У праці А. Умланд, В. Ротару та К. Федоренка¹³ аналізується сучасне відродження ідеї Міжмор'я у вигляді дискусій про безпекову коаліцію між Балтійським і Чорним морями, покликану компенсувати слабкість гарантій безпеки на пострадянському просторі та стати основою нової архітектури стримування Росії.

⁶ Schmidt A. From intermarium to the three seas initiative – regional integrations in central and eastern europe and the hungarian foreign policy. *Politeja*. 2017. Vol. 6, № 51. P. 165–190. URL: <https://www.jstor.org/stable/26564308>

⁷ Jora O. «East-West» Convergence through «North – South» Connectivity: A Decade of the Three Seas Initiative's Contribution to the European Union. *Romanian Journal of European Affairs*. 2025. Vol. 25, No. 1. P. 169–187. URL: https://rjea.ier.gov.ro/wp-content/uploads/2025/06/RJEa_vol.25_no.1_2025_ART8.pdf

⁸ Leakowicz L. Format of Regional Cooperation in *Statu Nascendi*: Origins and Functioning of the Three Seas Initiative in Central Europe. *Studia Politica Slovaca*. 2023. Vol. XVI, № 1. P. 21–29. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1165007>

⁹ Doroshko M. Ukraine's Participation in the Intermarium Project Implementation in the Context of the Strategic Partnership of Ukraine and Poland. *Вісник: Міжнародні відносини*. 2024. № 58 (1). С. 5–11. URL: <https://intern.bulletin.knu.ua/article/view/3317>

¹⁰ Boyko V. Ukrainian Attempts at State Building in 1917–1921 and the Idea of Intermarium: A Historiographical and Archival Note. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2017. № 4. P. 95–100. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1f353306-e2e8-44f4-8760-8bb7ccea015/content>

¹¹ Polegkyi O. The Intermarium in Ukrainian and Polish Foreign Policy Discourse. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 8, № 2. P. 29–48. URL: <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/562/322>

¹² Bilenets D., Ulianova H., Vozniakovska K. Three Seas Initiative and Ukrainian Seaports' Prospects amid Russian Aggression. *Lex Portus*. 2022. № 8 (5). P. 48–70. <https://doi.org/10.26886/2524-101X.8.5.2022.2>

¹³ Umland A., Rotaru V., Fedorenko K. The Intermarium Idea in the Post-Soviet Period: Ideas and Institutions for a Security Alliance between the Baltic and Black Seas // *Ukraine in Central and Eastern Europe: Kyiv's Foreign Affairs and the International Relations of the Post-Communist Region. Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, vol. 242. Stuttgart: ibidem-Verlag, 2022. P. 285–305. URL: https://www.researchgate.net/publication/366945261_The_Intermarium_Idea_in_the_Post-Soviet_Period_Ideas_and_Institutions_for_a_Security_Alliance_between_the_Baltic_and_Black_Seas

Узагальноючи стан досліджень, можна стверджувати, що науковий дискурс щодо Міжмор'я та Тримор'я поєднує історичні реконструкції, політичний аналіз і проєкційні підходи до майбутнього регіону. Сучасні автори трактують ці концепції не лише як політичні проєкти, а як інтелектуальні рамки, що визначають субрегіональну ідентичність, напрямки безпекової політики та моделі стратегічної взаємодії України й Польщі. Саме на цьому ґрунті формується розуміння Міжмор'я та Тримор'я як взаємопов'язаних, але історично різних етапів розвитку Центрально-Східної Європи, що суттєво впливають на сучасний характер українсько-польського стратегічного партнерства.

Метою статті є дослідження концепцій Міжмор'я та Тримор'я, їхніх історичних витоків, ідейної спадкоємності та впливу на формування стратегічної візії україно-польських відносин у 1918–2025 рр. У межах статті розглядаються ідейні трансформації від класичного *Intermarium* Ю. Пілсудського та прометеїстських підходів до геополітичної доктрини Є. Гедройця й новітніх інтеграційних форматів Центрально-Східної Європи. Застосування міждисциплінарного підходу дозволяє інтегрувати історичний, політологічний та геополітичний аналіз, що робить можливим комплексне вивчення феномену Міжмор'я в історичній та сучасній перспективі.

Виклад основного матеріалу. Огляд досліджень, джерел і концептуальних підходів до проблематики «Міжмор'я», Ініціативи трьох морів та пов'язаних форматів регіональної співпраці показує, що ця тематика сформувалася на перетині кількох дослідницьких полів: історії міжнародних відносин, політології регіоналізму, безпекових студій та студій україно-польських взаємин. Історичний вимір концепції «Міжмор'я» традиційно пов'язують із планами Юзефа Пілсудського щодо створення федеративного простору між Балтійським і Чорним морями, а також із пізнішими інтерпретаціями в середовищі еміграційних інтелектуалів, насамперед «паризького кола» Єжи Гедройця. Узагальнений аналіз цих ідей подано у збірнику під редакцією Остапа Кушніра «*The Intermarium: Polish-Ukrainian linchpin of Baltic-Black Sea cooperation*», де наголошено, що концепт Міжмор'я історично слугував не лише геополітичним проєктом, а й символічною рамкою польсько-українського партнерства як «осьового» для Балто-Чорноморського регіону¹⁴.

Українська історіографія інтерпретує Міжмор'я як елемент ширшої дискусії про форми державотворення та союзництва у Центрально-Східній Європі. Віталій Бойко, аналізуючи українські державотворчі спроби 1917–1921 рр., показує, що ідеї Балто-Чорноморського союзу та регіональної федерації постійно виникали в українському політичному дискурсі як альтернатива як імперським, так і виключно

¹⁴ Кушнір О. (ред.) *The Intermarium: Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2019. С. 100–105. URL: <https://researchportal.port.ac.uk/en/publications/the-intermarium-polish-ukrainian-linchpin-of-baltic-black-sea-coo/>

національним моделям безпеки¹⁵. На цю традицію накладаються прометеїстські проекти міжвоєнного часу, які, зокрема, реконструюються у працях з історії української політичної думки, де Міжмор'я розглядається як один з векторів зовнішньополітичних орієнтацій українського націоналістичного середовища у форматах «Північ–Південь» та «Схід–Захід»¹⁶.

Окремий напрям досліджень пов'язаний з діяльністю Єжи Гедройця та кола журналу «Kultura», які переосмислили міжвоєнні федеративні й прометеїстські проекти з позицій повоєнної Європи. Ольга Морозова у статті «Ідея незалежної України в діяльності Єжи Гедройця» показує, що концепція незалежної України була для редактора «Kultura» ключовою передумовою стабільності Центрально-Східної Європи, а відтак – змістовним наповненням оновленої «осі» польсько-українського партнерства¹⁷. У ширшому контексті еволюції польських зовнішньополітичних доктрин щодо України дисертація Тетяни Єлової демонструє спадкоємність між історичними ягеллонськими й п'ястівськими візіями та сучасними концепціями «регіонального лідерства» Польщі в просторі від Балтії до Чорного моря¹⁸. Ці роботи задають важливий теоретико-інтелектуальний фон для розуміння того, чому саме польсько-український вимір став центральним у сучасних дискусіях про Міжмор'я.

На рівні сучасної політичної науки відбувається інституціоналізація досліджень Міжмор'я як комплексної політичної, економічної та безпекової концепції. Дисертаційне дослідження Дарини Сех трактує Міжмор'я як інтегративний каркас, що поєднує історичну ідею Інтермаріуму, Балто-Чорноморське співробітництво та Ініціативу трьох морів; авторка систематизує підходи до розуміння Міжмор'я як регіонального геополітичного проекту, окреслюючи як його потенціал для України, так і внутрішні та зовнішні обмеження його реалізації¹⁹. Подібну лінію – але з акцентом на інструментах економічної та інфраструктурної взаємодії – розвиває Роман Панчук, аналізуючи Балтійсько-Чорноморський простір як сферу формування нових форматів союзництва та міждержавної інтеграції²⁰.

¹⁵ *Воуко В.* Вказ. пр. Р. 95–100.

¹⁶ *Стародуб Т.П.* Зовнішньополітичні орієнтири державотворення в українській політичній думці націоналістичного спрямування у 20–50-х рр. ХХ ст.: дис. д-ра філософії: 052 – політологія. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2022. С. 220. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2022/radaphd/21403/disertaciyat-sarodub-ostannyi-variant-do-vid-asp-1.pdf>

¹⁷ *Морозова О.С.* Вказ. пр. С. 75–79.

¹⁸ *Єлова Т.А.* Вказ. пр. С. 103–105.

¹⁹ *Сех Д.А.* Геополітична концепція «Міжмор'я»: субрегіональний вимір та стратегічні перспективи: дис. д-ра філософії зі спец. 052 «Політологія». Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2025. С. 98. URL: https://vad.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/156/2025/05/dysertatsiia_sekh.pdf

²⁰ *Панчук Р.М.* Україна у міждержавному співробітництві країн Балтійсько-Чорноморського простору: дис. д-ра філософії зі спец. 052 «Політологія». Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. С. 23.

З огляду на практичну інституціоналізацію Ініціативи трьох морів, значна частина досліджень фокусується на її місці в архітектурі європейського регіоналізму. Горан Гргіч розглядає Three Seas Initiative як приклад «нового регіоналізму» у Центрально-Східній Європі, що поєднує інфраструктурні, енергетичні та безпекові виміри й доповнює, а не замінює структури ЄС і НАТО²¹. Александр Шмідт, аналізуючи різні моделі регіональних інтеграцій у ЦСЕ, підкреслює, що Тримор'я поступово трансформується із суто економічного формату в майданчик вироблення спільних позицій країн регіону щодо енергетичної безпеки та транспортних коридорів²². У той же час українські автори наголошують на прикладному вимірі участі України в цих процесах: дослідження Дар'ї Білець аналізує можливості українських портів у контексті розвитку транспортних та енергетичних проєктів Ініціативи трьох морів, розглядаючи Тримор'я як інструмент економічної інтеграції України до простору ЄС²³. На агрегованому рівні десятирічну еволюцію Тримор'я як «північ-південного» вектора європейської інтеграції простежує Овідіу-Дан Йора, який акцентує на посиленні політичного та безпекового вимірів Ініціативи поряд з інфраструктурним²⁴.

Важливим напрямом сучасних студій є аналіз нових форматів політичного й безпекового партнерства, які розвивають і конкретизують логіку Міжмор'я, насамперед Люблінського трикутника. Колективна аналітична доповідь Інституту Центральної Європи, Університету Марії Кюрі-Склодовської та КНУ імені Тараса Шевченка «Стан та перспективи стратегічного партнерства Польщі та України. Точка зору Польщі та України» демонструє еволюцію двосторонніх відносин до рівня стратегічного партнерства, підкреслюючи, що формати на кшталт Люблінського трикутника та Тримор'я розглядаються як інструменти поглиблення цього партнерства в багатосторонній рамці²⁵.

На концептуальному рівні дослідники пропонують різні підходи до інтерпретації Міжмор'я. Частина авторів бачить його насамперед як «геополітичний уявний простір» (geopolitical imaginary), в межах якого держави регіону намагаються сконструювати альтернативну до імперських центрів модель безпеки; ця перспектива послідовно розробляється, зокрема, в англійських студіях, що аналізують Інтермаріум як дискурсивний «buzzword», котрий одночасно мобілізує ідею співпраці та приховує суперечності між національними

²¹ Grgić G. Вказ. пр. Р. 216–238.

²² Schmidt A. Вказ. пр. Р. 165–190.

²³ Bilenets D., Ulianova H., Vozniakovska K. Вказ. пр. Р. 48–70.

²⁴ Jora O. Вказ. пр. Р. 169–187.

²⁵ Międzynarodowy Zespół Badań Stosunków Polski i Ukrainy. *Стан та перспективи стратегічного партнерства Польщі і України: аналітична доповідь* / Międzynarodowy Zespół Badań Stosunków Polski i Ukrainy. Люблін: Instytut Europy Środkowej, 2022. С. 38. URL: https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2022/01/stan-i-perspektywy-partnerstwa_ua_web-1.pdf

інтересами²⁶. Інші дослідники роблять акцент на економічному та інфраструктурному вимірі, трактуючи Тримор'я й Балто-Чорноморський простір як спробу подолати історичну асиметрію «Схід-Захід» через формування «північ-південних» енергетичних і транспортних коридорів²⁷. В українській політології дедалі більшого значення набувають роботи, що поєднують ці підходи й розглядають Міжмор'я як інтегративний безпековий, інфраструктурний і ціннісний простір, в якому Україна прагне закріпити свій статус ключового регіонального актора²⁸.

Таким чином, сучасний стан розробки проблематики Міжмор'я, Ініціативи трьох морів та Люблінського трикутника характеризується одночасною наявністю історико-політичних реконструкцій, аналітики регіонального інституційного дизайну та концептуальних дискусій щодо змісту й меж цього «простору між морями». Для подальшого дослідження особливо важливими залишаються питання про співвідношення історичних моделей (пілсудчиківський Інтермаріум, прометеїзм, «доктрина Гедройця») із сучасними форматами регіональної співпраці, а також про те, якою мірою участь України в цих форматах здатна перетворити її з «буферної зони» на один із центрів сили Центрально-Східної Європи.

Концепт Міжмор'я, сформований у міжвоєнний період як геополітичний проєкт Юзефа Пілсудського, у 21 ст. перетворюється з історичної федералістичної утопії на складний «геополітичний уявний простір» і рамку для сучасних форматів регіональної співпраці. У класичній інтерпретації міжвоєнна ідея Міжмор'я репрезентувала спробу створити пояс держав між Балтійським і Чорним морями (інколи з додаванням Адріатичного) як буфер між Німеччиною та Росією на основі польського лідерства. Дослідники історії Східної та Центральної Європи наголошують, що вже у 20 ст. цей проєкт набув символічного виміру, ставши частиною «ментального мапування» регіону та політики пам'яті, а не лише конкретною інституційною схемою федерації²⁹.

У сучасній історіографії Міжмор'я дедалі частіше розглядається не як нереалізований «план Пілсудського», а як тривала інтелектуальна традиція уявлення Центрально-Східної Європи як окремого геополітичного поясу між Сходом і Заходом. Стефан Троебст показує, що мотиви «Intermarium» і «шлюбу з морем» у міжвоєнному польському дискурсі були важливими елементами конструювання простору Центральної Європи та легітимації державних претензій Польщі у Балтійсько-Чорноморському регіоні. Марта Гжешнік аналізує, як образи Балтійського й Чорного морів на польських «ментальних мапах» міжвоєнної доби

²⁶ *Хвостова М.* The Intermarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation by Ostap Kushnir (ed.). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2019. 210 с. Рец. на кн. *The Journal of Cross-Regional Dialogues*. 2020. № 1 (Special Issue: Eurasian regionalism: global trends and local dynamics). С. 153-156. URL: <https://popups.uliege.be/2593-9483/index.php?id=143>

²⁷ *Grgić G.* Вказ. пр.

²⁸ *Cech D. A.* Вказ. пр.

²⁹ *Troebst S.* Вказ. пр. Р. 293-321.

утверджували логіку Міжмор'я як альтернативи домінуванню великих імперій та інструменту морської й колоніальної експансії Другої Речі Посполитої³⁰.

Після розпаду СРСР концепція Міжмор'я була переосмислена у пострадянському контексті як одна з можливих моделей безпекової коаліції держав «сірої зони» між НАТО та Росією. Костянтин Федоренко, Василе Ротару та Андреас Умланд показують, що в 1990–2010-х роках *Intermarium* перетворився на «контейнерну» ідею, у межах якої різні актори – від політичних еліт до аналітичних центрів – пропонували взаємно відмінні конфігурації союзу від Балтики до Чорного моря, але з єдиним ядром: створити альтернативу російській гегемонії та компенсувати обмеженість гарантій безпеки для України, Грузії та інших пострадянських держав³¹. У цьому сенсі Міжмор'я в 21 ст. «звільняється» від вузько польського федералізму й набуває характеру ширшої дискусії про архітектуру безпеки в Східній Європі.

Важливим маркером цієї трансформації є поява терміна Міжмор'я та споріднених концептів у зовнішньополітичних дискурсах України й Польщі. Олександр Полегкий аналізує, як у 21 ст. *Intermarium* функціонує як елемент «геополітичної уяви» в українській та польській політичній думці, поєднуючи історичні ремінісценції з постмайданними пошуками нової регіональної ідентичності³². Він підкреслює, що для України концепт Міжмор'я пов'язується не стільки з відновленням польської федерації, скільки з перспективою формування простору солідарності держав, які поділяють досвід імперського домінування та сучасної російської агресії.

На українському матеріалі це простежується і в новітніх студіях. У статті Миколи Дорошка, Валентина Балука та Богдана Черкаса розглянуто участь України в реалізації проекту Міжмор'я та її сприйняття Ініціативи трьох морів у контексті українсько-польського стратегічного партнерства. Автори показують, що повернення до ідей Балто-Чорноморської спільноти у 2014–2020 рр. є відповіддю на російську агресію та спробою вибудувати альтернативну платформу безпеки, яка б не суперечила євроатлантичному курсу України, а доповнювала його³³.

Саме на цьому ґрунті у другому десятилітті 21 століття форматується перехід від історичного Міжмор'я до сучасної Ініціативи трьох морів. Дослідники наголошують, що Тримор'я не є прямою інституціоналізацією міжвоєнного проекту, але виразно акумулює його просторову логіку – вісь «Північ–Південь» між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями. Якщо для Ю. Пілсудського ключовим був федералістичний політико-військовий союз, то для ініціаторів Тримор'я (Польщі та Хорватії) центральними стають завдання інфраструктурної, енергетичної та цифрової конектованості, подолання східноєвропейської

³⁰ *Grzechnik M.* Вказ. пр. Р. 81–96.

³¹ *Umland A., Rotaru V., Fedorenko K.* Вказ. пр. Р. 285–305.

³² *Polegkyi O.* Вказ. пр. Р. 29–48.

³³ *Doroshko M.* Вказ. пр. С. 5–11.

«інфраструктурної периферійності» всередині ЄС і створення нового центру тяжіння в Центрально-Східній Європі.

Лукаш Левкович у статті про «формат регіональної співпраці в *statu nascendi*» показує, що Ініціатива трьох морів розвивається як специфічна модель міждержавної дипломатії, де провідну роль відіграють президенти та глави держав, а не класичні органи ЄС³⁴. На його думку, трансформація Міжмор'я в Тримор'я полягає не лише у зміні інституційної архітектури, а й у переході від «утопічного федералізму» до прагматичного регіоналізму, орієнтованого на конкретні проекти (*Via Carpathia*, *Rail2Sea*, енергетичні інтерконектори) та залучення зовнішніх партнерів, насамперед США.

В українському та ширшому східноєвропейському науковому дискурсі підкреслюється, що саме безпековий вимір робить трансформацію концепту Міжмор'я актуальною після 2014 та особливо після 2022 р. Аналітики наголошують, що інтермаріумна логіка – побудова поясу держав від Балтійського до Чорного моря, які здатні колективно стримувати російську агресію – знову стала частиною обговорення нової архітектури європейської безпеки³⁵. При цьому Ініціатива трьох морів розглядається як потенційний «міст» між ЄС і країнами, що залишаються поза його межами, насамперед Україною, яка прагне повноцінно інтегруватися в європейський безпековий і економічний простір³⁶.

Тому у 21 ст. можна говорити не про просте «відродження» Міжмор'я, а про його глибоку концептуальну трансформацію. З одного боку, зберігається базова просторово-геополітична ідея – поєднати держави між морями в окремий політичний і цивілізаційний ареал; з іншого – змінюється набір інструментів і цілей: федеративні плани Ю. Пілсудського поступаються місцем мережевим форматам співпраці, до яких належать Тримор'я, Вишеградська група, Люблінський трикутник. Сучасні автори наголошують, що *Intermarium* перетворюється на «плаваючий» символ, який заповнюється різним змістом – від безпекових альянсів до інфраструктурних коаліцій, – але щоразу слугує інтелектуальним інструментом артикулювання субрегіональної суб'єктності Центрально-Східної Європи³⁷.

Для України ця трансформація означає перехід від периферійного сприйняття Міжмор'я як чужого польського проекту до усвідомлення власної ролі як одного з ключових акторів Балто-Чорноморського простору. Новітні дослідження українських та польських авторів показують, що участь України в Тримор'ї та споріднених форматах може стати не лише інструментом економічної модернізації, а й важливим елементом закріплення її статусу як регіонального центру безпеки й транзиту між Північною та Південно-Східною Європою. У цьому

³⁴ *Lewkowicz L.* Вказ. пр. Р. 21–29.

³⁵ *Umland A., Rotaru V., Fedorenko K.* Вказ. пр.

³⁶ *Doroshko M.* Вказ. пр.

³⁷ *Polegkiy O.* Вказ. пр.

сенсі «шлях від Міжмор'я до Тримор'я» виявляється не лише геополітичною метафорою, а й реальною траєкторією інституційної та дискурсивної еволюції регіональних форматів, у межах яких Україна поступово переходить від об'єкта до суб'єкта формування нового порядку в Центрально-Східній Європі.

Висновки. Аналіз історичних витоків, ідейної спадкоємності та сучасної трансформації концептів Міжмор'я та Тримор'я дає змогу стверджувати, що ці проекти становлять цілісний ланцюг розвитку регіональної геополітичної думки у Центрально-Східній Європі, а їхній вплив на формування стратегічної візії україно-польських відносин у 1918–2025 рр. є істотним і багатовимірним. У різні історичні періоди ідея простору між морями виконувала різні функції – від федералістичної конструкції Ю. Пілсудського до сучасного інституційного формату Тримор'я, орієнтованого на інфраструктурну, енергетичну та безпекову взаємодію.

Дослідження показало, що первинне Міжмор'я Юзефа Пілсудського, попри незавершеність його реалізації, заклало засадничі ідеї регіональної солідарності та протидії імперським впливам, які стали фундаментом пізніших політичних концепцій. Прометеїзм міжвоєнного періоду та еміграційна доктрина Єжи Гедройця сформували модернізовану інтелектуальну традицію партнерства між Польщею та Україною, визначивши незалежність України як ключову умову стабільності Центрально-Східної Європи. Саме ця спадкоємність пояснює, чому після 1991 року саме польсько-український вимір став центральним у дискусіях про нові моделі регіональної безпеки.

Проаналізовані у статті сучасні формати регіональної співпраці – Ініціатива трьох морів та Люблінський трикутник – демонструють, що концепція Міжмор'я у 21 ст. набула характеру прагматичного й інклюзивного регіоналізму, зорієнтованого на інфраструктурну інтеграцію, енергетичну резильєнтність і зміцнення оборонної взаємодії держав між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями. На відміну від міжвоєнного «утопічного федералізму», сучасні формати спираються на мережеву дипломатію, багатовекторність та співпрацю всередині ширших структур ЄС і НАТО.

Міжморські концепти слугують не лише геополітичними проектами, а й інтелектуальними рамками, які формують дискурс зовнішньої політики України та Польщі. Зокрема, сучасна українська політична думка інтерпретує Міжмор'я не як польський проект, а як модель простору солідарності держав, що мають спільний досвід протидії російському імперіалізму та прагнуть створити нову безпекову архітектуру Східної Європи. Це суттєво посилює суб'єктність України в регіональних процесах.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що у 1918–2025 рр. концепції Міжмор'я та Тримор'я істотно вплинули на динаміку українсько-польського стратегічного партнерства. Вони сприяли подоланню історичних суперечностей, створили інтелектуальне підґрунтя для формування спільного бачення регіональної безпеки та започаткували появу нових багатосторонніх платформ

співпраці. З поглибленням російсько-української війни та переосмисленням європейської безпекової архітектури цей концептуальний і політичний фундамент набуває ще більшої актуальності.

Таким чином, «шлях від Міжмор'я до Тримор'я» є не лише історичною ретроспекцією, а й логічною траєкторією розвитку регіональних моделей співпраці, у межах якої Україна еволюціонує від периферійного до одного з ключових акторів Центрально-Східної Європи. Ідеї Міжмор'я та Тримор'я забезпечують інтегративну рамку, яка поєднує історичні уроки, геополітичні інтереси та сучасні виклики безпеки, створюючи можливості для поглиблення українсько-польського стратегічного партнерства та посилення ролі обох держав у регіональній та європейській політиці.

REFERENCES

- Bilenets, D., Ulianova, H., & Vozniakovska, K. (2022). Three Seas Initiative and Ukrainian Seaports' Prospects amid Russian Aggression. *Lex Portus*, 8 (5), 48–70. <https://doi.org/10.26886/2524-101X.8.5.2022.2> (in English).
- Boyko, V. (2017). Ukrainian Attempts at State Building in 1917–1921 and the Idea of Intermarium: A Historiographical and Archival Note. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 4, 95–100. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1f353396-e2e8-44f4-8760-8bb7ccea015/content> (in English).
- Doroshko, M. (2024). *Uchast Ukrainy u realizatsii proiektu «Mizhmoria» u konteksti stratehichnoho partnerstva Ukrainy i Polshchi* [Ukraine's Participation in the Intermarium Project Implementation in the Context of the Strategic Partnership of Ukraine and Poland]. *Visnyk: Mizhnarodni vidnosyny*, 58 (1), 5–11. <https://intern.bulletin.knu.ua/article/view/3317> (in Ukrainian).
- Grgić, G. (2023). The Changing Dynamics of Regionalism in Central and Eastern Europe: The Case of the Three Seas Initiative. *Journal of Contemporary European Studies*, 28, 216–238. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14650045.2021.1881489> (in English).
- Grzechnik, M. (2014). Intermarium: The Baltic and the Black Seas on the Polish Mental Maps in the Interwar Period. *Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies*, 6 (1), 81–96. <https://www.researchgate.net/publication/273773107> (in English).
- Jora, O. (2025). «East–West» Convergence Through «North–South» Connectivity: A Decade of the Three Seas Initiative's Contribution to the European Union. *Romanian Journal of European Affairs*, 25 (1), 169–187. https://rjea.ier.gov.ro/wp-content/uploads/2025/06/RJEA_vol.25_no.1_2025_ART8.pdf (in English).
- Kushnir, O. (Ed.). (2019). *The Intermarium: Polish–Ukrainian Linchpin of Baltic–Black Sea Cooperation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing. <https://researchportal.port.ac.uk/en/publications/the-intermarium-polish-ukrainian-linchpin-of-baltic-black-sea-coo> (in English).
- Lewkowicz, L. (2023). Format of Regional Cooperation in Statu Nascendi: Origins and Functioning of the Three Seas Initiative in Central Europe. *Studia Politica Slovaca*, 16(1), 21–29. <https://www.cecol.com/search/article-detail?id=1165007> (in English).
- Międzynarodowy Zespół Badań Stosunków Polski i Ukrainy. (2022). *Stan ta perspektywy stratehichnoho partnerstva Polshchi i Ukrainy: Analitychna dopovid* [The State and Prospects

- of the Strategic Partnership Between Poland and Ukraine]. Lublin: Instytut Europy Środkowej. https://ies.lublin.pl/wp-content/uploads/2022/01/stan-i-perspektywy-partnerstwa_ua_web-1.pdf (in Ukrainian).
- Morozova, O.S. (2016). *Ideia nezaleznoi Ukrainy v diialnosti Yezhy Gedroitsa* [The Idea of Independent Ukraine in the Activities of Jerzy Giedroyc]. *Naukovi pratsi ChDU im. Petra Mohyly. Seriiia «Istoriia»*, 274(262), 75–79. <https://history.chdu.edu.ua/article/view/86210/81803> (in Ukrainian).
- Panchuk, R. M. (2020). *Ukraina u mizhderzhavnomu spivrobotnytstvi krain Baltiisko–Chornomorskoho prostoru* [Ukraine in Interstate Cooperation of the Baltic–Black Sea Region] (PhD dissertation). Taras Shevchenko National University of Kyiv. https://shron1.chtyvo.org.ua/Panchuk_Roman/Ukraina_u_mizhderzhavnomu_spivrobotnytstvi_krain_Baltiisko-Chornomorskoho_prostoru.pdf (in Ukrainian).
- Polegkyi, O. (2021). The Intermarium in Ukrainian and Polish Foreign Policy Discourse. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 8(2), 29–48. <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/562/322> (in English).
- Sekh, D.A. (2025). *Heopolitychna kontseptsiiia «Mizhmoria»: Subrehionalnyi vymir ta stratehichni perspektyvy* [Geopolitical Concept “Intermarium”: Subregional Dimension and Strategic Prospects] (PhD dissertation). Prykarpattia National University. https://vad.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/156/2025/05/dysertatsiia_sekh.pdf (in Ukrainian).
- Schmidt, A. (2017). From Intermarium to the Three Seas Initiative – Regional Integrations in Central and Eastern Europe and the Hungarian Foreign Policy. *Politeja*, 6(51), 165–190. <https://www.jstor.org/stable/26564308> (in English).
- Starodub, T.P. (2022). *Zovnishnopolitychni oriientyry derzhavotvorennia v ukrainskii politychnii dumtsi natsionalistychnoho spriamuvannia u 20–50-kh rr. XX st.* [Foreign Policy Orientations in Ukrainian Nationalist State-Building Thought in the 1920s–1950s] (PhD dissertation). Lviv Polytechnic National University. <https://lpnu.ua/sites/default/files/2022/radaphd/21403/disertacyiat-sarodub-ostanniy-variant-do-vid-asp-1.pdf> (in Ukrainian).
- Troebst, S. (2003). «Intermarium» and «Wedding to the Sea»: Politics of History and Mental Mapping in East Central Europe. *European Review of History*, 10 (2), 293–321. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1350748032000140813> (in English).
- Umland, A., Rotaru, V., & Fedorenko, K. (2022). The Intermarium Idea in the Post-Soviet Period: Ideas and Institutions for a Security Alliance Between the Baltic and Black Seas. In *Ukraine in Central and Eastern Europe* (Vol. 242, pp. 285–305). Stuttgart: ibidem-Verlag. <https://www.researchgate.net/publication/366945261> (in English).
- Yelova, T.A. (2021). *Tradytzii ta novatsii u zovnishnopolitychnykh kontseptsiiakh Polshchi shchodo Ukrainy (1918–2005 rr.)* [Traditions and Innovations in Poland’s Foreign Policy Concepts Toward Ukraine (1918–2005)] (PhD dissertation). Chernivtsi National University. <https://uacademic.info/ua/document/0421U102757> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2025-04/136-161>

УДК (UDC) 94 (73) : 930.25 : 323.14

AMERICAN INDIANS: ARCHIVES AGAINST RACISM

Larysa Levchenko*

Abstract

The purpose of the article is to highlight the main locations for the preservation of archival documents and the principal documentary collections concerning American Indians, taking into account the issue of racism toward Indigenous peoples in the United States of America.

The research methodology is based primarily on the methods of archival heuristics, that is, the search for historical sources, as well as on the methodology of source criticism and general scientific principles.

The scientific novelty of this study within the framework of Ukrainian historiography lies in introducing into scholarly circulation the main documentary collections of U.S. archives that illuminate the history of American Indians and serve as sources for the study of the problem of racism in the United States.

Conclusions. Thus, this study establishes that the principal locations in the United States where documents concerning American Indians are preserved are the Oklahoma Historical Society and the National Archives of the United States, together with all of its branches located throughout the country. Naturally, documents relating to American Indians can also be found in the archives of universities, schools, churches, business archives, museums, and historical and genealogical societies. The need to examine these repositories determines the future directions of research on the selected topic.

The principal documentary complexes emerged in the course of the implementation of U.S. government policy toward American Indians and are represented by record groups of government bodies and institutions responsible for, or directly involved in, relations with American Indian tribes – above all the multifunctional Bureau of Indian Affairs, the Indian Claims Commission, the Census Bureau, the Office of the Secretary of War, the Office of the Secretary of the Interior, the Bureau of Land Management, the United States Court of Claims, the Indian Health Service, and other institutions. Only a small portion of the documentary complexes was created as a result of the activities of tribal governing structures.

The overwhelming majority of archival holdings are documents created by white people and preserved in archives founded by white people. Despite this, the documents record and preserve evidence of manifestations of racism in U.S. state policy toward American Indians (forced removals, dispossession of land ownership and civil rights, assimilation, destruction of traditional culture, separation of parents and children for the re-education of the latter in boarding schools as Euro-Americans, etc.). It is precisely these archival documents, which white people unquestionably recognize as authentic and evidentiary sources, that provide American Indians with the opportunity to successfully defend their rights as Indigenous Americans and to secure democratic

* Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Professor of the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University, Kyiv, Ukraine. E-mail: loralewch@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

freedoms. Consequently, archival documents and archives have played and continue to play a key role in protecting the rights and freedoms of the Indigenous peoples of the United States and, accordingly, in the struggle against racism.

Keywords: racism, genocide, American Indian tribes, Native American tribes, federally recognized Indian tribes, Indians, American Indians, the United States of America, the USA, U.S. archives, Oklahoma Historical Society, National Archives of the United States

АМЕРИКАНСЬКІ ІНДІАНЦІ: АРХІВИ ПРОТИ РАСИЗМУ

Лариса Левченко*

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні основних локацій зберігання архівних документів і основних документальних комплексів про американських індіанців з урахуванням проблеми расизму щодо корінних народів у Сполучених Штатах Америки.

Методологія дослідження спирається, насамперед, на методи архівної евристики, тобто пошуку історичних джерел, а також на методологію джерелознавчої критики та загальнонаукові принципи.

Наукова новизна цього дослідження в площині української історіографії полягає у введенні до наукового обігу основних документальних комплексів архівів США, які висвітлюють історію індіанців і є джерелами для дослідження проблем расизму в Сполучених Штатах.

Висновки. Цим дослідженням встановлено, що основними локаціями в США, де зберігаються документи про індіанців, є Історичне товариство Оклахоми та Національний архів США з усіма його філіалами, розташованими по всій країні. Звісно, що документи про індіанців можна знайти в архівах університетів, шкіл, церков, бізнес-архівах, музеях, історичних і генеалогічних товариствах. Потреба в опрацюванні цих локацій визначає перспективи дослідження обраної теми.

Основні документальні комплекси виникли впродовж реалізації урядом США політики щодо індіанців і представлені рекорд групами органів влади та установ, відповідальних або безпосередньо задіяних у відносинах з індіанськими племенами, насамперед багатогранного у своїх функціях Бюро у справах індіанців, Комісії з індіанських позовів, Бюро переписів населення, Офісу Секретаря війни, Офісу Секретаря внутрішніх справ, Бюро управління землями, Суду з позовів США, Служби охорони здоров'я індіанців та інших інституцій.

Лише незначна частина документальних комплексів утворена в результаті діяльності племінних структур влади. Ліва частина усіх архівних зібрань – це дійсно документи, утворені білими людьми й збережені в архівах, заснованих білими людьми. Попри це, у документах зафіксовані й збережені в архівах свідчення проявів расизму у державній

* доктор історичних наук, професор, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Київ, Україна. E-mail: loralewch@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

політиці США щодо індіанців (примусові переселення, позбавлення земельної власності та громадянських прав, асиміляція, знищення традиційної культури, сепарація батьків і дітей для перевиховання останніх в інтернатах як євроамериканців тощо).

Саме ці архівні документи, які беззаперечно визнають білі люди за автентичні й доказові джерела, надають можливість індіанцям успішно обстоювати свої права як корінних американців і здобувати демократичних свобод. Відтак, архівні документи й архіви відігравали й продовжують відігравати ключову роль у захисті прав і свобод корінних народів Сполучених Штатів та, відповідно, у боротьбі з расизмом.

Ключові слова: расизм, геноцид, американські індіанські племена, корінні американські племена, федерально визнані індіанські племена, індіанці, американські індіанці, Сполучені Штати Америки, США, архіви США, Історичне товариство Оклахоми, Національний архів США

Цитування: Левченко, Л. (2025). Американські індіанці: архіви проти расизму. *Консенсус*, 4, 136–161.
<https://doi.org/10.3110/consensus/2025-04/136-161>

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/207>

Постановка проблеми. Останнім часом думки українців все більше зосереджуються на Сполучених Штатах Америки. Попри те, що про цю країну написано величезну кількість книг і статей усіх можливих жанрів, українська історіографія корінних народів США, зокрема індіанців, досі обмежується вузьким колом публікацій, та й ті спираються на праці американських істориків і, в кращому випадку, на законодавчі акти. Українські автори не виявляють близькості з первинними документами, що зберігаються в архівах США. Між тим не можливо зрозуміти історію США без заглиблення в першоджерела історії її корінних народів і усвідомлення пережитої ними гуманітарної катастрофи, спричиненої європейською колонізацією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В Україні наукові праці з історії американських індіанців в основній більшості присвячені проблемі еволюції державної політики уряду США щодо корінних народів Америки. Серед авторів, які висвітлювали цю тему: В. Калашніков (2017), О. Козачук (2013, 2013, 2014, 2019), О. Шевчук (2019), у певному сенсі С. Любимова (2025). Американська історіографія покриває набагато ширший спектр проблем історії корінних народів США, у якому расизм щодо індіанців посідає чільне місце в дослідженнях і розглядається не тільки як системна дискримінація та утиски корінних народів з боку європейських колонізаторів та їхніх нащадків. Роксанн Данбар–Ортіс у своїй монографії «Історія корінних народів Сполучених Штатів» (2014)¹ та статті «Так, корінні американці були жертвами геноциду» (2016)² доводить, що расизм щодо американських

¹ Dunbar–Ortiz Roxanne. *An Indigenous Peoples' History of the United States*. Boston: Beacon Press, 2014. 314 p.

² Dunbar–Ortiz Roxanne. Yes, Native Americans Were the Victims of Genocide. In History News network. 2016. URL: <https://www.historynewsnetwork.org/article/yes-native-americans-were-the-victims-of-genocide>

індіанців є класичним прикладом поселенського колоніалізму як форми імперіалізму. І хоча термін «геноцид» і Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього датуються 1948 р., вчена вважає, що форма колоніалізму, з якою зіткнулися корінні народи Північної Америки в 19 – першій половині 20 ст. від самого початку була сучасною: поселенський колоніалізм потребував геноцидної політики на державному рівні. «Історію США, так само як і успадковану корінними народами травму, неможливо зрозуміти без осмислення геноциду, який Сполучені Штати вчинили щодо корінних народів. Від колоніального періоду, через заснування США й упродовж 20 ст. це включало катування, терор, сексуальне насильство, масові вбивства, систематичні військові окупації, виселення корінних народів з їхніх прадавніх територій, примусове вилучення дітей корінних американців і направлення їх до інтернатів військового типу, політику парцеляції (алотменту) та політику ліквідації племен»³.

Реджінальд Хорсмен (1975) писав, що з середини 19 ст. сама наука підтримала попередньо поширену думку про те, що індіанців не варто рятувати, і уявляла собі світ кращим, коли всепереможна англосаксонська гілка європейської раси витіснить нижчі народи. «Народ Сполучених Штатів від науки отримав підстави пояснити невдачі індіанців, та пояснити й виправдати американську експансію», – дійшов висновку дослідник⁴.

Теоретизуючи над проблемою раси та расизму в лінгвістичній науці Веслі І. Леонард (2020) погодився з Сьюзен Ч. Кемерон і Лоан Т. Фан (2018)⁵ у тому, що мовна зміна серед корінних американців безпосередньо пов'язана з расизмом, який виявлявся в численних чинниках, що зумовили цю зміну, зокрема в геноциді, системі інтернатних шкіл, які на рівні державної політики мали на меті знищити культуру і мову корінних американців, а також у захопленні та оскверненні земель і в інших формах колоніального насильства. «Менш усвідомленим, – писав Веслі І. Леонард, – залишається той факт, що лінгвістичні дослідження мов корінних американців, хоча часто спрямовані на протидію расизму – шляхом спростування міфів або підтримки мовних потреб громад, – водночас можуть відтворювати расові ієрархії та несправедливості, перетворюючи мови на об'єкти, осмислені крізь інтереси й способи пізнання домінантного суспільства». Ще одним ключовим чинником, котрий сприяє расизму, дослідник визначив відсутність корінних американських лінгвістів, які мають академічні кваліфікації, зазвичай необхідні для роботи на університетських посадах або для відігравання керівних ролей у професійних організаціях. Із 1 331 громадянина та постійного мешканця США, які

³ Ibidem.

⁴ Horsman Reginald. Scientific Racism and the American Indian in the Mid-Nineteenth Century. *American Quarterly*. May, 1975. Vol. 27. No. 2. P. 168.

⁵ Cameron Susan Chavez, Loan T. Phan. Ten stages of American Indian genocide. *Revista Interamericana de Psicología/Interamerican Journal of Psychology*. 2018. No. 52 (1). P. 25-44. DOI: <https://doi.org/10.30849/rip/ijp.v52i1.876>

здобули ступінь доктора філософії з лінгвістики в американських університетах у період з 2006 по 2016 рік, лише десятеро були ідентифіковані як «американські індіанці або корінні жителі Аляски»⁶.

Якщо проблема расизму проявилася в політиці та реальному житті, у науці загалом, та лінгвістиці зокрема, то чи ідентифікується вона в інституціях пам'яті – архівах, архівній справі та архівних документах. Вільям Т. Гейган (1978) на це питання відповів ствердно: «Окрім самого обсягу наявних документів про те чи інше індіанське плем'я, існує ще одна проблема – і вона пов'язана з походженням (провенансом) цих джерел. Майже всі ці документи є продуктом діяльності білих чоловіків». Цієї думки Вільям Т. Гейган дійшов, вивчаючи серії щорічних звітів, складених індіанськими агентами й надрукованих у виданні «Congressional Serial Set», яке є одним із найдоступніших і найчастіше використовуваних джерел про індіанців часів резервацій. І далі він продовжив: «Подібні проблеми характерні й для інших архівних джерел – щоденників, звітів, листів і мемуарів. Усі вони є продуктом діяльності білих чиновників індіанської служби, білих торговців, білих поселенців, білих місіонерів і білих мандрівників. Ці білі чоловіки не лише були несприйнятливими до індіанської точки зору, якщо не відверто ворожими, але й часто вражаюче неосвіченими щодо того, що саме вони спостерігали й намагалися описати. Історичні документи, від яких вони [індіанці] тією чи іншою мірою залежать, перебувають в архівному володінні – але не в їхньому»⁷.

Отже, **мета статті** полягає у висвітленні основних локацій зберігання архівних документів і основних документальних комплексів про американських індіанців з урахуванням проблеми расизму щодо корінних народів у Сполучених Штатах Америки.

Виклад основного матеріалу розпочнеться не з Національного архіву США, позаяк він був заснований тільки в 1934 р., до цього часу в історичних товариствах і бібліотеках, при урядах штатів, агенціях, університетах і школах вже здійснювалося архівне зберігання документів про американських індіанців. Серед цих інституцій чільне місце посідає Історичне товариство Оклахоми, території, а затим штату, де була створена найбільша резервація «п'яти цивілізованих племен» – така собі «лабораторія експериментів над живими людьми». В Архіві американських індіанців Історичного товариства Оклахоми відклалися одна з найцікавіших колекцій з історії корінних народів США.

У 1892 р. на засіданні Асоціації видавництв території Оклахома заступник реєстратора актів власності округу Кінгфішер, журналіст Вільям Паркер Кемпбелл (1843–1924) звернувся до присутніх з пропозицією створити колекцію періодичних

⁶ Wesley Leonard. Insights from Native American Studies for theorizing race and racism in linguistics (Response to Charity Hudley, Mallinson, and Bucholtz). *Language*. 2020. Vol. 96. No. 4. P. 281–291.

⁷ Hagan William T. Archival Captive – The American Indian. *The American Archivist*. April 1978. Vol. 41 (2). P. 135–142.

видань, книжкових зібрань, матеріалів мистецтва, науки та літератури. Його ідею підтримали члени асоціації й 27 травня 1893 р. в Кінгфішері постало Історичне товариство Оклахоми, а Кемпбелл став його першим куратором-зберігачем. У 1895 р. ініціативу Кемпбелла офіційно підтримав губернатор території Оклахома В.К. Ренфроу, внаслідок чого товариству надали фінансування з бюджету території⁸. Невдовзі Територіальна асамблея перевела товариство до міста Норман, а 1902 р. – до Оклахома-Сіті й Кемпбелл, який на певний час був відійшов від справ, знов повернувся на місце куратора. Понад двадцять років поспіль він збирав матеріали з історії Оклахоми, видавав журнал «Historia». Його ентузіазм щиро компенсував нестачу формальної підготовки в галузі архівної і музейної справи. Філософію Кемпбелла влучно передає його вислів: «Приносьте все; якщо майбутньому це не знадобиться, нехай майбутнє його й викине»⁹.

Починаючи з 1933 р., Історичне товариство Оклахоми розпочало приймати на зберігання документи установ, що діяли на заході штату, матеріалів, пов'язаних з історією індіанських племен, насамперед «п'яти цивілізованих племен» – черокі, чикасо, чокто, маскоків або кріків, семінолів. Навернення цих племен до цивілізації почалося за Джорджа Вашингтона (1789–1797), Генрі Нокса (1750–1806) та Томаса Джефферсона (1801–1809). Їм вдавалося переконувати індіанців переходити в християнство, будувати будинки, займатися фермерством, водити дітей до школи й опанувати стиль життя білих людей. У 1803 р. адміністрація Джефферсона придбала у Франції Луїзіану – територію у 2,1 млн. кв. км, на якій з часом було засновано п'ятнадцять штатів. 10 липня 1821 р. вступив в силу договір Адамса–Оніса за яким від Іспанії до США перейшла Флорида. Білі переселенці мріяли про ці землі, які власне належали корінним американцям, а не французам чи іспанцям. На звільненні земель від семінолів (йдеться про Семінольські війни – військові конфлікти між США та семінолами між 1816 та 1856 рр.) заробив симпатії електорату командувач американським військом у Першій Семінольській війні, генерал Ендрю Джексон (1767–1845), що дозволило йому стати президентом. Роксанн Данбар–Ортіс у своїй монографії писала, що до кінця президентської каденції Джексона (1829–1837) політика геноциду корінних народів в Сполучених Штатах була впроваджена на найвищому рівні влади. У своїй першій промові до Конгресу, в 1829 р., Джексон заявив про добровільне переселення індіанців, однак, за Данбар–Ортіс, то була «закодована мова» й індіанці під примусом залишали свої землі. Невдовзі в Джорджії були відкриті родовища золота, що швидко призвело до безкарного вторгнення шукачів наживи на землі черокі. Вони подали позов до Верховного Суду США й суддя Джон Маршалл (1801–1835) ухвалив рішення на їхню користь. Однак Джексон проігнорував те рішення. 28 травня 1830 р. вступив в силу

⁸ Левченко Л. *Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація* [монографія]. Миколаїв, 2013. С. 224.

⁹ *Blackburn Bob L. Campbell, Willam Parker (1843–1924). The Encyclopedia of Oklahoma History and Culture.* URL: <https://www.okhistory.org/publications/enc/entry?entry=CA035>

підписаний Джексоном закон про виселення індіанців з південно-східних штатів на непридатні землі західніше річки Міссісіпі. До Оклахоми примусово переселили спершу чокто, затим семінолів, маскоків, чикасо. Данбар-Ортіс оцінює кількість індіанських переселенців, які змушені були залишити свої рідні землі й переселитися на «Індіанські території» в 70 тис. людей. Черокі чинили найсильніший спротив, їхнє примусове переселення тривало аж до 1838 р., коли армія Сполучених Штатів силоміць вивела останніх черокі до північно-східної Оклахоми. В історії те переселення названо «Шлях сліз», оскільки воно забрало життя тисяч і тисяч американських індіанців¹⁰.

8 лютого 1887 р. Конгресом був ухвалений «An Act to Provide for the Allotment of Lands in Severalty to Indians on the Various Reservations» - Закон Доуза (сенатора Генрі Лоуренса Доуза (1816–1903)), який мав на меті асимілювати індіанців, заохочуючи їх до загальноприйнятих у білих американців методів ведення сільського господарства (зміненій Законом Кертіса (1898) та Законом Берка (1906)). 3 березня 1893 р. Конгрес США заснував Комісію п'яти племен (комісія Доуза щодо племен чокто, семінолів, маскоків (кріків), чикасо, черокі; комісія працювала впродовж 1893–1914 рр.), яка мала переконати індіанців припинити права договірної колективної власності на їхні землі та погодитися з планом індивідуального розподілу земель (системою алотментів – індивідуальних наділів). Наміри уряду зустріли опір племен, позаяк традиційним для індіанців було колективне землеволодіння. У 1895 р. Конгрес дозволив проведення земельної зйомки «Індіанської території», у 1896 р. – надав комісії повноваження на створення племінних реєстрів як підготовчого етапу алотування. Від членів племен комісія тоді отримала понад 7 500 заяв, однак вони були визнані недійсними, оскільки Закон Кертіса від 28 червня 1898 р. дозволяв здійснювати алотування без згоди племен. Закон зобов'язав комісію перед розподілом земельних ділянок підготувати списки членів п'яти племен. До цих списків (Dawes Rolls) реєстраторами комісії за заявами заносилися дані про осіб, які були громадянами п'яти племен (кожна особа могла заявити належність лише до одного племені) і відповідно мали право на індивідуальне землеволодіння (алотмент). Кент Картер писав, що індіанці подали понад 300 тис. заяв на отримання алотментів, однак дві третини цих заяв комісія відхилила. Наслідком діяльності комісії Доуза стала втрата індіанцями своїх земельних фондів, оскільки уряд США оголосив «надлишковими» всю решту земель, що залишилися після розподілу. Ці «надлишкові», тобто відібрані у індіанців, землі уряд США продав євроамериканським поселенцям¹¹. Закон Кертіса 1898 р. також передбачав ліквідацію племінних урядів і судів напередодні проголошення Оклахоми штатом. Однак комісія Доуза на той час ще не завершила

¹⁰ Dunbar-Ortiz Roxanne. *An Indigenous Peoples' History of the United States*. Boston: Beacon Press, 2014. P. 97–114.

¹¹ Carter Kent. *The Dawes Commission and the Allotment of the Five Civilized Tribes, 1893–1914*. Orem, Utah: Ancestry.com, 1999. 284 p.

свою роботу й Конгрес у рішенні від 26 квітня 1906 р. дозволив діяльність племінних урядів з обмеженою автономією (суди були ліквідовані).

У праці видатної американської історикині Енджі Елберти Дебо (1890–1988), яка все життя провела в Оклахомі й всю себе присвятила дослідженням історії корінних американців, детально показано як після примусового виселення з південно-східних штатів п'ять цивілізованих племен систематично позбавлялися земель і ресурсів, гарантованих їм договорами з урядом США. За Дебо, ці договори мали б захищати племінні землі «доти, доки течуть води і росте трава», натомість після Закону Доуза 1887 р., що нав'язав індіанцям систему приватної власності, білі ошукали їх і відібрали їхню землю. Дебо висвітлювала у своїй книзі кричущі приклади корупції і морального занепаду, що лежали в основі злочинної діяльності білої адміністрації у впровадженні політики алотменту¹². Рукопис цієї книги побачив світ 1936 р. й настільки обурих ще живих тоді реалізаторів Закону Доуза, що книжку не опублікували, а історикиню затаврували. «І все ж води течуть: зрада п'яти цивілізованих племен» вийшла друком 1940 року, а сьогодні її авторка Енджі Елберта Дебо є найбільш шанованою історикинею в США.

Для виконання своїх завдань комісія Доуза потребувала архівних документів п'яти племен – черокі, чикасо, чокто, семінолів, маскоків (кріків), які були вилучені з органів управління племенами і зосереджені у Маскоджі, де працював головний офіс комісії. Згодом документи, накопичені в Маскоджі, привернули увагу американського історика Гранта Формана (1869–1953), автора книги «П'ять цивілізованих племен»¹³. Він уважав зібрані документи надзвичайно цінними й наполягав на їхньому впорядкуванні, описуванні й удоступненні дослідникам. У 1929 р. він домогся дозволу Бюро у справах індіанців на створення опису документів, а згодом він і його колеги сприяли передаванню документів на зберігання до історичної будівлі штату Оклахома в Оклахома-Сіті.

25 (27) березня 1934 р. Конгрес США ухвалив закон, який надав Історичному товариству Оклахоми статус депозитарію архівів п'яти племен, при цьому право власності на документи залишалося за федеральним урядом США. Історичне Товариство Оклахоми з часом стало партнерським (дочірнім) архівом Національного архіву США, оскільки воно зберігає документи «п'яти цивілізованих племен», а також частково Бюро у справах індіанців (NARA, Record Group 75 “Records of the Bureau of Indian Affairs, 1793–1989”). Параграф «199-а» Кодексу Сполучених Штатів (25 U. S. C. «Custody of records; Oklahoma Historical Society» – «Опіка над документами, Історичне Товариство Оклахоми») встановлює норму, за

¹² Debo Angie. *And Still the Waters Run: The Betrayal of the Five Civilized Tribes*. Princeton: Princeton University Press, 1940. 480 p.

¹³ Foreman Grant. *The Five Civilized Tribes*. University Oklahoma Press, 1971. 478 p. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/America/United_States/_Topics/history/_Texts/FOR5CT/home.html

якою документи індіанських племен, зберігання яких доручено Архівістом США¹⁴ Історичному Товариству Оклахоми, мають зберігатися товариством відповідно до вимог правил та інструкцій, виданих Архівістом США. Секретарю Товариства надано право засвідчувати підписом і печаткою копії документів. Його засвідчення має таку ж силу, як і Архівіста США. На запити федеральних органів влади товариство повинно видавати копії документів на безоплатній основі¹⁵.

З плином часу списки (Dawes Rolls), переписні картки, заяви на зарахування, мапи ділянок, листування, справи про надання земельних наділів комісією Доуза набули вирішального значення у підтвердженні індіанського громадянства та з'ясуванні земельних претензій.

Ще у 1806 р. на федеральному рівні була запроваджена посада суперінтенданта індіанської торгівлі, який наглядав і контролював економічні відносини між корінними народами та урядом США. У березні 1824 р. військовий міністр США Джон Колдвелл Келгун (1817–1825) у складі Військового департаменту США заснував Бюро у справах індіанців. Бюро врегульовувало суперечки між корінними американцями та євроамериканцями, розподіляло кошти, виділені Конгресом для фінансування індіанських агентів, які відтоді займалися «акультурацією», а точніше асиміляцією, корінних народів у євроамериканське суспільство, наглядали за торгівлею хутром, здійснювали посередництво у суперечках між різними індіанськими племенами та запобігали будь-яким загрозам інтересам США. Традиційно в індіанському суспільстві чоловіки займалися полюванням, а жінки сільським господарством. Агенти руйнували ці традиційні ролі, спонукаючи чоловіків перебрати на себе сільськогосподарські роботи та використовувати євроамериканські аграрні технології¹⁶. Створивши у 1850-х рр. першу резервацію в Каліфорнії, Бюро прийшло до ідеї поширити цю практику на інші регіони. З того часу агенти перебували в безпосередньому контакті з індіанцями, примушували їх мешкати в резерваціях, а індіанських дітей відправляли до шкіл-інтернатів. З часом були виявлені неймовірного обсягу зловживання й президент США Улісс Грант (1869–1877), сподіваючись підвищити добродієність агентів, навіть доручив висувати кандидатів на ці посади релігійним організаціям, що не справило жодних покращень. Після 1877 р. розпочалася централізація управління агентствами, агенти вже подавали звіти безпосередньо до вашингтонського офісу й стали державними службовцями.

¹⁴ Архівіст США – вища посадова особа Національного Архіву та Адміністрації Документації (National Archives and Records Administration), призначається на посаду президентом США.

¹⁵ §199a. Custody of records; Oklahoma Historical Society (25 U.S.C. § 199a) / NARA Statutes / Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. National Archives and Records Administration: General Counsel / Policy and Planning Staff. 2006; Левченко Л. *Архів і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація*: монографія. Миколаїв, 2013. С. 225.

¹⁶ Curtis Emanuel Jackson, Marcia J. Galli. *A history of the Bureau of Indian Affairs and its activities among Indians*. San Francisco: R&E Research Associates, 1977. 162 p.

До складу документального комплексу Бюро у справах індіанців, частина якого зберігається в Оклахомі, належать документи його адміністративних підрозділів: (1) Агентства шайєннів і арапахо, (2) Агентства кайова, команчів і апачів (містить також документи племен вічита, каддо, делавари, кічі, таваконі та вако), (3) Агентства павні, понка, ото та міссурі (містить документи племені кав та північних тонкава), (4) Агентства квапо, складовою документального комплексу якого є матеріали ще понад двадцяти племен, та Агентства сак і фокс та шоні¹⁷.

Від 1871 р. Конгрес вперше розпочав пряме фінансування освіти, асигнувавши 100 тис. доларів. У 1883 р. була заснована посада суперінтенданта індіанських шкіл, у 1890 р. Томас Дж. Морган розробив перший навчальний план. Від 1872 р. до 1892 р. шкільна освіта була профінансована у розмірі понад 2,2 млрд. доларів¹⁸. Ціла система індіанських інтернатів, сільськогосподарських та індустриальних шкіл покрила не лише резервації, а й інші регіони Сполучених Штатів.

Тож, в Історичному товаристві Оклахоми, як у складі комплексів документів агентств, так і окремо зберігаються шкільні документи сільськогосподарської школи Чілокко, школи Red Moon, школи вчителя Джона Гомера Сігера, шкіл-інтернатів в Анадарко, у Форт Сілл, Рейні-Маунтін, інтернату для кайова і команчів, інтернату Вічіто/Ріверсайд, школи-інтернату для дітей з племені маямі при баптистській церкві (Маріон, Індіана), шкіл-інтернатів для дітей з племен модоки, пеорія, оттава, куапо, сенека, шоні, вендат, сак і фокс, абсенте-шоні, Інституту Гаскелла (Університет індіанських народів імені Д.Ч. Гаскелла), інтернатів для індіанських дітей при монастирі Св. Бенедикта (Міннесота), Св. Марії (Вісконсин), при місії Святого Серця.

Щоб краще зрозуміти як расизм співвідноситься зі школою, треба заглибитися в архівні документи, а також записи усної історії як це зробив Клайд Елліс у своїй книзі «Щоб змінити їх назавжди» про школу-інтернат у Рейні-Маунтін. Він розпочинає з дев'яностодворічного Паркера Маккензі, який, вказуючи на руїни кампусу, каже «Саме тут я почав свій шлях» – тут на південному заході Оклахоми, у віддаленому куточку резервації, «...урядові вчителі майже три десятиліття боролися за те, щоб втілити у життя бачення нової індіанської раси. Скупчені в гуртожитках і класах школи, діти кайова наполегливо працювали, щоб стати тими “цивілізованими”, компетентними громадянами, яких уряд сподівався зробити культурно невідрізнюваними від білих людей, що їх оточували. Ціною цієї трансформації стала втрата всього, що робило їх індіанцями. Такі діти, як Маккензі, мали вийти зі школи назавжди зміненими; безпосередньо метою школи було не допустити, щоб вони «поверталися до ковдри» – терміну зневаги, яким позначали

¹⁷ American Indian Archives Collection. Oklahoma Historical Society. URL: <https://www.okhistory.org/research/indianarchive>

¹⁸ Bureau of Indian Affairs. In U*X*L Encyclopedia of U.S. History. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/political-science-and-government/us-government/bureau-indian-affairs>

покараних “відступників”, котрі не могли протистояти спокусі повернення до рідних тубільних звичаїв. Довгострокова надія полягала в тому, що керовані “визвольним” досвідом школи, діти служитимуть своїм громадам як маяки змін і приклади належного способу життя. Це був грандіозний задум, адже шкільна освіта означала більше, ніж просте прищеплення індіанським дітям білої освіти: вона мала стати вирішальним моментом у метаморфозі цілого народу. Пишучи у 1899 р. комісарові у справах індіанців, керівниця школи Рейні-Маунтін Кора Данн відверто сформулювала місію школи “Наша мета, – писала вона, – змінити їх назавжди”. Клайд Елліс згадує про виступ на конференції в Лейк-Могонк у 1895 р. комісара з питань індіанської освіти, американського педагога Вільяма Ніколаса Хайлманна, послання якого поєднувало джефферсонівське бачення мирних реформ із потребою знайти остаточне рішення «індіанської проблеми». «Віддайте нам ваших дітей, – звертався він до індіанських батьків. – Ми дамо їм літери й навчимо користуватися друкованим словом... Завдяки цьому настане велике визволення, і школа подарує його вам». Політики й реформатори щиро вірили в гуманність примусової сепарації дітей від батьків, вважали цю кампанію «порятунком індіанців від їхніх власних варварських звичок», від вимирання «відсталого раси». Цей задум виявився хибним, кампанія зазнала провалу. З одного боку вона додала болю індіанському народу, з іншого – спонукала індіанців консолідуватися й зберегти в резерваціях власну культурну ідентичність¹⁹.

Про важкі умови перебування молоді у закладах освіти також свідчать документи сільськогосподарської школи Чілокко (1884-1980) у Понка-Сіті (або Індіанська школа Чілокко, або Індіанська індустріальна школа Чілокко, або Haworth Institute) для юнаків і дівчат із індіанських племен. До 1930-х рр. загальноосвітніх предметів, які опановували в навчальних закладах для білих, тут майже не вивчали, натомість учнів вчили виконувати фізичну та хатню працю (хлопці працювали в сільському господарстві та на «кам'яній купі» – розбивали великі брила на будівельний матеріал; дівчат готували на служниці). У Чілокко був запроваджений військовий режим, щодня учні вимушено підкорялися 22 сигналам сурми, раз на тиждень відвідували християнські богослужіння. У роки Великої депресії (1929 – кінець 1930-х рр.) у Чілокко нарешті почали навчати сільськогосподарським ремеслам (ковальству, підковуванню коней), опановувати будівельні професії, друкарство, кравецтво, роботу зі шкірою, в пізніші роки – тут вчилися ремонтувати сантехніку та електротехніку, зварюванню, авторемонту, наданню послуг у харчовій промисловості та діловодству²⁰.

Біль пережитих кампаній асиміляції спонукала індіанців до збереження архівів, сприяння дослідженням та популяризації власної культури, в тому числі

¹⁹ Clyde Ellis. *To change them forever: Indian Education at the Rainy Mountain Boarding School, 1893-1920*. Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1996, 250 p.

²⁰ Chilocco History Project. URL: <https://chilocco.library.okstate.edu/archive>

свідчень подій найгірших років історії. Спершу це робили через мікрофільмування архівних документів, публікацію архівних довідників, виставки. Розвиток сучасних технологій дозволяє це робити через вебсайти, бази даних, створення електронних ресурсів, оцифрування архівних документів. Наприклад, електронний ресурс Індіанської школи Чілокко включає інформацію на 17 тис. студентів, які відвідували цю школу²¹. Через дослідницький центр Історичного товариства Оклахоми можна отримати інтелектуальний доступ до інформації про документи та доступ до цифрових копій документів переписів населення, у т.ч. 1890 р. (частково втрачені через пожежу в 1921 р. у Федеральному офісі переписів населення США); реєстру «Unemployed Relief Census» 1933, укладеному під час Великої депресії для обліку незайнятого населення; оцифрованих мікрофільмів документів переписів понад 180 індіанських племен; документів комісії Доуза за 1898–1914 рр. по п'яти цивілізованих племенах, переселених до резервації Оклахома, і БД планів земельних наділів племені кріків 1910 р.; до БД із документами людей, які перебували в полоні у індіанців і були ними звільнені (freedmen), які вступали до змішаних шлюбів (за законом такі люди не рахуються за індіанців і членів племен); БД на мешканців міст і гомстедерів (власників земельних ділянок) із Першого довідника Сміта по території Оклахоми 1907 р., БД до колекції заяв на отримання наділів за гомстедним правом у межах відчужених земель племен вікіта-каддо та кайова-команчі-апачі (у 1900–1901 рр. землі цих племен були розподілені між їхніми членами, а решта земель поділена між двома округами Ел-Ріно та Лоутон і розіграна в лотерею), до БД алотментів, виданих офіційно визнаним членам племені семінолів і облікованих Дж. Рід Муром у виданні 1915 р.; до БД на 467 осіб повної або більше ніж половинної індіанської крові (Конгрес уважав, що люди повної індіанської крові не розуміють важливості індивідуального володіння земельним наділом і тому можуть відчужувати наділену їм землю, тому 28 травня 1908 р. прийняв Закон про обмеження, який знімав такі обмеження з білих, одружених з індіанцями, колишніх полонених, осіб з меншою ніж половина індіанською кров'ю; всі повнокровні індіанці могли подавати заяви до Департаменту внутрішніх справ на зняття обмежень і тільки голова департаменту мав право їх задовольнити; закон від 10 квітня 1926 р. зняв обмеження зі спадкоємців). На вебсайті Історичного товариства Оклахоми представлений оцифрований проект, реалізований Гастоном Літтоном та його колегами з історичного факультету Університету Оклахоми в 1936–1937 рр. за рахунок грантового фінансування Управління громадських робіт «Нового курсу». Під час проекту були передруковані й укомплектовані у вісім томів документи з архівів п'яти племен, що зберігаються в Історичному товаристві Оклахоми²².

²¹ Search the Chilocco Indian School Index. Oklahoma Historical Society. URL: <https://www.okhistory.org/research/chiloccosearch>

²² American Indian Records and Resources. Oklahoma Historical Society. URL: <https://www.okhistory.org/research/americanindians>

У цілому обсяг колекції Історичного товариства Оклахоми сягає 3,5 млн. окремих документів і 6000 томів архівних справ. Вона репрезентує історію 66 індіанських племен, які зазнали переселення з інших регіонів, або були корінними народами Оклахоми.

Національний архів США (NARA) засновано в 1934 р. Історію NARA, його філіалів, центрів документації, архівів штатів, президентських бібліотек, товариств архівістів та особливостей архівної теорії та практики в США впродовж їх історії авторкою цієї статті свого часу досліджено й представлено у низці статей, монографії та докторській дисертації. Для цієї теми важливо зазначити, що NARA створено в роки Великої депресії і перші дні президентства, без перебільшення найвидатнішого діяча в історії США, Франкліна Делано Рузвельта (1933–1945)²³. «Новий курс» Рузвельта рятував не лише економіку США, він проникав у всі сфери життєдіяльності американського суспільства, у т.ч. «Новий курс» змінив життя американських індіанців.

1928 року Інститут урядових досліджень опублікував звіт Льюїса Меріама (1883–1972) під назвою «Проблема індіанської адміністрації»²⁴. Звіт з усією очевидністю продемонстрував убогість житла, жебрацьке існування, незадовільність освітньої інфраструктури індіанців. Ба більше, звіт показав, що умови життя індіанців до їхнього контакту з білими були кращими, ніж після переселення їх до резервацій. Меріам робив висновок про те, що бідність індіанців була зумовлена не культурною чи расовою меншовартістю, а «...кількома попередніми політиками, запровадженими урядом у відносинах з індіанцями, характер яких за тривалого застосування призвів би до зубожіння будь-яку расу...»²⁵. Федеральні посадовці на диво погодилися з цим висновком: політика алотменту була уповільнена, індіанців стали призначати на посади в Бюро у справах індіанців. Реалізувати «Індіанський Новий курс» взявся Джон Колліер (1884–1968). Він обіймав посаду комісара Бюро у справах індіанців в Адміністрації президента Франкліна Делано Рузвельта з 1933 р. по 1945 р., був головним ініціатором Закону про реорганізацію індіанців (the Indian Reorganization Act, IRA) 1934 року, за допомогою якого прагнув скасувати тривалу політику культурної асиміляції корінних американців. IRA був першим законодавчим актом у США, який визнавав за доцільне існування племінних урядів, дозволяв племенам розробляти власні конституції та закони, а також припиняв алотмент, збільшував фінансування індіанської освіти тощо. В цілому IRA був позитивним кроком у політиці уряду США щодо індіанців, хоча він також зазнав критики через невідповідність традиційним устоям самоврядування корінних американців і через

²³ Левченко Л. *Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки...* 1204 с.

²⁴ The Problem of Indian Administration. In National Indian Law Library. URL: <https://narf.org/nill/resources/meriam.html>

²⁵ Crepelle Adam. *Becoming Nations Again. The journey Towards Tribal Self-Determination*. Cambridge University Press, 2025. P. 136.

те, що білі знов перебирали на себе право вирішувати що є кращим для племен (paternalism, уважалося, що білі здатні піклуватися про себе самі, а індіанці потребують опіки над ними)²⁶.

31 березня 1933 р. Конгрес США започаткував Програму надзвичайних природоохоронних робіт і виділив 5 млрд. доларів Бюро у справах індіанців для координації цих робіт на землях, визнаних на федеральному рівні резерваціями індіанців. 22 травня 1933 р. був створений окремий підрозділ з індіанців, очолюваний власним індіанським директором. 1 липня 1937 р. підрозділ реорганізовано в Індіанський підрозділ Цивільного корпусу охорони природи. До нього вступали індіанці віком від 18 років, які відповідали вимогам фізичної придатності. Більшість природоохоронців працювала на території власних резервацій. Всі вони отримували таку саму платню, як і їхні білі колеги: 30 доларів на місяць, плюс харчування та помешкання в таборах корпусу. Ті, хто проживав удома, отримували 15 доларів на місяць. Загалом у природоохоронних роботах було задіяно понад 30 тис. американських індіанців. До переліку цих робіт належали заходи з протипожежної безпеки, будівництво доріг і стежок, боротьба з бур'янами та шкідниками, прокладання телефонних ліній, зведення огорож, роботи з контролю ерозії та повеней, проекти водопостачання, висаджування дерев і поліпшення лісів тощо. Польові роботи було припинено 10 липня 1942 р.²⁷

Після Другої світової війни, за якої індіанці відзначилися в рядах Армії США на фронті, в уряді запанувала думка про припинення їхнього особливого статусу. Ба більше, США вступили в «Холодну війну» з СРСР, а прагнення племен до колективного землеволодіння спричинило хибні стереотипи щодо прихильності індіанців до комунізму. Тож, уряд США черговий раз став на шлях американізації індіанців і ліквідації племен. Політика припинення (termination) 1950-х років мала на меті підпорядкувати індіанців тим самим привілеям, обов'язкам, законам, у т.ч. кримінальним, які стосувалися інших громадян США. Ідея нав'язування індіанцям євроамериканського способу життя завжди лежала в основі політики уряду США, але цього разу в ній з'явився новий сенс – племена, з їхньої згоди чи без неї, мали бути ліквідовані як політичні утворення й почати жити «як американці». Протягом політики припинення на федеральному рівні та на рівні штатів було прийнято низку законодавчих актів, які істотно погіршили становище племен. Впродовж 1953-1964 рр. 109 племен були ліквідовані, у них було відібрано 1,5 млн. акрів трастових земель, які продали неіндіанцям. Ці племена втратили офіційне визнання і, разом із цим, понад 12 тис. індіанців залишились без офіційного племінного громадянства²⁸.

²⁶ Ibid. P. 138.

²⁷ The Civilian Conservation Corps–Indian Division. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/bia/civilian-conservation-corps-indian-division>

²⁸ Termination Policy 1953–1968. Council of Indian Nations. URL: <https://cutt.ly/2tvwU4KC>

6 березня 1968 р. президент США Ліндон Джонсон (1963-1969) виголосив у Конгресі промову, повністю присвячену індіанцям. Це був безпрецедентний крок не тільки тому, що до того часу жоден президент не вдавався до таких промов, а й тому, що Джонсон згадав про всі несправедливості, яких зазнавали індіанці в минулому, і навів дані, що яскраво демонстрували наскільки сильно індіанці відставали від білих американців за більшістю соціально-економічних показників, у т.ч. в тривалості життя (було обраховано, що індіанці живуть в середньому на двадцять років менше, ніж білі), а також у рівні безробіття, яке серед індіанського населення було вищим у десять разів. Президент Джонсон відкинув політику припинення та патерналізм і проголосив ідею «максимального вибору для американського індіанця», що мала втілюватися у програмах самопомоги, саморозвитку й самовизначення²⁹. Проте, назавжди змінити курс федеральної політики щодо індіанського населення вдалося лише президенту США Річарду Ніксону (1969-1974), на якого індіанці насправді не мали жодної надії. У липні 1970 р., звертаючись до Конгресу в спеціальному посланні про індіанські справи, Ніксон зазначив, що статистичні показники є наслідком «століть несправедливості», а «федеральні програми, покликані задовольнити індіанські потреби, часто виявляються неефективними та принизливими». «Настав час рішуче порвати з минулим, – заявив Ніксон, – і створити умови для нової епохи, у якій індіанське майбутнє визначатиметься індіанськими вчинками та індіанськими рішеннями»³⁰.

За Законом про самовизначення індіанців та допомогу в освіті 1975 р. федеральні програми у справах індіанців було передано під контроль племен. Закон підтвердив зобов'язання США щодо сприяння індіанським племенам у розбудові сильних і стабільних племінних урядів, здатних розвивати економіку громад. Племінні уряди отримали можливість укладати контракти з федеральним урядом і перебирати на себе надання федеральних послуг, які раніше в племенах забезпечувала держава. Починаючи з 1975 р., Конгрес і кожен президент США підтримують курс на самовизначення племен, які тепер мають ті самі повноваження, як і штати. Прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на вирішення екологічних проблем у межах ареалів проживання племен, на захист свободи віросповідання та надання федерального визнання³¹.

Отже, Національний архів США народився того ж 1934 р., що й Закон про реорганізацію індіанців. NARA став лідером архівної справи в Сполучених Штатах і світі загалом. Він розвивався в руслі політики зовсім іншого гатунку, яка від президента Франкліна Делано Рузвельта вже була спрямована на боротьбу з расизмом. Документальні комплекси, зібрані в сховищах NARA, відіграють ключову роль у захисті прав корінних американців.

²⁹ Crepelle Adam. *Becoming Nations Again...* P. 153.

³⁰ Ibid. P. 156.

³¹ Ibid. P. 156-158.

У 1972 році NARA чи не вперше опублікував каталог мікрофільмів «The American Indian»³² з анотованим переліком мікрофільмів документів з індіанської історії. Сьогодні орієнтиром у навігації по колекціях NARA є путівники, численні покажчики та індекси, бази даних та вебсайт, а точніше величезний вебпортал архіву, на якому індіанцям призначено цілий розділ «Native American Heritage». У цьому розділі дослідники можуть віднайти інформацію про американських індіанців та жителів Аляски від 1774 р. до середини 1990-х рр. На сторінці розділу інформація про доступ до документів насамперед згрупована за тематикою: документи про алотмент, переписи населення, документи Індіанського підрозділу Цивільного корпусу охорони природи (Records of the Civilian Conservation Corps – Indian Division), документи Конгресу, листування, документи про реалізацію Закону про реорганізацію, документи військової служби, документи про використання природних ресурсів і земель, фотографії, сучасні федеральні документи, звіти, шкільні документи, документи щодо реалізації політики припинення, договори, документи племен, документи з історії урбанізації³³.

Однак, з точки зору цього дослідження більший інтерес представляє інформація про наявні на зберіганні в архіві рекорд групи (Record Group (RG))³⁴ – аналог архівного фонду, однак з іншою структурою в середині: поділяється на серії та підсерії. Архівний фонд, якщо це не об'єднаний архівний фонд, створюється із документів одного фондоутворювача – органу влади, установи, підприємства, державної, громадської, політичної організації. Рекорд група може об'єднувати в собі документи кількох фондоутворювачів, які діяли під управлінням, юрисдикцією, координацією головного офісу відповідної галузі. Імовірно, найкращим прикладом для розуміння цієї структури буде RG 75 – *Бюро у справах індіанців*, у якій зосереджено:

Серії

75.2 Документи *Офісу Секретаря війни щодо індіанських справ* (1794–1824)

75.3 Документи *Офісу індіанської торгівлі* (1795–1830)

75.4 Загальні документи *Бюро у справах індіанців* (1801–1952)

75.5 Документи *Комісіонера індіанських справ і його безпосередніх підлеглих* (1871–1976)

Підсерії – до 75.5

³² The American Indian. Select Catalog of National Archives Microfilm Publications. National Archives and Records Service General Services Administration. Washington, 1972. 50 p.

³³ American Indian and Alaska Native Records in the National Archives. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans>

³⁴ Про систематизацію архівних документів у США див.: Левченко Л. Питання систематизації архівних документів у контексті історії архівної справи Сполучених Штатів Америки. *Гілея: наук. вісн.* 2013. Вип. 68 (1). С. 212–219; Левченко Л. Питання систематизації архівних документів у контексті історії архівної справи Сполучених Штатів Америки. *Гілея: наук. вісн.* 2013. Вип. 69 (2). С. 310–318.

- 75.5.1 Документи *Офісу Комісіонера індіанських справ*
- 75.5.2 Документи *офісів головного клерка та головного помічника Комісіонера індіанських справ*
- 75.5.3 Документи *помічників Комісіонера*
- 75.5.4 Документи *голів фінансового та адміністративного офісів Серії*
- 75.6 Документи щодо виселення індіанців (1817–1886)
- 75.7 Документи Земельного відділу (1797–1972)
- 75.8 Документи Іригаційного відділу (1891–1948)
- 75.9 Документи Лісового відділу (1900–1962)
- 75.10 Документи Відділу освіти (1874–1972)

На прикладі RG 75 також можливо яскраво продемонструвати, що в архівах США в одну рекорд групу об'єднують документи, які фізично зберігаються в різних архівах. У разі архівного фонду сповідується принцип *respect des fonds* (поваги до фонду), вироблений французькими архівістами, який унеможливило фізичний розрив фонду й організацію зберігання його частин в різних локаціях. Вище вже згадувалося, що документи, які зберігаються в Історичному товаристві Оклахоми, є складовою частиною RG 75, через що NARA надав товариству статус дочірнього архіву. Таких дочірніх архівів NARA має кілька, але лише тільки один із них зберігає документи з індіанської історії. Натомість, NARA має кілька філіалів і майже всі вони зберігають якісь частини RG 75. Філії NARA забезпечують постійне зберігання документів історичної цінності, створених територіальними підрозділами федеральних органів влади. У США вважається доцільним залишати їх на зберігання на місцях³⁵.

Так, RG 75 включає в себе серію 75.16 *Документи регіональних і районних офісів* (1868–1989), яка відповідно має такі підсерії з відповідним місцем зберігання у філіалах NARA:

- 75.16.1 Документи регіонального офісу в Абердіні (штат Південна Дакота) – філіал NARA в Канзас-Сіті
- 75.16.2 Документи регіонального офісу в Альбукерке (штат Нью-Мексико) – філіал NARA в Денвері
- 75.16.3 Документи регіонального офісу в Анадарко (Форт-Верт) – філіал NARA у Форт-Ворт
- 75.16.4 Документи регіонального офісу в Біллінгсі (штат Монтана) – філіал NARA у Денвері
- 75.16.5 Документи регіонального офісу в Галлапі (штат Нью-Мексико) – філіал NARA у Ріверсайд / Лос-Анджелес
- 75.16.6. Документи регіонального офісу в Джуно (штат Аляска) – філіал NARA в Анкоріджі

³⁵ Левченко Л. *Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки...* С. 470–471.

75.16.7 Документи регіонального офісу в Міннеаполісі (штат Міннесота) – філіал NARA у Канзас-Сіті та Чикаго

75.16.8 Документи регіонального офісу у Маскогі (штат Оклахома) – філіал NARA у Форт-Ворт

75.16.9 Документи регіонального офісу у Фінікс (штат Аризона) – філіали NARA у Денвері та Ріверсайд / Лос-Анджелес

75.16.10 Документи регіонального офісу у Портленді (штат Орегон) – філіал NARA у Сієтлі

75.16.11 Документи регіонального офісу у Сакраменто (штат Каліфорнія) – філіал NARA у Сан-Франциско

75.16.12 Документи регіонального офісу у Віндоу-Рок (штат Аризона; Регіональний офіс навахо) – філіал NARA у Денвері та Ріверсайд / Лос-Анджелес

Найбільшою за кількістю підсерій є серія 75.19 RG 75 *Документи індіанський агенції* (1794-1988) – включає 139 підсерій, зберігання яких фізично організоване за філіалами.

Документи федеральних переписів населення зібрані у RG 29 *Федеральні переписи населення Бюро переписів населення* (1790-1950). Переписи, що відбувалися у 1790-1840 рр., не виокремлювали показник раси. У переписі 1850 р. увагу віддано білим, чорним і мулатам. Не виокремлено індіанців й у переписі 1860 р. У переписах, проведених у 1870-1880 рр. індіанці позначені в переписних анкетах літерами «I», «In». Документи перепису 1890 р. не збереглися в повному обсязі через пожежу в 1921 р., результати перепису були опубліковані у звіті про обкладених і необкладених податками індіанців (опублікований на сайті NARA). Найважливішим вважається 12-й перепис населення США 1900 року (охопив 45 штатів). Формуляр містив такі відомості як-от: місце проживання, ім'я та прізвище і відношення до голови домогосподарства (дружина, дочка, син тощо), стать, дата народження, сімейний стан, діти, місце народження опитуваного та його батьків, громадянство, професія та рід заняття, освіта, володіння житлом, інвалідності (глухий, німий, сліпий тощо). У індіанців також запитували про належність до племені, проживання в резервації чи поза нею, ступінь індіанської крові опитуваного та його батьків, право на володіння землею за федеральними законами, наявність земельного наділу (алотменту), отримання землі відповідно до Закону Доуза та її використання для сільського господарства, індіанський спосіб життя, традиційний одяг, індіанські релігійні практики, вживання індіанської мови, контакти з Бюро у справах індіанців. Індіанці також ідентифіковані у переписах населення за 1910, 1920, 1930, 1940 та 1950 рр. Документи переписів населення оцифровані і віддалений доступ до них можливий через вебсайт NARA, а також через вебсайт FamilySearch International³⁶.

³⁶ Census Records. Federal Population Censuses. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/census/research-decennial-census.html>

Важливими для розуміння політики США щодо індіанського населення є документи RG 107 *Документи Офісу Секретаря війни* та RG 48 *Документи Офісу Секретаря внутрішніх справ*.

Офіс Секретаря війни засновано 1789 р. разом із Військовим департаментом США. На Секретаря війни було покладено більшість обов'язків у сфері індіанських справ, крім нагляду за федеральною системою факторій для торгівлі з індіанцями, яка в 1806–1822 рр. перебувала у віданні Офісу індіанської торгівлі. Документи Офісу Секретаря війни висвітлюють федеральну політику щодо індіанців у період до 1849 р., воєнні кампанії проти племен американських індіанців упродовж 19 ст., історію військових експедицій на Аляску наприкінці 19 ст. Як зазначалося вище, саме в складі Офісу Секретаря війни Джон Колдвелл Келгун у 1824 р. заснував Бюро у справах індіанців³⁷.

Департамент внутрішніх справ було засновано у 1849 р. з метою реалізації внутрішніх функцій і видів діяльності федерального уряду, у числі інших федеральних установ йому було підпорядковано Бюро у справах індіанців. Спочатку у департаменті працював лише один клерк, до обов'язків якого належало опрацювання кореспонденції глави департаменту з питань індіанських справ. У 1870 р. у складі канцелярії департаменту запрацював Індіанський підрозділ, до повноважень якого належало затвердження актів купівлі–продажу, патентів, договорів оренди, переписних списків, графіків розподілу земельних наділів і контрактів, підготовка рекомендацій щодо задоволення вимог про відшкодування збитків та виконання функцій довірчого управителя індіанських трастових фондів. У 1907 р. Індіанський підрозділ було ліквідовано. Натомість ще у 1898 р. був створений підрозділ «Індіанських територій», який наглядав за всіма справами, що стосувалися «п'яти цивілізованих племен» та інших ареалів розселення індіанців³⁸.

Вивчення земельної політики уряду США щодо індіанців неможливе без дослідження документів RG 49 *Документи Бюро управління землями*, яка включає документи Генерального земельного управління, Служби з управління випасом худоби та Бюро управління земельними ресурсами. Генеральне земельне управління було засновано у 1812 р. для проведення земельних зйомок, видачі та реєстрації земельних патентів, а також для адміністрування земель індіанських резервацій, визначених договорами. У 1939 р. утворили Службу з управління випасом худоби, яка врегульовувала проблеми з договорами оренди пасовищ на федеральних землях. У 1946 р. управління та службу об'єднали і на їх базі було створене Бюро управління земельними ресурсами³⁹.

³⁷ Record Group 107: Records of the Office of the Secretary of War. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/secretary-of-war>

³⁸ Record Group 48: Records of the Office of the Secretary of the Interior. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/secretary-of-the-interior>

³⁹ Record Group 49: Records of the Bureau of Land Management. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/bureau-of-land-management>

RG 123 *Документи Суду з позовів США* представлена справами щодо позовів американських індіанців і корінних народів Аляски проти уряду США, а також неіндіанців проти індіанських племен (справи депредацій переважно стосувалися пограбувань та знищення майна). Суд позовів США був відкритий у 1855 р. для розгляду справ на засадах загального законодавства або за дорученнями Конгресу чи урядових відомств. Індіанці подавали позови проти федерального уряду лише за умови ухвалення Конгресом спеціального акта, яким скасовувався суверенний імунітет Сполучених Штатів. Позиви стосувалися відшкодування за вилучення земель, які перебували у колективній племінній власності або у статусі резервацій, та недостатню компенсацію за передані федеральному урядові землі. До 1946 р. до суду індіанці подали близько 200 позовів, але компенсацію отримали лише у 29 випадках. Обурення індіанських племен спонувало уряд США заснувати Комісію з індіанських позовів.

Документи *Комісії з індіанських позовів* (Indian Claims Commission, ICC) представлені в RG 279⁴⁰. Від 13 серпня 1946 р. до 30 вересня 1978 р., ICC, на підставі ухваленого Конгресом Закону про індіанські позови (1946), розглядала та ухвалювала рішення за позовами, поданими проти Сполучених Штатів «будь-яким племенем, групою або іншою ідентифікованою спільнотою американських індіанців, що проживають у межах території Сполучених Штатів або Аляски». ICC напрацювала механізм, що дозволяв племенам висувати свої претензії до уряду США, отримувати грошову компенсацію за втрачені внаслідок порушень з боку федерального уряду та урядів штатів договори. Приймаючи грошову компенсацію, плем'я відмовлялося від висунення будь-яких претензій у майбутньому: в деяких випадках плем'я навіть втрачало федеральне визнання. А втім, за час роботи комісії істориками, етнологами, антропологами були напрацьовані теорія та методика етноісторичних досліджень, результати яких використовували юристи у доведенні прав племені на федеральне визнання. 1954 р. ці напрацювання були представлені на Першій історичній індіанській конференції в долині Огайо, а у 1974 р. опубліковані в серії «Етноісторія»⁴¹. За час своєї діяльності ICC розглянула 546 позовів, із яких вона відхилила 204 позови, по 342 позовам прийняла позитивні рішення про виплату компенсації, фактично здійснила виплати по 274 позовах, сума виплат склала 818 172 606,64 доларів США⁴². Процедуру офіційного визнання індіанських племен було запроваджено відповідно до частини 83 Кодексу Федеральних Правил у 1978 р.⁴³ Того ж року, згідно із законом 94-465, була

⁴⁰ Record Group 123: Records of the United States Court of Claims. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/court-of-claims>

⁴¹ Ethohistory. Duke University Press. URL: <https://www.jstor.org/journal/ethnohistory>

⁴² United States Indian Claims Commission. Final Report. August 13, 1946 – September 30, 1978. National Indian Law Library. 3. 125. URL: https://www.narf.org/nill/documents/icc_final_report.pdf

⁴³ 25 CFR Part 83 – Procedures for Federal Acknowledgment of Indian Tribes. URL: <https://www.ecfr.gov/current/title-25/part-83>

ліквідована Комісія з індіанських позовів Під час ліквідації комісія передала до Суду з позовів США 170 незавершених справ⁴⁴. Розглянуті комісією справи оцифровані і представлені на «Indian Claims Commission Decisions» за вказаним нижче покликанням⁴⁵. Окремі цікаві справи індіанці проти уряду США розглядалися Верховним Судом США і представлені в RG 267⁴⁶.

Варті уваги аспекти стосунків між індіанцями та урядом США, зокрема у сфері медичного забезпечення представлені у документах RG 513 *Документи Служби охорони здоров'я індіанців*. Упродовж 19 ст. індіанці часто укладали договори про передачу земель племен федеральному уряду в обмін на медичне обслуговування, а Конгрес виділяв асигнування на цільові медичні програми, зокрема на імунізацію індіанців. Ці програми адмініструвалися Бюро у справах індіанців, яка співпрацювало зі Службою громадського здоров'я США та забезпечувало роботу агентських і шкільних лікарень та надання інших медичних послуг. У 1954 р. Конгрес передав ці функції до Підрозділу індіанського здоров'я, створеного у структурі Служби громадського здоров'я, перейменованого в 1968 р. на Службу охорони здоров'я індіанців⁴⁷.

Важливі теми індіанської історії також можуть бути дослідженими за документами RG 79 *Служба національних парків*, RG 95 *Лісова служба*, RG 115 *Федеральна служба меліорації*, RG 434 *Департамент енергетики*, RG 412 *Агенції з охорони довкілля*, RG 435 *Рада з питань індіанських мистецтв і ремесел*. Рада з питань індіанських мистецтв була ще одним органом у складі Департаменту внутрішніх справ США, заснованим у роки «Нового курсу» президента Франкліна Делано Рузвельта. Вона сприяла розвитку та популяризації індіанського мистецтва, розробляла та запроваджувала механізми збереження індіанських традицій та культури, забезпечує дотримання Закону про індіанські мистецтва 1990 р., який «забороняє будь-які форми неправдивого представлення індіанських мистецьких і ремісничих виробів у процесі їх комерційного обігу на ринку США» і є ще одним запобіжником расизму щодо індіанців у Сполучених Штатах⁴⁸.

Слід підкреслити практичну значущість архівних документів, адже

⁴⁴ Обраховано за: United States Indian Claims Commission. Final Report. August 13, 1946 – September 30, 1978. National Indian Law Library. P. 113–123. URL: https://www.narf.org/nill/documents/icc_final_report.pdf

⁴⁵ Авторка знайшла оцифровані справи, розглянуті комісією у 1946–1978 рр. за покликанням: <https://web.archive.org/web/20180116120442/http://digital.library.okstate.edu/icc/index.html>

⁴⁶ Record Group 267: Records of the Supreme Court of the United States. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/supreme-court>

⁴⁷ Record Group 513: Indian Health Service/ National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/indian-health-service>

⁴⁸ Record Group 435: Indian Arts and Crafts Board. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/research/native-americans/indian-arts-and-crafts-board>

корінними американцями вони використовуються не стільки для дослідження історії індіанських племен, скільки для доведення їхніх прав на землю, на отримання компенсації від уряду, для відновлення громадянських прав. Вільям Т. Гейґан ще у 1978 р. писав, що для корінного американця історія – це значно більше, ніж просто інтелектуальна гра. На кону стоїть історична ідентичність і саме існування племен, а також легітимність їхніх претензій на мільйони акрів землі та на компенсацію за несправедливості, пережиті під час попередніх угод із федеральним урядом та урядами штатів⁴⁹. Під час судових процесів першим завданням індіанців є доведення свого існування як племені. Для цього використовуються всі свідчення, від антропологічних про культуру групи, яка претендує на індіанський статус, до історичних джерел, у яких впродовж трьох століть документувалися контакти племені із білим населенням, та праць істориків.

До наших днів визнання набуло ще більшої значущості. Дана Рейеркерк і Катерина М. Рід (2023) пишуть: «Визнання має першочергове значення для багатьох племен США, оскільки воно допомагає підтвердити їхнє існування як окремих політичних спільнот у межах американської системи. Отримання визнання створює політичні та економічні можливості, зокрема доступ до спеціальних програм і послуг, таких як охорона здоров'я, а також забезпечує захист земель і ресурсів. Федеральне визнання також надає громадам юридичні права на самовизначення, що включає повноваження самостійно здійснювати управління та відстоювати політичний суверенітет. За відсутності такого статусу громади часто залишаються безземельними, позбавляються захисту федеральних законів, спрямованих на підтримку корінних народів і племінних націй, не мають доступу до федеральних ресурсів у сфері освіти чи охорони здоров'я та обмежені у своїй здатності реалізувати самовизначення»⁵⁰. До Федерального Реєстру за 2022 р. внесено 574 племені, водночас не існує офіційного переліку невизнаних племен. Якщо раніше племена визнавалися через акти Конгресу, судові рішення та договори (укладання договорів було припинено у 1871 р.), то від 1978 р., крім актів Конгресу і рішень суду, використовуються адміністративні процедури, опубліковані Бюро індіанських справ і закріплені в Кодексі Федеральних Правил (25 CFR 83)⁵¹. Визначено сім критеріїв, яким повинні відповідати племена-заявники для підтвердження корінного лінійного походження членів громади та безперервної ідентифікації себе як цілісної корінної групи.

⁴⁹ Hagan William T. Archival Captive – The American Indian. *The American Archivist*. April 1978. Vol. 41 (2). P. 135-142.

⁵⁰ Reijerkerk Dana, Reed Caterina M. Archives, Decolonization, and the Politics of Tribal Sovereignty: An Examination of Accessibility Barriers to Indigenous Federal Recognition Research in the United States. *The American Archivist*. Fall/Winter 2023. Vol. 86 (2). P. 568-569.

⁵¹ 25 CFR Part 83 – Procedures for Federal Acknowledgment of Indian Tribes. URL: <https://www.ecfr.gov/current/title-25/part-83>

Перший критерій вимагає, щоб заявник був ідентифікований як індіанська спільнота на істотно безперервній основі «надійними зовнішніми джерелами» з 1900 р. (або раніше) та до моменту подання петиції про визнання групи як племені – «The petitioner comprises a distinct community and demonstrates that it existed as a community from 1900 until the present»⁵². Найкраще тут можуть прислужитися спеціальні формуляри для індіанського населення, застосовані під час переписів населення, насамперед перепису 1900 р. Документи переписів важливі для встановлення факту існування племені та приналежності особи до племені, а також як генеалогічні джерела. Однак, ключову роль тут відіграє інтерв'юер, як правило біла особа, яка, беручи участь у переписі населення, самим цим фактом забезпечила надійність зовнішнього джерела⁵³.

Другий критерій має відображати контакти племені з білими людьми та взаємодію членів племені між собою всередині групи. Контакти племен Східного узбережжя з англійцями, племен Мічигану з французами зустрічаються в історичних документах вже у першій половині 17 ст., племен Нью-Мексико з іспанцями ще раніше; водночас деякі племена не мали контактів з неіндіанцями аж до середини 19 ст., наприклад племена північної Каліфорнії зустрілися з неіндіанцями лише під час золотої лихоманки 1849 р. Одна з мічиганських груп представила як доказ тривалої взаємодії членів племені між собою Книгу співчуття з похорон, яка містила 28 сторінок підписів членів племені різного віку, статку тощо. Третій критерій вимагає наявності політичної влади і впливового лідера, який може бути неформальним (наприклад, знахар), впродовж всього часу існування групи, хоча й не вимагає структурованості групи та офіційного центру управління (наприклад, ради племені). Відповідно до четвертого критерію групі, що претендує на статус племені, слід представити документ про членство та управління в групі, щось на кшталт статуту племені. За його відсутності на підставі наявних документів описується як здійснювалося управління групою і набувалося членство в ній впродовж всього історичного періоду її існування. П'ятий критерій зобов'язує представити результати генеалогічних досліджень родоводу кожного члена племені. При цьому не потрібно подавати родовідну схему для кожної особи. Нуклеарні родини (батьки, діти) можуть бути об'єднані в одній родовідній схемі. Бюро у справах індіанців використовує родовідну схему разом зі списками членів для перевірки родинних зв'язків, встановлення факту походження члену групи від історичного племені або племен, які згодом об'єдналися. Термін «історичні племена» або «історично засвідчені племена» означає племена, які існували на момент прибуття і поселення на безпосередній території племені-заявника неіндіанського населення. Такі племена можна знайти в довідкових виданнях

⁵² 25 CFR Part 83 – Procedures for Federal Acknowledgment of Indian Tribes; §83 (11)b “Community”. URL: <https://www.ecfr.gov/current/title-25/chapter-1/subchapter-F/part-83>

⁵³ Hagan William T. Archival Captive – The American Indian. *The American Archivist*. April 1978. Vol. 41 (2). P. 135–142.

(наприклад у довіднику Смітсонівського інституту), працях істориків, географів тощо. Шостий і сьомий критерії вимагають від претендентів представляти свою групу і її членів вперше (якщо вони вже є членами племені, яке було визнано раніше, вони не можуть бути членами групи, яка подається на визнання), а також забороняють подавати на визнання групу, якій раніше було відмовлено у визнанні⁵⁴. Законодавство окреслює перелік допустимих архівних документів, необхідних для встановлення відповідності групи кожному з цих критеріїв.

Висновки. Таким чином, цим дослідженням встановлено, що основними локаціями в США, де зберігаються документи про індіанців, є Історичне товариство Оклахоми та Національний архів США з усіма його філіалами, розташованими по всій країні. Звісно, що документи про індіанців можна знайти в архівах університетів, шкіл, церков, бізнес-архівах, музеях, історичних і генеалогічних товариствах. Потреба в опрацюванні цих локацій визначає перспективи дослідження обраної теми. Основні документальні комплекси виникли впродовж реалізації урядом США політики щодо індіанців і представлені рекорд групами органів влади та установ, відповідальних або безпосередньо задіяних у відносинах з індіанськими племенами, насамперед багатогранного у своїх функціях Бюро у справах індіанців, Комісії з індіанських позовів, Бюро переписів населення, Офісу Секретаря війни, Офісу Секретаря внутрішніх справ, Бюро управління землями, Суду з позовів США, Служби охорони здоров'я індіанців та інших інституцій. Лише незначна частина документальних комплексів утворена в результаті діяльності племенних структур влади. Лівова частка усіх архівних зібрань – це дійсно документи, утворені білими людьми й збережені в архівах, заснованих білими людьми. Попри це, у документах зафіксовані й збережені в архівах свідчення проявів расизму у державній політиці США щодо індіанців (примусові переселення, позбавлення земельної власності та громадянських прав, асиміляція, знищення традиційної культури, сепарація батьків і дітей для перевиховання останніх в інтернатах як євроамериканців тощо). Саме ці архівні документи, які беззаперечно визнають білі люди за автентичні й доказові джерела, надають можливість індіанцям успішно обстоювати свої права як корінних американців і здобувати демократичних свобод. Відтак, архівні документи й архіви відігравали й продовжують відігравати ключову роль у захисті прав і свобод корінних народів Сполучених Штатів та, відповідно, у боротьбі з расизмом.

REFERENCES

- Kalashnikov, V. (2017). Pravovyi status «indianskoi zemli» u Spoluchenykh Shtatakh: do 130-ricchchia Aktu Dauesa (1887) [The Legal Status of “Indian Land” in the United States: On the 130th Anniversary of the Dawes Act (1887)]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, 6(1), 19–29. [in Ukrainian].

⁵⁴ The Official Guidelines to the Federal Acknowledgment Regulations, 25 CFR83. The Bureau of Indian Affairs Branch of Acknowledgment and Research. Washington, D.C. September 1997. P. 41–58.

- Kozachuk, O. (2013). Polityka Kanady ta SShA shchodo korinnykh narodiv: mozhlivi uroky dlia Ukrainy [The Policy of Canada and the United States Toward Indigenous Peoples: Possible Lessons for Ukraine]. *Panorama politolohichnykh studii: naukovyi visnyk Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*, 11, 214–220. [in Ukrainian].
- Kozachuk, O. (2014). Polityka SShA shchodo indiantsiv u 20-ti - 60-ti rr. XX st. [Policy Toward Native Americans in the 1920s–1960s.]. *Filosofia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 7, 208–213. [in Ukrainian].
- Kozachuk, O. (2013). Evoliutsiia polityky SShA shchodo indiantsiv u 1776–1924 rr. [The Evolution of U.S. Policy Toward Native Americans, 1776–1924]. *Panorama politolohichnykh studii*, 10, 247–257. [in Ukrainian].
- Kozachuk, O. (2019). *Natsionalne pytannia u vnutrishnii politytsi SShA ta Kanady: porivnialnyi analiz* [The National Question in the Domestic Policy of the United States and Canada: A Comparative Analysis]. Doctoral dissertation in Political Science (Specialty 23.00.02 “Political Institutions and Processes”). Yurii Fedkovych Chernivtsi National University. Chernivtsi, 438 s. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
- Levchenko, L. (2013) *Arkhivy i arkhivna sprava Spoluchenykh Shtativ Ameryky: istoriia ta orhanizatsiia: monohrafiia* [Archives and Archival Affairs of the United States of America: History and Organization: Monograph]. Mykolaiv, 1204 s. [in Ukrainian].
- Liubymova, S. (2025). Transformatsiia stereotypu amerykansko ho indiantsia v mediinomu dyskursi SShA [The Transformation of the Stereotype of the American Indian in U.S. Media Discourse]. *Synopsys: tekst, kontekst, media*, 31(2), 106–113. [in Ukrainian].
- Shevchuk, O. (2019). Evoliutsiia derzhavnoi polityky SShA shchodo korinnoho naseleattia [The Evolution of U.S. State Policy Toward Indigenous Peoples. *Scientific Works of Petro Mohyla Black Sea National University*]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho natsionalnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Politolohiia*, 322 (310), 70–74. [in Ukrainian].
- Debo, Angie. (1940). *And Still the Waters Run: The Betrayal of the Five Civilized Tribes*. Princeton: Princeton University Press, 480 p. [in English].
- Dunbar-Ortiz, Roxanne. (2014). *An Indigenous Peoples` History of the United States*. Boston: Beacon Press, 314 p. [in English].
- Dunbar-Ortiz, Roxanne. (2016). Yes, Native Americans Were the Victims of Genocide. In History News network. URL: <https://www.historynewsnetwork.org/article/yes-native-americans-were-the-victims-of-genocide> [in English].
- Cameron, Susan Chavez, & Phan, Loan T. (2018). Ten stages of American Indian genocide. *Revista Interamericana de Psicología/Interamerican Journal of Psychology*, 52(1), 25–44. [in English].
- Carter, Kent. (1999). The Dawes Commission and the Allotment of the Five Civilized Tribes, 1893–1914. *Orem, Utah: Ancestry.com*, 284 p. [in English].
- Clyde, Ellis. (1996). *To change them forever: Indian Education at the Rainy Mountain Boarding School, 1893–1920*. Norman, OK: University of Oklahoma Press, 250 p. [in English].
- Green, D. Michael. (Jun.,1985). Assimilation and Racism in American Indian Policy. *Reviews in American History*, 13 (2), 227–231. [in English].
- Crepelle, Adam. (2025). *Becoming Nations Again. The journey Towards Tribal Self-Determination*. Cambridge University Press, 332 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781009540902> [in English].
- Jackson, Curtis Emanuel & Galli, Marcia J. (1977). *A history of the Bureau of Indian Affairs and its activities among Indians*. San Francisco: R&E Research Associates, 162 p. [in English].
- Hagan, William T. (April 1978). Archival Captive – The American Indian. *The American Archivist*, 41 (2), 135–142. [in English].

- Horsman, Reginald. (May, 1975). Scientific Racism and the American Indian in the Mid-Nineteenth Century. *American Quarterly*, 27 (2), 152-168. [in English].
- Meriam, Lewis. (1928). *The Problem of Indian Administration*. URL: <https://narf.org/nill/resources/meriam.html> [in English].
- Reijerkerk, Dana & Reed, Caterina M. (Fall/Winter 2023). Archives, Decolonization, and the Politics of Tribal Sovereignty: An Examination of Accessibility Barriers to Indigenous Federal Recognition Research in the United States. *The American Archivist*, 86(2), 565-594. [in English].
- Wesley, Leonard. (2020). Insights from Native American Studies for theorizing race and racism in linguistics (Response to Charity Hudley, Mallinson, and Bucholtz). *Language*, 96 (4), 281-291. [in English].